

Х.ДОСМУХАМЕДОВ АТЫНДАҒЫ АТЫРАУ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ

ХАБАРШЫСЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ - НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

ВЕСТНИК

АТЫРАУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМ. Х.ДОСМУХАМЕДОВА

АТЫРАУ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

**ВЕСТНИК
АТЫРАУСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА**

**BULLETIN
OF THE ATYRAU
UNIVERSITY**

№ 4 (63) 2021

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Атырау қ., 2021
г. Атырау, 2021
Atyrau, 2021

«Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің Хабаршысы» ғылыми журналында іргелі және қолданбалы зерттеулердің әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдарындағы тарих және археология, педагогика және психология, экономика және құқық бағыты бойынша мақалалар жарияланады.

Бас редактор

п.ғ.к, қаум. проф. **Идрисов Саламат Нұрмұханұлы**

Бас редактордың орынбасары

PhD доктор **Е.К. Айбульдинов**

Жауапты хатшы

т.ғ.к. **Г. Кайргалиева**

Редакциялық алқа

Ғ.И. Имашев	Х.Досмұхамедов атындағы АУ п.ғ.д., проф.
Ш.И. Джанзакова	Х.Досмұхамедов атындағы АУ п.ғ.д., проф.
А.Б.Панькин	Б.Б.Городовиков атындағы КалмМУ п.ғ.д., проф. (Ресей)
Б.Т. Барсай	Х.Досмұхамедов атындағы АУ п.ғ.д., доцент
Л.Е. Қойшығұлова	Х.Досмұхамедов атындағы АУ п.ғ.к., қауым.проф.
Л.Б. Бердығожин	Х.Досмұхамедов атындағы АУ т.ғ.д., қауым. проф.
А.С. Сарсенов	Х.Досмұхамедов атындағы АУ т.ғ.д., проф.
П.М. Кольцов	Б.Б.Городовиков атындағыКалмМУ т.ғ.д., проф. (Ресей)
С.Ж. Сапанов	Х.Досмұхамедов атындағы АУ т.ғ.д.
Л.В. Орлова	Ю.А.Гагарин атындағы СМТУ э.ғ.д., проф. (Ресей)
Туралай Кенч	Кембридж университетінің PhD докторы, проф. (Ұлыбритания)
Б.Ж. Таубаев	Х.Досмұхамедов атындағы АУ а.-ш.ғ.д., проф.
Ж.Б. Шаяхметова	Х.Досмұхамедов атындағы АУ з.ғ.к., қауым. проф.
А.М. Бакирбекова	Х.Досмұхамедов атындағы АУ э.ғ.к., қауым. проф.
А.Д. Таиров	Оңтүстік Орал мемлекеттік университеті т.ғ.д. (Ресей)
Д.Б. Санаков	Днепропетровск мемлекеттік ішкі істер университеті з.ғ.к. (Украина)

Меншіктенуші: «Халел Досмұхамедов атындағы Атырау университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғамы.

Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінің Ақпарат комитетінде № KZ67VPY00025498 Мерзімді баспасөз басылымдарын қайта есепке қою арқылы 03.08.2020 ж. тіркелген.

Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Тиражы: 300 дана

Редакцияның мекенжайы: E01Y6P0 (060011), Қазақстан Республикасы, Атырау қаласы, Студенттер даңғылы, құрылыс, 1 ғимарат, тел. +7(7122)276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz
www.vestnik-asu.kz

Научный журнал «Вестник Атырауского университета имени Х.Досмухамедова» публикует научные и образовательные материалы в области фундаментальных и прикладных исследований по направлению социально-гуманитарные науки: история и археология, педагогика и психология, экономика и право.

Главный редактор
к.п.н., асс. проф. **Идрисов Саламат Нурмуханович**

Заместитель главного редактора
доктор PhD **Е.К. Айбульдинов**

Ответственный секретарь
к.и.н. **Г.Кайргалиева**

Редакционная коллегия

Г.И. Имашев	д.п.н., проф. АУ им. Х.Досмухамедова
Ш.И. Джанзакова	д.п.н., проф. АУ им. Х.Досмухамедова
А.Б.Панькин	д.п.н., проф. КалмГУ им.Б.Б.Городовикова (Россия)
Б.Т. Барсай	д.п.н., доцент АУ им. Х.Досмухамедова
Л.Е. Койшигулова	к.п.н., асс.проф. АУ им. Х.Досмухамедова
Л.Б. Бердыгужин	д.и.н., асс.проф. АУ им. Х.Досмухамедова
А.С. Сарсенов	д.и.н., проф. АУ им. Х.Досмухамедова
П.М. Кольцов	д.и.н., проф. КалмГУ им.Б.Б.Городовикова (Россия)
С.Ж. Сапанов	д.и.н., и.о. асс.проф. АУ им. Х.Досмухамедова
Л.В. Орлова	д.соц.н., проф. СГТУ им. Гагарина Ю.А. (Россия)
Туралай Кенч	доктор PhD, проф. Кембриджского университета (Великобритания)
Б.Ж. Таубаев	д.с.-х.н., проф. АУ им. Х.Досмухамедова
Ж.Б. Шаяхметова	к.ю.н., асс. проф. АУ им. Х.Досмухамедова
А.М. Бакирбекова	к.э.н., асс.проф. АУ им. Х.Досмухамедова
А.Д. Таиров	д.и.н., Южно-Уральский Государственный Университет (Россия)
Д.Б. Санаков	к.ю.н., Днепрпетровский государственный университет внутренних дел (Украина)

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Атырауский университет имени Халела Досмухамедова».

Свидетельство о постановке на переучет периодического печатного издания зарегистрировано в Комитете информации Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан за № KZ67VPY00025498 от 03.08.2020 г.

Периодичность: 4 раза в год

Тираж: 300 экземпляров

Адрес редакции: E01Y6P0 (060011), Республика Казахстан, г.Атырау, пр.Студенческий, строение 1, тел. +7(7122)276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz

www.vestnik-asu.kz

The scientific journal «Bulletin of Kh.Dosmukhamedov Atyrau University» publishes scientific and educational materials of fundamental and applied research in social and humanitarian field: history and archeology, pedagogy and psychology, economics and law.

Chief Editor

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor **Salamat Idrissov**

Deputy chief editor

PhD E. Aibuldinov

Responsible secretary

Candidate of Historical Sciences **Gulfairuz Kaigaliyeva**

Editorial Board

Gizatulla Imashev	Doctor of ped. Sciences, Prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Sholpan Dzhanzakova	Doctor of ped. Sciences, Prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Arkadiy Pankin	Doctor of ped Sciences, Ass. Prof., B.Gorodovikov Kalmyk State University (Russia)
Bakyt Barsay	Doctor of ped. Sciences, Ass. Prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Lyailya Koishygulova	Cand. of ped. sciences, Ass. Prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Leskali Berdyguzhin	Doctor of Historical Sciences, Ass. Prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Aldar Sarsenov	Doctor of Historical Sciences, Prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Peter Koltsov	Doctor of Historical Sciences, Ass. Prof., B.Gorodovikov Kalmyk State University (Russia)
Saifulla Sapanov	Doctor of Historical Sciences, Ass. Prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Lyudmila Orlova	Doctor of Social Sciences, prof., Samara State Technical University (Russia)
Turalay Kenc	Doctor PhD, prof. University of Cambridge (UK)
Baktybek Taubaev	Doctor of Agricultural Sciences, Prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Zhanna Shayakhmetova	Candidate of Law, Ass. prof. Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Bakirbekova Aigul	Candidate of economics, Ass. Prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Tairov Alexander	Doctor of Historical Sciences, South Ural State University
Sanakoiev Dmytro	Candidate of Law, Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs

Proprietary: Non-profit joint-stock company "Khalel Dosmukhamedov Atyrau University".

The certificate of registration of a periodical printed publication was registered in the Information Committee of the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan N KZ67VPY00025498 issued on 03.08.2020

Periodicity: 4 times a year.

Circulation: 300 copies.

Editorial address: Student Ave., building 1, Atyrau, Republic of Kazakhstan, E01Y6P0 (060011), tel. +7 (7122) 276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz

www.vestnik-asu.kz

МАЗМҰНЫ — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENT

ТАРИХ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ ~ ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ ~ HISTORY AND ARCHEOLOGY

Гүндөгду А. Жаһандану мен аймақтық интеграциялану кезеңіндегі Орталық Азия [Central Asia in the period of globalization and regional integration].....	6
Романченко В.Я., Ескалиев С.А. Россия и Казахстан в целинной эпопее 50-х годов XX века [Russia and Kazakhstan in the virgin epic of the 50 th years of the XX century].....	15
Zhumabayeva Zh. Mythological-linguistical analysis of ethnonyms in Kazakh ethnogenesis (based on S. Kondybay's research)	24

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ ~ ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ ~ PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY

Cesur K. Factors causing burnout among English language teachers in Turkey.....	33
Муханбетчина А.Г., Кенжеғалиева А.Ж., Жидкова Ю.М. Зерде бұзылысы бар жасөспірімдерде қарым-қатынас дағдыларын дамыту [Development of communication skills in adolescents with intelligent impairments].....	41
Абыканова Б.Т., Салыкбаева Ж.К. Мұғалімдердің инновациялық іс-әрекетке дайындықтарын дамыту кезеңдері [Stages of developmental training teachers' commitment to innovation].....	50

ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ ~ ЭКОНОМИКА И ПРАВО ~ ECONOMICS AND LAW

Цатхланова Т.Т., Эрендженова Д.Б., Эрдниева Э.В., Намысов С.В. Зарубежная и Российская практика налогообложения малого бизнеса [Foreign and Russian practice of small business taxation].....	60
Zhekanayev N.K., Nurkenova M.Zh. State regulation of socio-economic development of rural areas..	70
Сабирова Р., Сапарова А., Срымova А., Алексеев Н. Қазақстанның инновациялық дамуының зияткерлік әлеуеті [Intellectual potential of innovative development of Kazakhstan].....	77
Mankovsky I.A. Legal regulation ensuring national security as necessary arrangements for the introduction of cryptocurrencies.....	87
Бегалиев Е.Н.. Лазерлік таңбалаудың материалдық объектілерін қылмыстың жекелеген түрлеріне (топтарына) қолдану мәселелері [Issues of application of material objects of laser marking to certain types (groups) of crimes].....	96
Идресова У.Х., Ердешова Ж.И., Айтмуханова Д.У. Вопросы гармонизации национального законодательства и религиозной деятельности в РК: проблемы и теория [Issues of harmonization of national legislation and religious activity in the Republic of Kazakhstan: problems and theory].....	103

ТАРИХ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ ~ ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ ~ HISTORY AND ARCHEOLOGY

GTAMP 11.09.91
ЭОЖ 339.924

DOI 10.47649/vau.2021.v63.i4.01

А. Гүндөгду¹ ¹Анкара университеті
Анкара қ., 06100, Түркия Республикасы
e-mail: abdullahgundogdu@yahoo.comЖАҒАНДАНУ МЕН АЙМАҚТЫҚ ИНТЕГРАЦИЯЛАНУ КЕЗЕҢІНДЕГІ
ОРТАЛЫҚ АЗИЯ

Анатпа. XX ғасырдың соңғы онжылдығында қырғи-қабақ соғыстың аяқталуымен байланысты саяси процестер, орасан зор экологиялық қауіптер, экономикалық өзара тәуелділіктің күшеюі «жаһандану» құбылысын тек экономикалық емес, сонымен бірге саяси, тарихи, географиялық және мәдени сипаты. Мақалада жаһандану дәуіріндегі Орталық Азиядағы интеграциялық үдерістер талданады. Орталық Азиядағы қоғамдық өмірдің интеграциялануы, интернационалдануы және бірігуі мемлекеттердің ұлттық және мемлекеттік қауіпсіздікті нығайту қажеттілігінен туындайтын халықаралық қатынастар жүйесіндегі жаңа бағыт болып табылады.

Әлемдік саясат пен жаһандық қатынастардың процестері үнемі өзгеріп отырады. Бұл жүйеде әрбір мемлекет өз орнын алуға тырысады. Адамзаттың жалпы дамуы дамудың жалпы заңдылықтары мен тенденцияларын жасайды, оны барлық мемлекеттер сөзсіз ескереді. Әлемдік саясат – көпқабатты және көпжақты құбылыс. Өйткені оның тиімділігі жаһандық өзгерістер мен жаңа құбылыстардың пайда болуымен байланысты. Әлемдік саясаттың мақсаты – жаһандық мәселелерді ортақ шешу және олардың арасындағы бейбітшілік пен келісімді сақтау үшін мемлекеттерді ұйымдастыру. Жаһандық мәселелерді шешуге бағытталған үстем державалар мен трансұлттық корпорациялардың іс-әрекеттерін әртараптандыру. Дүниежүзілік саясаттың түпкілікті, тікелей міндеті – адамның өмір сүруіне жағдай жасау арқылы адамзаттың аман қалуын қамтамасыз ету. Қазіргі уақытта жетекші әлемдік державалардың саяси элитасы әлемдік саясат мәселелерін шешпейінше, кез келген мемлекеттің болашағы жоқ екенін түсінеді. Тең және тиімді қарым-қатынас орнату үшін сыртқы саясатын жаһандық қатынастарға ауыстырды.

Халықаралық қатынастардың заманауи жаңа жүйесінде Орталық Азия (ОА) өзінің геосаяси және геоэкономикалық ерекшеліктеріне байланысты әлемдік алпауыт державалардың назарын аударатын стратегиялық маңызды аймақ болып табылады. Бұл, ең алдымен, географиялық, экономикалық, ұлттық, тарихи-мәдени факторларға байланысты аймақтың геосаяси және геоэкономикалық ерекшеліктеріне байланысты.

Орталық Азия географиялық жағынан Батыс Еуропа мен Шығыс Азияның, солтүстігінде Ресейдің, оңтүстігінде ислам әлемінің қиылысында орналасқан. Сондықтан аймақтың стратегиялық маңызы бар.

Негізгі сөздер: Жаһандану, интеграция, Орталық Азия, экономика, жаңа технологиялар, ынтымақтастық.

Кіріспе. «Жаһандану» ұғымын алғаш рет Гарвард бизнес мектебінің профессоры Теодор Левитт Harvard Business Review журналында жарияланған «Нарықтың жаһандануы» атты мақаласында енгізді. Осы тұжырымдамамен кәсіпорындардың жаңа символында «жаһандық фирмалар» деп аталатындар әрекеттердің әлемдік нарықтарын біріктіруге ұмтылды. Оның айтуынша, жаһандану мен технология халықаралық қатынастарды анықтайтын негізгі факторға айналуға [1].

«Жаһандану» термині 1980 жылдары пайда болды. Орта ғасырлардан бастап ақпарат пен коммуникациядағы жаңа технологиялардың қарқынды дамуына байланысты қаржы айырбас нарықтарының қозғалысы мен интеграциясын көрсету үшін капиталды жарылыс бейнесі қолданылды. 80-ші жылдар Жаһандану түсінігі тек экономикалық және қаржылық салаларға байланысты қолданылды.

XX ғасырдың соңғы онжылдығында қырғи-қабақ соғыстың аяқталуымен байланысты саяси тенденциялар, орасан зор экологиялық қауіптер, экономикалық өзара тәуелділіктің

күшеюі «жаһандану» феноменін тек экономикалық ғана емес, сонымен бірге саяси, тарихи-географиялық және мәдени, кейіпкер, әкелді.

Француз ғылым мектебінде «жаһандану» ұғымының екі мағынасы бар: mondialization «La mondialization» бейбітшілік және «La globalization» жаһандану дегенді білдіреді. Бұл тұрғыда «жаһандану» түсінігі кең жаһандық үдеріске – монетизация, экономикалық және қаржылық аспектілерге жатады.

Паскаль Лоро басқарған «Мондиализация» француз сөздігі бұл ұғымға былайша анықтама береді: «...мондиализация жаһандық дамудың кедергісіз кезеңін білдіреді. Барлығы бар, бәрі өзара байланысты, нәтижесінде өзара тәуелділік пен ынтымақтастық артады. Бұл 70-ші жылдар, әсіресе 80-ші жылдардан бастап. Еліміздің жағдайы. Көріп отырғаныңыздай, мондиализация – интернационалдандырудың кедергілері мен артықшылықтарын жою (бұл елдер мен салалар мен жаһанданудың бір бөлігін ғана қамтиды), сонымен қатар ақпараттық технологиялардың көмегімен уақыт ұғымын жою болып табылады...» [2].

Заманауи жаһандану жағдайында кеңістік пен уақыттың жаңа өлшемдерін игеру қажеттілігі айқын бола бастады. Жаңа ақпараттық технологиялардың маңыздылығының артуы, әлемнің жаңа аймақтары мен аймақтарының қосылуы, әлемнің «конденсациялану» тенденциясы.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Зерттеудің теориялық негізін отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми тұжырымдары құрайды. Зерттеу барысында тарихи оқиғаларды және бірқатар мемлекетаралық құжаттарды жинақтау, талдау және талдау әдістері қолданылды. Зерттеу де кеңінен қолданылатын тарихи-салыстырмалы және жүйелі әдістерге негізделген. Бұл әдістер Орталық Азиядағы жаһандану және аймақтық интеграция дәуірінде қолданылады. Ол рөл мен орынды жүйелі түрде анықтауға мүмкіндік береді.

Халықаралық қатынастар теориясында ғалымдар зерттеуді ғылыми негізде жүйелеудің, қорытынды жасаудың және сол арқылы баяндау, талдау, болжау түріндегі негізгі мақсаттарға жетудің түрлі жолдарын зерттеді. Батыс зерттеушілері сыртқы саяси шешімдерді қабылдауға және жүзеге асыруға үлес қосты. Олар билік жұмысының элиталық, плюралистік, ұйымдық-құрылымдық, ұтымды, бюрократиялық-саяси үлгілерін жасап, сыртқы саясат пен халықаралық қатынастарды зерттеу мен талдаудың көптеген әдістерін әзірледі.

Мақалада саяси құбылыстарды бағалау әдісі ретінде ойын теориясы қолданылады. 40 жыл бұрын математик Джон фон Нейман мен экономист Оскар Моргенштерн өздерінің «Ойын теориясы» және «Экономика тәртібі» кітабында классикалық ойын теориясын дамыта отырып, экономикалық мәселелерді шешудің тиімді жолдарын табу үшін бірге жұмыс істеді. Ол рационалдылық принциптерінде жұмыс істейтін субъектілердің түрлерін талдау және болжау үшін үлгілерді құрастыратын ықтималдықтар теориясына негізделген. Бірте-бірте ойын теориясы ғылымның басқа салаларының құралына айналды. Халықаралық қатынастар саласында ол құрылымы мен процесі тұрғысынан талқыланады және мемлекетаралық келіссөздер сияқты саяси құбылыстарды зерттеудің салыстырмалы әдісі болып табылады.

Нәтижелер және оларды талқылау. 1. Жаһандану – модернизацияның бір бөлігі.

Қазіргі ғылымның көптеген зерттеушілері жаһандануды модернизацияның бір бөлігі ретінде қарастырады. Бұл үдерістің жандануы Батыстың ықпалымен және оның мәдениетінің дүние жүзіне таралуымен байланысты. Жаңа өнеркәсіптік ақпараттық технологиялар әлемнің әртүрлі бөліктері арасындағы байланыстар біркелкі емес бөлшектенудің жаңа негізіне айналатынын көрсетеді. Қазіргі жаһандану заманында бай мен кедейдің арасындағы алшақтық ұлғайып барады. Бүгінде жаһандану көптеген елдер үшін эталон болып табылатындықтан, көп жағдайда құндылық бағдарларының өзіндік жүйесіне айналды. Бұл жүйе көп жағдайда батыс елдерінің аксиологиялық жүйелеріне негізделген. Мысалы, саяси жүйеде – демократия, азаматтық қоғам, көлденең байланыстар, нарықтық экономика, жеке институттар, бәсеке, жұмыспен қамту және табыс, мәдени жүйенің мәні, индивидуализм, прагматизм. Сондықтан бүгін біз халықаралық қатынастардың басқа жүйесін құру туралы ғана емес, жалпы жаңа әлемдік тәртіпті қалыптастыру туралы айтып отырмыз.

У.Бектің пікірінше, жаһанданудың бірқатар өлшемдерін ажырата білу керек. Сонымен қатар, олардың кез келгені коммуникациялық технологияларды, экологияны, экономиканы, мінез-құлықты, ұйымды, мәдениетті және азаматтық қоғамды қамтуы керек. Автор «жаһандану» экономиканың білімнің, экологияның, технологияның, мәдениетаралық қақтығыстардың және әртүрлі өлшемдегі азаматтық қоғамның күнделікті қызметі үшін маңыздылығының азайып бара жатқанын білдіреді [3]. Демек, ақша, технология, тауарлар, ақпарат және улы заттар еркін және шектеусіз қозғала алады.

Танымал Гарвард ғалымы Стэндли Хоффан [4] әлемде «жаһандану» қақтығыстары жүріп жатыр деп есептейді. Оның ойынша, жаһандану – бұл объект, оның әрқайсысының өз проблемалары бар. Біріншісі – экономикалық жаһандану, ол технология, ақпарат, сауда, инвестиция және халықаралық саудадағы революция. Оның негізгі ойыншылары – компаниялар, инвесторлар, банктер, жеке сектор, үкіметтер және халықаралық ұйымдар. Компаниялардың мамандануы мен интеграциясы жалпы байлықты арттырады. Алайда таза капитализмнің логикасы әлеуметтік әділеттілікке септігін тигізбейді.

Сондықтан экономикалық жаһандану мемлекеттер арасындағы және олардың ішіндегі теңсіздіктің әлеуетті себебі болып табылады, жаһандық бәсекелестікке және мемлекеттер мен осы процеске басқа қатысушылардың осы мәселені шешуіне алаңдаушылық тудырады. Екіншіден, жаһанданудың белгісі – саяси жаһандану, үшіншіден, мәдени жаһандану.

Сонымен, «жаһандану» дегеніміз не? Қорыта айтқанда, бұл мәселені әлемдік қауымдастықты құрайтын ұлттық мемлекеттер мен аймақтардың өзара тәуелділігінің артуы, баршаға ортақ экономикалық, саяси және мәдени мінез-құлық нормалары мен ережелерінің бірте-бірте бір жүйеге енуі деп анықтауға болады.

XX ғасыр адамзат тарихындағы ең аласапыран кезең болды. Осындай күйзелістердің бірі КСРО-ның ыдырауы, социалистік жүйенің жойылуы болды.

Әлемдік қауымдастық жаңа тәуелсіз мемлекеттердің қатарына қосылды. Бұрынғы уақытта одақтастар өздерінің тәуелсіздігінің бір бөлігі ретінде экономикалық және әлеуметтік қиындықтарды дамытып, еңсерді. Бүгінгі таңда тәуелсіздік алған жаңа мемлекеттердің саяси үстемдігінің халықаралық саяси сахнасының қалыптасуы аяқталды деп айта аламыз және бұл ғана емес, сонымен қатар қаржылық, валюталық және әлеуметтік-экономикалық жүйелердің құрылуы. Жаңадан құрылған мемлекеттер арасындағы қарым-қатынастар үзілу алдында тұр. Жылдар бойы қалыптасқан экономикалық байланыстар да әлсірей бастады, бұл әрбір жаңа мемлекеттің экономикасына кері әсерін тигізді.

2. Орталық Азиядағы интеграциялық үрдістер: ерекшелігі мен бағыттары Орталық Азиядағы қоғамдық өмірдің интеграциялануы, интернационалдануы және бірігуі мемлекеттердің ұлттық және мемлекеттік қауіпсіздікті нығайту қажеттілігінен туындайтын халықаралық қатынастар жүйесіндегі жаңа бағыт болып табылады. Бұл мәселе Орталық Азиядағы интеграциялық үдерістердегі тұрақтылық пен қауіпсіздікті қамтамасыз етуге немесе әрбір мемлекеттің дамуына жағдай жасауға да қатысты.

Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев «Қазақстан-2030» Қазақстан халқына Жолдауында: «Ұлттық мүдделерді қорғау. «Сонымен қатар, біздің қысқа және ұзақ мерзімді перспективада күштер арақатынасы бойынша ең жақсы саясатымыз Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы Орталық Азия одағының нығаюына қарсы емес, ең алдымен басқа мемлекеттердің ісіне араласпау – интеграциялық саясат. және Өзбекстан» деп ескертеді [5].

Орталық Азия интеграциялық үдерісінің ерекшелігі – жаңадан тәуелсіздік алған мемлекеттің тарихи, мәдени, әлеуметтік-саяси және экономикалық негіздерінің ұқсастығы. Бұл аймақтағы этно-аймақтық құрылымның күрделілігі сол немесе басқа халықаралық немесе аймақтық қақтығыстардың қайнар көзі болуы мүмкін, ал интеграциялық үдерістердің тереңдігі басқа қажетті құралдармен бірге бұл мәселелерді шешуде шешуші рөл атқара алады.

Мысалы, Орталық Азияның су ресурстары аймақ елдері арасында біркелкі бөлінген. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі алғашқы жылдардың өзінде бұл мәселе өте өткір болды. Өңірдегі

ең үлкен гидрологиялық жағдайлардың бірі – Арал теңізі. Әрине, бұл мәселелерді интеграциялық құрылым аясында бірлесіп шешу ең дұрыс шешім деп білемін.

Орталық Азиядағы интеграциялық үдерістердің ерекшеліктерінің бірі аймақтағы барлық елдердің теңіз көлігі коммуникацияларына қолжетімділігінің жоқтығы болып табылады. Бұл аймақтарда белгілі бір күштердің болуы ұлттық қауіпсіздікке кері әсерін тигізуі мүмкін теңгерімсіздіктерге әкелуі мүмкін, ал интеграциялық процестер кез келген жағдайда тепе-теңдікті, яғни қатысушы топтардың геостратегиялық мүдделерінің тепе-теңдігін талап етеді. Орталық Азия елдері үшін интеграциялық ынтымақтастық экономикалық қажеттілік қана емес, сонымен қатар дамуға, тұрақтылыққа және болашаққа ынталандыру болып табылады.

Қазақстан президенті Қ.Тоқаевтың айтуынша, Орталық Азиядағы ең ірі экономика Қазақстан қазір пандемиядан зардап шегуде. Дегенмен, қиындықтарға қарамастан, біз әлі де табандымыз. Біз орта мерзімді экономикалық саясатымызды анықтадық және 2025 жылға дейінгі Ұлттық даму жоспары мен үкімет бастамаларын реттейтін жаңа мемлекеттік жоспарлау жүйесін қабылдадық. Ұлттық жобалар мақұлданады.

Біздің стратегиялық мақсатымыз – Орталық Азиядағы көшбасшылық рөлімізді нығайту және жаһандық экономикадағы позициямызды нығайту.

Әлем бүгінде жүйенің өзара ықпалдасу процесінде дамып келеді. Әлемнің көптеген бөліктерінде сауда, экономика, валюта, кедендік және саяси бірігулер орын алуда. Бұл объективті және заңды процесс. Бүгінгі таңда интеграция әлемдік дамудың өсіп келе жатқан үрдістерінің бірі болып табылады. ХХІ ғасыр – интеграция ғасыры. Интеграциялық процестің өзара тәуелділік сезімі адамға жаһандық және аймақтық мәселелерді шешуге көмектеседі.

Бұрынғы одақтас республикалар тәуелсіздік алғаннан кейін ішкі және сыртқы саясатын саяси, экономикалық, әкімшілік, қаржылық реформалармен жүргізе бастады. Бұрынғы Кеңес Одағы мемлекеттері қиын таңдау алдында тұрды:

- Қол жеткізген үстемдікке риза, жалғыз қалды;
- Күшті мемлекеттің ықпалында болып, олардың шикізат көзі болу;
- Біртұтас Еуропаның мысалы
- Посткеңестік кеңістікте жаңа Еуразиялық даму орталығын құру.

Осылайша, бұрынғы КСРО аумағында жаңа интеграциялық бірлестіктер пайда бола бастады: Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы, Кедендік одақ, Орталық Азия Кеңесі және т.б.

Экономика, әрине, интеграцияның ең маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Тарихи қалыптасқан экономикалық байланыстар мен геосаяси жағдайдың ерекшеліктері кешенді экспорттық-көліктік және әлеуметтік тиімді пайдалануды талап етеді. Екіжақты қарым-қатынаста шешілмейтін мәселелер де бар.

Оларға мыналар жатады: су электр ресурстарын және транзиттік-көліктік әлеуетті үйлестірілген және ұтымды пайдалану, ауқымды экологиялық, т. Арал өңіріндегі апаттың зардаптарын бірлесіп жою; тиімді аймақтық қауіпсіздік жүйесін құру; терроризмге, экстремизмге және есірткі бизнесіне қарсы күресте бірлескен іс-қимылдарды үйлестіру.

Орталық Азия мемлекеттерінің аймақтық интеграциясы идеясы 1994 жылы 30 сәуірде Бірыңғай экономикалық кеңістік туралы келісімге (БЭК) қол қойылғаннан кейін шындыққа айналды. Қатысушылар Қазақстан, Қырғызстан және Өзбекстан (Тәжікстан 1998 жылғы 26 наурыздан бастап шарттың толық қатысушысы болып табылады).

Келісімнің 1-бабында: «Қазақстан Республикасы, Қырғыз Республикасы, Өзбекстан Республикасы, Қазақстан Республикасы, Қырғыз Республикасы, Республика арасындағы экономикалық интеграцияны тереңдету жөніндегі бірлескен бағдарламаны іске асыру үшін Бірыңғай экономикалық кеңес құрылуда. Өзбекстанның 1994-2000 жылдардағы қызметтері, жұмыс күшінің еркін қозғалысы, бірлескен несие және есеп айырысу, бюджет, салық, баға, кедендік және ақша-несие саясаты [6].

Шартты әзірлеу жағдайында 1994 жылғы шілдеде Президенттер Мемлекетаралық кеңесті және оның негізгі институттарын (Премьер-Министр кеңесі, Сыртқы істер

министрлері кеңесі, Қорғаныс министрлерінің кеңесі және олардың тұрақты жұмыс органы – Атқарушы орган) құрды). Комитет. Атқарушы комитетке Мемлекетаралық кеңес пен оның органдарының шешімдерінің орындалуын бақылау, үйлестіру-кеңес беру, болжау және ақпараттық қызметтері жүктелді. Мемлекетаралық кеңесте әр штат бір дауысқа ие. Шешім - консенсуспен - консенсуспен қабылданады. Премьер-Министр, Сыртқы істер министрлері кеңесі, Қауіпсіздік министрлері кеңесі кемінде жарты жылда бір рет жиналады.

Сонымен қатар, капиталы мүше мемлекеттердің үлестік жарналары есебінен қалыптасатын Орталық Азия ынтымақтастық және даму банкін құру туралы келісімдерге қол қойылды. Сонымен бірге Орталық Азиядағы экономикалық реформалар деңгейіндегі елеулі айырмашылықтар, Орталық Азия одағының салыстырмалы түрде оқшаулануы осы ұйым аясындағы жұмыстың жаңа формаларын талап етті. Сондықтан Мемлекетаралық кеңестің отырысында (1998 ж. 17-18 шілде) аймақтық одақтың жаңа атауы – Орталық Азия экономикалық қауымдастығы (ОАЭА) бекітілді. Мемлекетаралық кеңес 1996 жылы тамызда Ресейді бақылаушы ретінде қабылдады, ал Грузия, Түркия және Украина 1999 жылы шілдеде осындай мәртебеге ие болды.

Әлемнің жетекші елдерінің Орталық Азия мен Кавказға қызығушылығын бірнеше себептермен түсіндіруге болады:

- Біріншіден, олар авиакомпаниялар өтетін Азияның геостратегиялық маңызды аймағында орналасқан;
- Екіншіден, бұл аймақта – пайдалы қазбалар – асыл металдар, темір рудалары, энергетикалық ресурстар, соның ішінде Каспий теңізі үлкен дағдарыс;
- Үшіншіден, аймақ табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану арқылы өсетін дайын өнімдердің өте үлкен, дамымаған нарығы;
- Төртіншіден, жаңа тәуелсіз мемлекеттің өңдеуші саладағы тиімді ұстанымын сақтай отырып, әсіресе экспорт, көлік, көршілес елдер мен аймақтардағы экономикалық жағдайға ықпал етуге болады;
- Бесіншіден, ғасырлар бойы дәстүрлі орыс ықпалының және оның Ресей экономикасымен байланысының әлсіреуі. Сондықтан аймақтың өзін-өзі дамыту қажеттілігі оның басқа саяси және экономикалық күштердің ықпалына тез сезімталдығында жатыр.

Орталық Азия мемлекеттерінің тәуелсіздігі мемлекетаралық ынтымақтастық пен аймақтық интеграцияның жаңа стратегиялық тәсілдерін анықтауды талап етті.

Орталық Азия елдерінің тиісті шарттар мен келісімдерді орындауын талдау олардың кең ауқымды саяси, коммерциялық, экономикалық және әскери мәселелер бойынша ынтымақтастықты дамытуға дайын екендігін көрсетеді. Бұған казак позициясында тынбай еңбек ету керектігі дәлел. Бұл Орталық Азия халықтарының мүддесі.

2000 жылы маусымда Душанбеде Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан және Өзбекстан президенттері Қоғамдастықты дамыту және Орталық Азиядағы су-энергетикалық ресурстарды бірлесіп пайдалану мәселелері бойынша пікір алмасты. Тараптар халықаралық су электр консорциумы аймақтағы барлық елдердің мүддесі үшін трансшекаралық өзендердің су ресурстарын ұтымды пайдалануды қамтамасыз етеді деп келіседі.

ОАЕҚ аясында интеграцияны тереңдету мақсатында төрағалар 2005 жылға дейінгі кезеңге арналған қоғамдастықтың даму стратегиясын бекітті. Бұл құжат экономикалық ынтымақтастықтың келесі басым бағыттары бойынша қатысушы мемлекеттердің күш-жігерін жұмылдыруды қамтамасыз етеді.

- Сауда-экономикалық қатынастарды жандандыру;
- Су-энергетикалық ресурстарды ортақ және ұтымды пайдалану;
- Көлік және коммуникация жүйелерін дамыту саласында келісілген саясатты жүргізу;
- қалыптасқан экономикалық қатынастарды жақсарту және импортты алмастыратын өндірістерді дамыту;

- ОАО елдерінің халықтары арасындағы адами және мәдени байланыстарды кеңейту үшін барынша қолайлы жағдайларды қамтамасыз ету.

ОАЭО-ға мүше мемлекеттердің 2002 жылға дейінгі кезеңге Бірыңғай экономикалық кеңістігін құру жөніндегі басым іс-әрекеттер бағдарламасы бекітілді. Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан және Тәжікстан каскадты еркін сауда аймағын және кейіннен тауарлардың, қызметтердің және капиталдың ортақ нарығын, сондай-ақ кеден, төлемдер және валюталық одақ құру арқылы экономикалық интеграция мен ынтымақтастықты тереңдетуге келісті.

Бүгінгі таңда мемлекетаралық автомобиль және теміржол тасымалы, үшінші елдерге жүктердің транзитін қамтамасыз ету және Транс-Азия-Еуропа (ТАЕ) тас жолын жобалауда оң нәтижелер алуда. Сонымен қатар, мемлекетаралық жер, көлік, дәрі-дәрмек және денсаулықты жалға беру келісім-шарттары бар және орындалады.

Аймақтық интеграция тарихына үңілсек, Еуропа құрлығының өз тарихында талай қиын соғыстар мен текетірестерден өткен аласапыран жолдан өткенін, көптеген елдерде оған үнемі қауіп төніп тұрғанын көреміз. Дегенмен, біз бұл қиындықтардың барлығын интеграциялық процестердің арқасында ғана жеңуге болатынын көріп отырмыз. Мысалы, Еуропаның екі ірі мемлекеті Германия мен Францияны алсақ, екі елдің тарихында қанды соғыстар болған. Олар: 1870, 1914-1918, 1939-1945 жылдардағы соғыс. Бұл соғыстар Еуропаны ғана емес, бүкіл әлемді алаңдатты. Сол кездегі Франция мен Германия басшылары Шарль де Голль мен К.Аденауэр қақтығыстар мен соғыстардан бас тартып, экономикалық ынтымақтастық жолына түсу қажеттігін сезініп, Еуропа бейбіт даму жолын белгіледі. Еуропалық болат және көмір ұйымы 1951 жылы құрылды, 1957 жылы Рим келісімі орталық нарықты орнатқаннан кейін еуропалық интеграция процесі жеделдеді және 1993 жылы Маастрихт келісіміне сәйкес Еуропалық Одақ құрылды.

АСЕАН-ға мүше мемлекеттердің аймақтық интеграциялық тәжірибесін қарастырайық. Оңтүстік-Шығыс Азияның бұл аймағы 60-80 жылдары соғыс аймағы болған (Вьетнам соғысы, Камбоджа қақтығысы және т.б.). Сонымен қатар аймақта ауқымды соғыстардың болуына қырғи-қабақ соғыс және тікелей мемлекет сияқты сыртқы факторлар әсер етті. араласу. Дегенмен, АСЕАН-ның сәтті қалыптасуымен 90-шы жылдары. Оңтүстік-Шығыс Азиядағы геосаяси парадигмадан геоэкономикалық парадигмаға өту 1992 жылы 2 қаңтарда Сингапур декларациясына қол қоюмен ерекшеленді. АСЕАН мүше мемлекеттерінің IV. конференция.

Экономикалық интеграцияның маңыздылығын айта отырып, мұндай бағыт АҚШ сияқты ірі, қуатты елдер үшін қажет екенін атап өткен жөн. Америка Құрама Штаттарымен, Мексикамен, Канадамен экономикалық ынтымақтастық орнатқан бұл елдердің экономикалық бағыттылығы интеграциялық саясаттың маңыздылығын арттырғаны осыны дәлелдейді. Осының бәрін қорытындылайтын болсақ, бүгінгі әлем – жаһандық, аймақтық блоктардың жиынтығы. Орталық Азия мемлекеттері де өзекті мәселелерді бірлесіп шешуге, интеграциялануға ұмтылуда.

Орталық Азия мемлекеттерінің тәуелсіздік алуы мемлекетаралық ынтымақтастық пен интеграция процестерін заман талабына сай жеделдету, сондай-ақ нарықтық экономиканы құруда жаңа стратегиялық қадамдар жасау мақсатын қояды. Орталық Азия мемлекеттерінің экономикалық, әлеуметтік және экологиялық проблемаларының ұқсастығы шешімдерді іздеуде ынтымақтастықты тереңдетуді талап етеді. Шекаралардың ортақтығы, көлік-коммуникациялық байланыстардың болуы, табиғи ресурстардың молдығы өнеркәсіптік кооперацияға, бірлескен кәсіпорындар құруға және агроөнеркәсіптік кешендерді құруға алғышарттар жасайды.

Кейбір сарапшылар Орталық Азия мемлекеттерінің ТМД-ға бірігуін Мәскеумен саяси ойын деп санайды. Әрине, бұл бастамалардың саяси астары бар екені анық, бірақ бұл аймақ елдерін интеграцияға итермелейтін объективті шындық екенін ұмытпаған жөн.

Бұл ретте Қазақстанның жаһандану жағдайында жаһандық және аймақтық интеграцияға ұмтылу мәселесі қоғаммен тығыз байланысты. Себебі интеграция елдің дамуына қосымша қолдау көрсететін де, экономикасы әлсіз елдер қатарынан алып тастайтын даулы процесс.

Менің ойымша, қазақстандықтардың жаңа ұрпағы заманауи қажеттіліктерге жауап іздеп, интеграциялық үдерістер аясында қоғамды жақсарту жолдарын ұсынуға тырысады.

Қорытынды.

Жаһандану және аймақтық интеграция дәуірінде Орталық Азия аймағының рөлі жылдан жылға артып келе жатқанын байқау қиын емес. Бүгінгі таңда Орталық Азия мемлекеттері арасындағы ынтымақтастықтың келешегі көптеген факторларға байланысты.

Орталық Азияның дамуының негізін қалаған жобаларды жүзеге асырудың кешенді шаралары барлық күш-жігерді біріктіру және нормативтік-құқықтық базаның тиімділігін арттыру қажеттілігін тудырады. Жалпы, Орталық Азия бүгінде АҚШ, Ресей, АТА және Қытаймен ортақ саяси және экономикалық мүдделері бар ірі аймақтық одақ болып табылады.

Соңғы 30 жылда Қазақстанның бастамасымен интеграциялық үдерістердің дамуы Орталық Азия мемлекеттерінің халықаралық қатынастарындағы негізгі субъектілермен саяси және экономикалық тұрақтылыққа қол жеткізуге мүмкіндік берді. Орталық Азия мемлекеттері өздерінің дербес сыртқы саясатын құруда. Сондықтан жаһандану жағдайында Орталық Азиядағы сауда-экономикалық ынтымақтастықты дамытудың болашағы зор деп сеніммен айта аламыз. Шынында да, аймақтық интеграция Орталық Азия мемлекеттерінің өзара ынтымақтастықты дамытудағы көптеген басымдықтарымен ғана емес, сонымен бірге ынтымақтастықтың ортақ тарихи әлеуеті мен бүгінгі күннің қатаң талаптарымен де тікелей байланысты.

Мәселен, екі жақты қарым-қатынастарды дамытуда геоэкономикалық байланыстар маңызды рөл атқарса, сауда-экономикалық байланыстарды тереңдету бұл байланыстардың негізгі мазмұнына айналды. Ал бұл достық қарым-қатынастың сенімді кепілі. 20 ғасырдың басында Орталық Азия мемлекеттері тәуелсіздік алғаннан кейін нарықтық экономикаға көшуді ұйғарды. Нарықтық экономиканы ашық экономика деп атауға болады. Ол тек ішкі нарыққа ғана емес, сыртқы нарыққа да бағытталуы керек. Орталық Азия мемлекеттерінің заманауи сыртқы саясаты мен экономикалық стратегияларында Ресей, ЕО, АҚШ, Түркия және Иран алдыңғы қатарға шыққаны белгілі. Бірақ бұл векторлардың соңғы жылдары өзгергенін байқау қиын емес. Сондықтан Орталық Азия мемлекеттерінің жаһанданудағы рөлін талдау кезінде негізгі басымдықтар: саяси, экономикалық, гуманитарлық басымдық және халықаралық субъектілердің Орталық Азия аймағына енудегі күш-жігерінің бірін-бірі толықтыруы (экономикалардың толықтырылуы). Негізгі ойыншылар өздерінің ұзақ мерзімді болашақ бағдарламаларында сыртқы саясатын барынша арттыру және тұрақтандыру мақсатын ұстанады.

Сонымен бірге Орталық Азия мемлекеттері интеграцияға ұмтылып, бейбітшілікті, халықаралық тұрақтылық пен бейбітшілікті жақтаушылар ретінде қабылданатыны анық.

Көп ғасырлық тарихы бар Орталық Азия мемлекеттерінің негізгі мақсаты ұлттық мүдделерін қорғау болып табылатын дипломатиясы жалпы алғанда күрделі және көп деңгейлі құбылыс.

Сонымен, Орталық Азия мемлекеттерінің аймақтағы геосаясатқа қатысты сыртқы саясатын мынадай бағыттар бойынша топтастыруға болады.

1. Халықаралық қатынастардың негізгі субъектілері мен Орталық Азия мемлекеттері өз таңдауларын ұлттық мүдделеріне сай қарастырады және құрметтейді.

2. Бейбітшілік пен тұрақтылықты сақтау аймақ елдерінің мүдделеріне жауап беріп қана қоймай, халықаралық жағдайдың бейбіт дамуына ықпал етеді.

3. Аймақтың тұрақтылығы мен қауіпсіздігі Орталық Азия мемлекеттерінің өзара қолдау мен ынтымақтастық негізіндегі бірлескен күш-жігерімен ғана қамтамасыз етілуі мүмкін.

4. Орталық Азия мемлекеттері аймақтағы қауіпсіздікті, тұрақтылықты және дамуды бірлесіп қамтамасыз ету мақсатында екіжақты негізде және халықаралық ұйымдар (ШЫҰ) аясындағы ынтымақтастықты одан әрі нығайтуға дайын.

Қазіргі жаһандану жағдайында Орталық Азия мемлекеттері арасындағы қарым-қатынас жаңа деңгейге көтерілді. Олардың арасындағы қарым-қатынасты келесідей сипаттауға болады: қарым-қатынас өзара сеніммен сипатталады; ортақ қауіпсіздік мүдделері; Бұл ретте терроризммен, экстремизммен және сепаратизммен күресу міндеті қойылды; әлемдегі оқиғалардың одан әрі дамуы, әсіресе, Сирия дағдарысы мен халықаралық терроризм сияқты жалпы халықаралық қауіп-қатерлерге қарсы әрекет ету қажеттілігіне байланысты; Көп өлшемді сауда-экономикалық ынтымақтастықтың тұрақты дамуы.

Орталық Азия аймағындағы интеграцияны нығайту Ресей мен АҚШ сияқты елдердің де назарында. Аймақтағы елдерімен кеңестік тарихи тағдырын қорғайтын Ресей мен экономикалық және әскери қатысуымен трансатлантикалық ынтымақтастықты одан әрі дамытуға тырысып жатқан АҚШ Батыстың даму үлгісіне үлкен сенім мен күдікпен қарайды.

Осылайша, жалпы алғанда Орталық Азия мемлекеттерінің интеграциялық мүмкіндіктері мен күтулері арасындағы байланыс тарихи маңызды және сапалы деңгейге көтерілді.

Орталық Азия мемлекеттері үшін жаһандану тереңдеген қазіргі жағдайда жаһандық қаржы дағдарысы жағдайында экономикалық дамудың жеделдеуі ұлттық және аймақтық қауіпсіздікті нығайтумен тығыз байланысты. Сондықтан ортақ күш пен ортақ мүддеден бастау алған қарым-қатынастар үлкен үміт күтеді деп сеніммен айта аламыз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Теодор Левитт. Глобализация рынков [Электронный ресурс] – URL: <http://marketing-course.ru/levitt-globalizaciya-marketin/>
- 2 Dictionnaire de la mondialisation. Sous la direction de Pascal Lorot. Paris, 2001.p. 309.
- 3 Ulrich Beck. What is Globalization? Cambridge, UK, 2000, pp.19-20
- 4 Stanley Hoffman. The Clash of Civilizations.// Foreign Affairs. Juli/August 2002, pp.104-115.
- 5 Назарбаев Н.Ә. Қазақстан - 2030: Қазақстан халқына ел Президентінің Жолдауы. - Алматы: Юрист, 2003. 230 б.
- 6 Стратегия экономических реформ Республики Казахстан. Научное издание / Под ред. Б. К. Султанова - Алматы: КИСИ при Президенте Республики Казахстан, 2005. - С. 220.

ЦЕНТРАЛЬНАЯ АЗИЯ В ПЕРИОД ГЛОБАЛИЗАЦИИ И РЕГИОНАЛЬНОЙ ИНТЕГРАЦИИ

Аннотация. В последнее десятилетие XX века политические тенденции, связанные с окончанием холодной войны, огромными экологическими рисками, усилили экономическую зависимость и привели к ее максимальному расширению, придав феномену «глобализации» не только экономический, но и политический, исторический, географический и культурный характер. В статье анализируются интеграционные процессы в Центральной Азии на этапе глобализации. Интернационализация и интеграция интеграционных процессов, общественной жизни в Центральной Азии - это новая тенденция в системе международных отношений, рожденная в результате необходимости укрепления национальной и государственной безопасности государств.

Проблема, в которой процессы мировой политики и глобальных отношений постоянно меняются. Каждое государство стремится занять свое место в этой системе. Общее развитие человечества создает общие закономерности и тенденции развития, которые невольно просчитывают все государства. Мировая политика - это многогранное и многогранное явление. Потому что его деятельность зависит от глобальных изменений и рождения новых явлений. Цель мировой политики - организовать государство для коллективного решения общих планетарных проблем, сохранить мир и гармонию между ними. Перевод действий приоритетных держав и транснациональных компаний, направленных на решение глобальных проблем, в общее русло. Конечная, неотложная задача мировой политики состоит в том, чтобы обеспечить существование человечества путем создания условий для его существования. На современном этапе политические элиты доминирующих мировых держав понимают, что ни у одного государства нет будущего без решения задач мировой политики. После обретения независимости государства Центральноазиатского региона сосредоточили свою внешнюю политику на глобальных отношениях с целью установления эффективных равноправных отношений.

Сегодня, в новой системе международных отношений, Центральная Азия (ЦА), благодаря своим геополитическим и геоэкономическим особенностям, стала стратегически важным регионом, который привлек внимание гигантских государств мира. В первую очередь это связано с особенностями региона с точки зрения географических, экономических, национальных, исторических и культурных факторов, как геополитических, так и геоэкономических.

Центральноазиатский регион географически расположен на стыке Европы на Западе и Азии на Востоке, России на Севере и исламского мира на Юге. Поэтому регион имеет большое стратегическое значение.

Ключевые слова: глобализация, интеграция, Центральная Азия, Экономика, новые технологии, сотрудничество.

CENTRAL ASIA IN THE PERIOD OF GLOBALIZATION AND REGIONAL INTEGRATION

Abstract. In the last decade of the XX century, political trends associated with the end of the Cold War, huge environmental risks, increased economic dependence, and led to its maximum expansion, giving the phenomenon of “globalization” not only an economic, but also a political, historical, geographical and cultural character. The article analyzes the integration processes in Central Asia at the stage of globalization. The internationalization and integration of the integration process, social life in Central Asia is a new trend in the system of international relations, born as a result of the need to strengthen the national and state security of states.

It is a problem in which the processes of world politics and global relations are constantly changing. Each state strives to take its place in this system. The general development of humanity creates common patterns and trends of development, which all states involuntarily calculate. World politics is a multi-faceted and multi-faceted phenomenon. Because its activity depends on global changes and the birth of new phenomena. The goal of world politics is to organize States for a collective solution of common planetary problems, to preserve peace and harmony between them. Turning the actions of priority powers and multinational companies aimed at solving global problems into a common channel. The ultimate, urgent task of world politics is to ensure the existence of humanity by creating conditions for its existence. At the present stage, the political elites of the world's dominant powers understand that no state has a future without solving the tasks of world politics.

After gaining independence, the states of the Central Asian region have focused their foreign policy on global relations in order to establish effective equal relations.

Today, in the new system of international relations, Central Asia (CA), due to its geopolitical and geo-economic features, has become a strategically important region that has attracted the attention of the world's giant States. This is primarily due to the peculiarities of the region in terms of geographical, economic, National, Historical, and cultural factors, both geopolitical and geo-economic.

The Central Asian region is geographically located at the junction of Europe in the West and Asia in the East, Russia in the North and the Islamic world in the South. Therefore, the region is of great strategic importance.

Key words: globalization, integration, Central Asia, Economy, new technologies, cooperation.

References

- 1 Teodor Levitt. Globalizacija rynkov [Elektronnyi resurs] – URL: [http HYPERLINK http://marketing-course.ru/levitt-globalizacija-marketin/](http://marketing-course.ru/levitt-globalizacija-marketin/)
- 2 Dictionnaire de la mondialisation. Sous la direction de Pascal Lorot. Paris, 2001.p. 309.
- 3 Ulrich Beck. What is Globalization? Cambridge, UK, 2000, pp.19-20
- 4 Stanley Hoffman. The Clash of Civilizations.// Foreign Affaires. Juli/August 2002, pp.104-115.
- 5 Nazarbaev N.Ä. Qazaqstan - 2030: Qazaqstan halqyna el Prezidentiniñ Joldauy. - Almaty: İuris, 2003. 230 b.
- 6 Strategia ekonomicheskikh reform Respubliki Kazakhstan. Nauchnoe izdanie / Pod red. B. K. Sultanova - Almaty: KİSİ pri Prezidente Respubliki Kazakhstan, 2005. - S. 220.

Information about the author:

Abdullah Gundogdu - Professor of Ankara University, Ankara, Turkey, e-mail.ru: abdullahgundogdu@yahoo.com, <https://orcid.org/0000-0002-9171-6965>

МРНТИ 68.01.09
УДК 631.1 338.43

DOI 10.47649/vau.2021.v63.i4.02

В.Я. Романченко¹ , С.А. Ескалиев^{2*}

¹Саратовский государственный аграрный университет им. Н.И.Вавилова

г. Саратов, 410012, Российская Федерация

²Национальная академия образования им. И.Алтынсарина

г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан

*e-mail: Samat.Eskaliev@mail.ru

РОССИЯ И КАЗАХСТАН В ЦЕЛИННОЙ ЭПОПЕЕ 50-Х ГОДОВ XX ВЕКА

Аннотация. В данной статье предпринята попытка проанализировать с современных методологических позиций процесс освоения целинных и залежных земель в России и Казахстане в 1954-1959 годы период, когда этот процесс шел наиболее интенсивно и успешно. Особое внимание обращается на проблемы и трудности, недостатки и значение совместных усилий России и Казахстана в проведении этой крупнейшей в аграрной истории XX века массовой кампании. В изучении данной темы остается немало «белых пятен» и противоречивых оценок.

Предметом научного дискурса являются, в частности, такие вопросы, как соотношение экономических и политических факторов в принятии решения об освоении целины, его научная обоснованность, экономическая эффективность и социальные последствия целинной эпопеи, соотношение объективных и субъективных факторов в успехах и недостатках практической деятельности по освоению целинных и залежных земель. Авторы приводят собственные оценки данного явления, в результате проведенного анализа приходят к выводу о практической значимости ее дальнейшего изучения.

Содержание и результаты проведенного исследования показывают, что необходимость освоения целины в рассматриваемый период была обусловлена, прежде всего, факторами объективного характера, что данный процесс имел определенные предпосылки и потому не являлся чрезвычайной мерой и осуществлялся путем сочетания экстенсивных и интенсивных методов ведения хозяйства. Процесс освоения целины не ограничивался мерами экономического характера, но охватывал и социальную сферу, преобразуя облик российского и казахского села. В целом можно говорить об эффективности проведенной целинной кампании, однако проявился и ряд негативных факторов, главным образом субъективного характера.

Ключевые слова. Россия, Казахстан, освоение целины, сельское хозяйство, колхозы, совхозы, земледелие, производство зерна.

Введение. Массовое освоение целинных и залежных земель стало одним из важнейших событий в череде аграрных реформ, проводимых в СССР в 1950-е – начале 1960-х годов. В нем приняли участие представители многих республик и национальностей. Но основная площадь подлежащих освоению целинных земель находилась в России и Казахстане, и основная тяжесть работы по их освоению приходилась на жителей этих республик.

Как осуществлялась целинная эпопея в России и Казахстане, какие трудности пришлось преодолевать на пути к поставленной цели? Вспомнить и рассказать об этом важно хотя бы потому, что стабильно развивающееся и эффективное сотрудничество современной России и Казахстана, которое укрепляется с каждым годом, основано не только на уходящих в далекое прошлое традициях дружбы народов этих двух соседних государств, но и на событиях их совместной истории в период нахождения в составе СССР. С первых десятилетий существования союзного государства сельские жители России и Казахстана совместно боролись за решение сложных проблем подъема сельского хозяйства. Одно из средств их решения виделось в освоении целинных и залежных земель, позволявшее наращивать производство важнейших сельскохозяйственных продуктов и, прежде всего, зерна.

В свете изложенного большой научный интерес представляет изучение проблемы освоения целинных и залежных земель в России и Казахстане в аспекте сравнительного и сопоставимо анализа. Его актуальность и новизна подчеркивается тем, что в современной историографии подобное исследование осуществляется впервые.

Основная цель работы состоит в том, чтобы показать в обобщенном и сопоставимом виде предпосылки, формы и методы решения проблемы освоения целины в России и Казахстане, ресурсы и средства, использованные государством в этих целях, достижения и недостатки совместного осуществления народами двух республик целинной эпопеи.

Материалы и методы исследования. Проблемы освоения целинных и залежных земель затрагивались в ряде работ по аграрной истории России и Казахстана. Однако в основном историография темы представлена трудами советского периода, имеющими ярко выраженный отпечаток идеологической заданности и обоснования ведущей роли КПСС в осуществлении аграрных преобразований. Отдельные аспекты темы рассматриваются в современной историографии России и Казахстана. Однако это рассмотрение осуществляется в рамках изучения либо российской, либо казахской аграрной истории. Комплексного, специального исследования проблемы освоения целинных и залежных земель с учетом общего и особенного данного процесса в России и Казахстане до настоящего времени не проводилось. Анализ материалов исследования осуществляется путем использования как общенаучных (диалектический, анализа и синтеза, индукции и дедукции), так и частных научных (статистический, сравнительно-исторический, проблемно-хронологический) методов исследования. Это обеспечило объективность авторского подхода к изучению темы. Особое значение для нашего исследования имел сравнительно-исторический метод, позволивший путем вертикального сравнения с предыдущими этапами освоения целины более рельефно показать его результаты в изучаемый период и путем горизонтального сравнения исследуемых процессов на территории России и Казахстана выявить некоторые особенности данного процесса в этих республиках. В качестве основных материалов исследования были использованы документы, хранящиеся в архивах, опубликованные нормативные документы, данные статистики, научная литература.

Результаты и их обсуждение. Приступая к рассмотрению конкретных материалов исследования уместно будет вспомнить, что процесс освоения целины в России и Казахстане был начат задолго до массовой целинной эпопеи середины XX века. Уже в годы первых пятилеток (1929-1930-е годы) в восточных районах СССР, включая Казахстан, было освоено около 7 млн. га новых земель [17, 168]. Процесс этот продолжался и в дальнейшем. Так, на основе принятого в апреле 1940 г. Постановления СНК СССР и ЦК ВКП(б) «О дальнейшем подъеме зернового хозяйства в колхозах и совхозах восточных районов СССР: Алтайского и Красноярского краев, Новосибирской, Омской, Челябинской областей, Акмолинской, Павлодарской, Североказахстанской, Кустанайской, Семипалатинской и Восточно-Казахстанской областей» только в Казахстане в 1942-1943 гг. было освоено 872,6 тыс. га целинных и залежных земель (против 368,4 тыс. га в 1940 г.) [4, 84; 15, 745].

В последующее десятилетие военная обстановка и отвлечение значительных средств на послевоенное восстановление разрушенного войной с фашистскими захватчиками народного хозяйства не позволили проводить освоение целины в широких масштабах. Тем не менее оно осуществлялось. В целом за период с 1913 по 1953 гг. объем освоенных посевных площадей в восточных районах России увеличился с 20,4 до 29,1 млн. га, а в Казахстане с 3,0 до 7,0 млн. га [4, 84].

Начало новому этапу введения в сельскохозяйственный оборот не распаханых земель было положено февральско-мартовским (1954 г.) Пленумом ЦК КПСС, который взял курс на массовое освоение целины в восточных и юго-восточных районах страны, прежде всего, в Казахстане, Сибири, на Урале и в Поволжье. Решениями Пленума в течение 1954-1955 годов предусматривалось расширить посевы зерновых культур за счет целинных и залежных земель на 13 млн. га. Всего же таких земель только в 14 областях России и 8 областях Казахстана предстояло освоить более 40 млн. га [13, 307]. Таких масштабов целинного строительства Россия и Казахстан еще не знали за всю свою историю. Чем же было обусловлено принятие столь радикального решения? Можно ли считать его вызванным чрезвычайными обстоятельствами и отказом от принятого незадолго до этого курса сентябрьского (1953 г.)\

Пленума ЦК КПСС на интенсификацию сельского хозяйства? Эти и некоторые другие вопросы, связанные с проблемой освоения целины уже с 1960-х годов стали предметом научных дискуссий. Их обстоятельный анализ с современных методологических позиций дан в монографическом исследовании В.В. Наухацкого. Общий вывод автора, сделанный им на основе проведенного исследования, сводится к тому, что программу освоения целинных земель правомерно рассматривать «как мегапроект, направленный на решение зерновой проблемы, но затронувший в той или иной степени большинство отраслей экономики и социальной сферы ...» [12, 142, 143].

Солидаризируясь в целом с данными суждениями, позволим себе высказать собственное мнение по поставленным нами вопросам.

Во-первых, как показывают документы, задача сельскохозяйственного освоения пустующих земель ставилась и, по мере возможности, решалась руководством страны и раньше. Поэтому освоение целины с точки зрения содержательной части проводимой советской властью аграрной политики ни для России, ни для Казахстана не было чем-то новым и чрезвычайным. Во-вторых, необходимость перехода к массовому освоению целины в тех конкретно-исторических условиях была обусловлена обстоятельствами объективного характера. С одной стороны, обострением в стране зерновой проблемы и с другой отсутствием возможностей решения ее только посредством интенсификации. Так, в аналитической записке, с которой Н.С.Хрущев обратился в январе 1954 г. в Президиум ЦК КПСС, отмечалось, что в 1953 г. хозяйства страны должны были заготовить зерна по плану 851 млн. пудов, а фактически заготовили только 447 млн. пудов. Объем заготовок зерна в 1953 г. был ниже даже уровня 1940 г. [13, 306]. Между тем потребность в зерне возрастала и других возможностей ее решения в короткие сроки не существовало. Однако это отнюдь не означало отказ от интенсификации производства. Главной линией в области земледелия в течение всех 50-х годов оставалось совершенствование урожайности полей. И работы в данном направлении осуществлялись постоянно: совершенствовалась сельскохозяйственная техника, принимались меры по улучшению структуры посевных площадей, применению прогрессивных методов обработки почвы, выведению новых сортов зерновых культур и т.п., но результаты этой работы носили более отдаленный характер, т.к. на ее осуществление требовалось больше времени. Таким образом, если охарактеризовать аграрную политику рассматриваемого периода в целом, то она была основана на сочетании интенсивных и экстенсивных методов подъема сельского хозяйства при приоритетном внимании к решению проблем развития земледелия экстенсивными методами, которые могли дать более быструю отдачу.

Что касается масштабности задач экстенсивного развития земледелия, то для их постановки имелись уже определенные условия. Завершив в основном восстановление народного хозяйства, государство получило возможность направить значительные средства на обустройство инфраструктуры целинных районов и их организационно-техническое обеспечение. Только за 1954-1955 гг. тракторный парк МТС, обслуживающих целинные колхозы, вырос на 50%. Еще больше увеличилось количество тракторов в распоряжении создаваемых на целине совхозов. Следует отметить, что организация совхозной системы являлась важнейшей составляющей целинной эпопеи 1950-х годов. В России и Казахстане работа эта началась уже с весны 1954 года. В каждой области, где планировалось проведение целинной кампании, были созданы специальные бригады, в состав которых входили землеустроители, агрономы, почвоведы, гидротехники, которые занимались обследованием, отбором пахотнопригодных земельных массивов, выбором мест под центральные усадьбы совхозов. Одновременно намечались планы по организации в необжитых районах коммуникаций, средств связи, строительству жилья, производственных помещений.

В эту работу активно включились ученые. Именно они стали первопроходцами целины, направляя в необжитые районы научные экспедиции. В тяжелейших погодных условиях февральско-мартовских выюг и мотелей, снежных заносов они проводили свои исследования,

прокладывая путь будущим целинникам. В их числе были сотрудники сельскохозяйственной академии им. К.А.Тимирязева и Всесоюзной академии сельскохозяйственных наук им. В.И. Ленина и преподаватели региональных сельскохозяйственных учебных заведений. Большую работу по обследованию целинных земель провели ученые Академии наук Казахской ССР и Казахского филиала ВАСХНИЛ. В их экспедициях с весны 1954 г. было занято 147 ученых и специалистов. В короткий срок были обследованы миллионы гектаров целинных и залежных земель. Под новые совхозы, как правило, отводились земельные массивы из государственных фондов. Кроме того, вводились в сельскохозяйственный оборот и неиспользуемые земли крупных, трудно управляемых колхозов, старых совхозов, конных заводов и других землепользователей. Абсолютное большинство создаваемых хозяйств было зернового направления. Темпы их организации на целинных землях были чрезвычайно высоки. Уже к лету 1954 г. там действовало 12 новых совхоза, из них – 87 в северных районах Казахстана и 37 в восточных областях РСФСР [3, 184-185].

Работы по созданию целинных хозяйств были продолжены и в дальнейшем. Стимулирующую роль в этом сыграло принятие 13 августа 1954 г Постановления ЦК КПСС и Совета Министров СССР, направленного на расширение посевов зерновых и других сельскохозяйственных культур и отводившее в части регионов России и Казахстана ведущую роль в освоении целины государственным хозяйствам [15, 127]. В итоге к весне следующего 1955 годы было создано еще 337 совхозов в Казахстане и 88 в РСФСР. Предшествующая история совхозного строительства не знала таких темпов их организации. Достаточно сказать, что за 9 послевоенных лет (1945-1953 гг.) в Казахстане было создано всего 43 совхоза. Как правило, для новых совхозов отводились наиболее плодородные земли, они в первоочередном порядке снабжались новой техникой. В 1956 г. в среднем на каждый из них приходилось по 210 тракторов в 15-сильном исчислении), 80 зерноуборочных комбайнов, тогда как по стране в целом на совхоз приходилось по 61 трактору и 17 комбайнов [3, 185].

В широких масштабах развернулось в целинных совхозах и колхозах производственное строительство. В них была организована сеть специализированных строительных трестов, которые осуществляли строительство элеваторов, шоссейных дорог, систем водоснабжения и связи. Огромный размах получило жилищно-бытовое строительство. За 1954-1955 гг. только в новых совхозах Казахстана было построено 853 тыс. кв. м жилой площади [10, 146]. В целинные хозяйства было завезено также большое количество оборудования: мобильные электростанции и радиостанции, киноустановки, кухонный и столовый инвентарь, спортивные товары, библиотеки и т.д.

Освоение целины требовало массового обеспечения целинных районов квалифицированными кадрами. Большую роль в решении этой проблемы сыграли училища механизации сельского хозяйства. Только в 1954-1955 гг. они подготовили для работы в целинных хозяйствах более 100 тыс. механизаторов [3, 186]. Но основной приток целинников осуществлялся за счет добровольцев, главным образом горожан, изъявивших желание поехать на целину. Призыв руководства страны поехать на ее освоение, подкрепленный разнообразной пропагандистской и организационной работой получил широкий отклик среди комсомольской молодежи. За 1954 -1955 гг. от нее поступило 1600 заявлений с просьбой направить на освоение необжитых районов. Немаловажную роль сыграло и организованное государством переселение семей колхозников из южных и юго-западных районов на восток страны. В 1954-1956 гг. туда прибыло 60 тыс. семей переселенцев [10, 143].

Потребности целины в специалистах и руководителях новых хозяйств удовлетворялись в основном за счет вузов страны, старых колхозов, совхозов и МТС. В 1954-1956 гг. только в Северный Казахстан прибыло из других районов страны 15 тыс. специалистов сельского хозяйства [10, 144]. Из России в освоении целины приняли участие жители 30 областей республики. Значительный размах получило шефство рабочих промышленных предприятий над целинными хозяйствами. Так, промышленные предприятия Удмуртской АССР укомплектовали рабочими кадрами совхозы «Ижевский», «им. Гастелло», «им. Матросова» и

«Шортандинский» Акмолинской области. Трудящиеся Ижевска, Глазова, Боткинска помимо рабочих отправили в порядке шефской помощи в целинные совхозы Казахстана 14 вагонов оборудования для мастерских по ремонту техники, инструментов, металла, леса и других материалов [11, 37].

Были приняты также меры по стимулированию труда первоцелинников, закреплению их на целинных землях. Для всех работников в первые два года работы была установлена 15-процентная надбавка к заработной плате. Им разрешали иметь подсобное хозяйство, предоставили возможность получения льготных кредитов на строительство индивидуального жилья, приобретение скота и птицы.

Принятые меры позволили в короткий срок и в целом успешно обустроить целинные районы, значительно расширить площади освоенных земель. Большинство целинных хозяйств сразу же превращались в крупные предприятия по производству зерна. Показателен в этом отношении совхоз им. Герцена Кустанайской области, организованный осенью 1954 г. За ним было закреплено свыше 6,5 тыс. га земельных угодий. В первый год он поднял и полностью подготовил к посеву более 52 тыс. га целины в своем хозяйстве и более 6 тыс. га в соседних хозяйствах в порядке производственной помощи [11, 36].

Практика первых лет освоения целины доказала, что крупные экономически мощные хозяйства более эффективно по сравнению с мелкими и экономически слабыми используют земли, введенные в сельскохозяйственный оборот. В связи с этим в ряде целинных районов России и Казахстана участилась практика объединения мелких совхозов, укрупнения колхозов и совхозов за счет прирезки им земель из государственных фондов, а также реорганизации экономически слабых колхозов в совхозы.

Следует отметить, что реорганизация крупных общественных хозяйств осуществлялась не только «сверху», по инициативе областного и республиканского руководства, но и «снизу». Так, колхозники-целинники многих отстающих колхозов Казахстана на своих общих собраниях выносили решение о передаче земель и всех производственных фондов в распоряжение совхозов и переходе на положение штатных работников этих хозяйств. Эти пожелания подкреплялись экономическим анализом отстающих хозяйств. 40 экономически слабых колхозов имели в своем распоряжении 769 тыс. га земельных угодий. Фактически же под посевы использовали только 73 тыс. га, или 18%. При этом на один колхозный двор приходилось 267 га сельскохозяйственных угодий, что делало фактически невозможным эффективное использование этих земель. Учитывая данные обстоятельства, руководство республики совместно с союзным руководством приняло в декабре 1954 г. решение об организации на базе экономически слабых колхозов 29 новых зерновых совхозов и присоединении остальных 5 колхозов к уже организованным совхозам. В следующем 1955 году на базе 17 многоземельных, экономически слабых колхозов было организовано еще 15. Первые итоги деятельности преобразованных хозяйств были обнадеживающими. С бывших колхозных земель совхозы Казахстана в 1956 г. сдали государству 150 млн. пудов зерна, которое было значительно дешевле колхозного [1]. В течение 1958 г. на базе экономически слабых колхозов и обслуживающих их МТС в Казахстане было создано еще 188 новых совхозов. В них вначале были отмечены успехи в расширении посевов зерновых, производстве товарного зерна, росте урожайности, повышении материального благосостояния бывших колхозников. Но в дальнейшем без необходимой работы по интенсификации производства, развития социальной инфраструктуры производственные показатели начали снижаться и часть целинных хозяйств уже к началу 1960-х годов становятся убыточными [2]. Кроме того, везде, где проводились подобного рода реорганизации, они способствовали ускорению процесса раскрестьянивания деревни, что негативно сказывалось на ее социально-экономическом развитии. Разумеется, сельское хозяйство в освоенных целинных районах не ограничивалось только производством зерна. На целинных землях создавались и многопрофильные хозяйства и такие, которые специализировались на производстве мяса скота и птицы, яиц, молока, шерсти и т.п. И доля этого производства в общем объеме

продукции сельского хозяйства была весьма высокой. Только в России за 40 лет после окончания целинной эпопеи с бывших целинных и залежных земель было получено 1,6 млн. т зерна (44% валового сбора по Федерации), 91,3 млн. т мяса в убойном весе (34%), 598 млн. т молока (34%), 363 млн. штук яиц (30%) и 3135 тыс. т шерсти (40%) [8, 3].

За всеми этими достижениями стоял огромный труд людей, движимых, прежде всего, стремлением внести свой вклад в повышение благосостояния народа. Основная тяжесть работ по освоению целины легла на молодежь, добровольно взявшуюся за их выполнение. Их трудовой подвиг и в Казахстане, и в России, на наш взгляд, еще явно недооценен в современной публицистике, описание многочисленных его примеров еще ждет своих авторов, хотя официально труд целинников был впоследствии отмечен правительственными наградами.

Результаты работы целинников выглядят особенно весомыми, когда понимаешь, в каких тяжелейших условиях они работали, особенно в первые годы освоения целины. Помимо объективных факторов, обуславливавших их: неблагоприятные погодные условия, удаленность от железных, шоссейных дорог, неустроенность быта, – существовало и множество явлений субъективного характера, связанных зачастую с недостатками в организации труда на целине, формальным подходом к решению насущных проблем обеспечения необходимых условий производства и жизни тружеников полей. Множество конкретных примеров подобных явлений мы находим в воспоминаниях самих целинников [9, 18-23], а также в аналитических материалах того времени, сохранившихся в архивах. Так, согласно докладной записке секретаря обкома КПСС Саратовской области о положении рабочих, прибывших на освоение целинных земель в Саратовскую область (по письмам в редакцию областной газеты «Коммунист») [6] в редакцию газеты стали приходить тревожные письма от граждан, прибывших на целину. В них люди жаловались на то, что им вручают негодную технику, используют не по специальности, не обеспечивают минимальных норм на питание и не заботятся о бытовом устройстве. Трактористы жаловались на то, что из-за поставок некачественной техники им приходится большую часть времени тратить на ремонт, чем на основную работу. Из-за отсутствия условий для ремонта, нехватки горюче-смазочных материалов трактора подолгу простаивают и трактористам, чтобы не остаться без заработка приходилось устраиваться на любую другую работу. В ряде новых совхозов имели место задержки с выплатой зарплаты, поставками строительных материалов для строительства жилья и производственных помещений, что вело к срыву планов обустройства целинных хозяйств. Так в совхозе «Чернышевский» Краснокутского района на 15.08.1954 г. из 57 объектов с объемом строительных и монтажных работ на 2991 тыс. руб. к строительству приступили только 19 объектов, а закончили строительство только в двух. Несмотря на то, что образованному в соответствии с приказом по Министерству совхозов РСФСР от 11 мая 1954 г. Саратовскому строительно-монтажному тресту, призванному организовать строительно-монтажные работы в целенных хозяйствах, на 7 месяцев был установлен объем в 17 млн. руб., трест лишь к концу этого срока завершил свою организацию и вплоть до июля 1954 г. к работам не приступал [5]. Между тем бухгалтер Кировской машинно-тракторной станции Безымянного района, например, сообщала, что 90% рабочих и служащих, командированных для работы в МТС, не имели самых необходимых условий труда. Отсутствовали столовая, медпункт, продуктовые лавки, а за хлебом нужно было ездить за 40 км [7]. Что касается обеспеченности новоселов жильем, то как в Саратовской области, так и в других целинных районах России зачастую практиковалось размещение их из-за нехватки жилого фонда в непригодных помещениях, бараках, зданиях школ, складов и других хозяйственных постройках.

В хозяйственном обустройстве переселенцев особое место занимал вопрос обзаведения их личным подсобным хозяйством. Во второй половине 50-х годов многие новоселы не были обеспечены скотом, птицей. Отмечались такие недостатки, как отсутствие должного внимания строительству подворных построек, необеспеченность кормами, отсутствие помощи в

приобретении скота, неиспользование хозяйствами ссуд, отпускаемых для обзаведения работников собственным хозяйством [14, 22-23].

Подобные явления оказывали негативное влияние не только на результаты хозяйственной деятельности колхозов и совхозов, но и на морально-психологический климат в трудовых коллективах, в семьях молодых переселенцев. Следствием этого была довольно высокая, особенно в первые годы освоения целины, текучесть кадров. В ряде хозяйств она достигала 50 и более процентов.

Свою негативную роль в деле освоения целины сыграла недостаточная подготовленность к проведению столь грандиозной кампании и руководства страны и тех отраслей народного хозяйства, которые призваны были обеспечить необходимые условия для успешной работы целинных хозяйств, поспешность в ее организации. Кроме того, с конца 50-х годов целинникам стали навязываться поощряемые Н.С. Хрущевым волюнтаристические рекомендации совершенно не учитывающие специфические особенности земледелия в этих районах. Как отмечал один из исследователей истории освоения целины В.И. Куликов, «Получил распространение шаблонный подход к обработке почвы. Усиленно стали внедряться монокультуры пшеницы и запахивались многолетние травы. Был наложен запрет на чистые пары, внедрялась так называемая пропашная система земледелия. В целинных районах быстро засорились поля, снизились урожаи, ухудшилось качество зерна и повысилась его себестоимость, усилилась подверженность почв ветровой эрозии» [10, 149].

Очевидно, что, если бы не все эти недостатки, ошибки и просчеты, успехи в освоении целины могли бы быть еще более весомыми. Нельзя не учитывать и то, что приоритетное материально-техническое обеспечение в 1950-е годы целинных районов ухудшило положение центральных и северных районов страны, которые были обделены ресурсами.

Однако существовавшие минусы в освоении целины не дают оснований для отрицания в целом положительных ее итогов. Особенно впечатляющими были результаты освоения целины в аграрном секторе Казахстана. За 13 лет, предшествовавших массовому освоению целинных земель (1941-1953 гг.) в Казахской ССР было заготовлено 1149 млн. пудов хлеба, а за 13 лет после его начала – 7247 млн. пудов. В ходе массового освоения целины парк тракторов в областях Северного Казахстана увеличился в 6,4 раза, грузовых автомобилей – в 11 раз, мощность электростанций возросла в 27 раз. Крупные сдвиги произошли в социальной сфере. В девяти областях Казахской ССР численность населения только с 1954 по 1959 гг. выросла в 3,7 раза [10, 150-151]. Весьма значительным был также рост в целинных областях Казахстана сельских школ, больниц, учреждений культуры, предприятий торговли и т.п.

Заключение.

Таким образом, можно констатировать, что целинная эпопея 1950-х годов стала важной вехой в новейшей истории России и Казахстана, еще одним проявлением дружбы и плодотворного сотрудничества наших народов. При всех издержках и просчетах, допущенных при освоении целины в исследуемый период, данная массовая кампания в целом себя оправдала. Конечно, ее можно назвать вынужденной и чрезвычайной. Но в тех конкретно-исторических условиях это было, очевидно, единственно возможное оперативное решение продовольственной проблемы. Освоение целины позволило в короткий срок значительно увеличить производство сельскохозяйственной продукции, оно заметно изменило весь облик российского и казахского села. При этом особенно впечатляющими были позитивные результаты подъема целины в республике Казахстан. Опыт освоения целинных и залежных земель, накопленный в те годы, не утратил своей актуальности и в наше время. В силу различных обстоятельств в постсоветский период имело место выведение из сельскохозяйственного оборота ранее освоенных земель. Часть земельного фонда обеих республик остается неосвоенным еще с советских времен. Поэтому решение проблемы освоения целины и сейчас носит практический характер. Ее решение также, как и в исследуемый период, требует создания на неосвоенных землях необходимой производственной и социальной инфраструктуры и в то же время предполагает активное

использование интенсивных методов ведения хозяйства с учетом накопленного в прошлом положительного опыта и недостатков, новых реалий аграрных отношений и новых современных форм организации сельского хозяйства.

Список литературы

1. Архив Министерства сельского хозяйства Российской Федерации. Ф.616. Оп.9. Д.143. Л.109, 110.
2. Архив Министерства сельского хозяйства Российской Федерации. Ф.616. Оп.9. Д.143. Л.114.
3. Богденко М.Л., Зеленин И.Е. Совхозы СССР. Краткий исторический очерк (1917-1975). Под ред. И.М. Волкова. М.: Политиздат, 1976 – 279 с.
4. Голикова З., Какимжанов А.С., Ковальский и др. Коммунистическая партия в борьбе за освоение целинных земель в Казахстане. /Под ред. П. М. Пахмурного. Алма-Ата: Изд-во “Наука» Казахской ССР, 1969. – 602с.
5. Государственный архив новейшей истории Саратовской области. Ф.594. Оп.2. Д.3146. Л.18,19.
6. Государственный архив новейшей истории Саратовской области. Ф.594. Оп.2. Д.3148. Л.51-55.
7. Государственный архив новейшей истории Саратовской области. Ф.594. Оп.2. Д.3148. Л.51.
8. Заверюха А.Ч. Чему учит опыт целины // Сельская жизнь. №31. 1994.3.
9. Ивженко С.А. Сквозь время. Саратов: Изд. ФГОУ ВПО “Саратовский государственный аграрный университет», 2009. – 164 с.
10. Куликов В.И. Массовое освоение целинных земель и его социально-экономическое значение. // Развитие сельского хозяйства СССР в послевоенные годы (1946-1970 гг.) М.: “Наука», 1972. – 385с.
11. Михайлов Ф.К. Совхозное строительство в Казахстане. Алма-Ата: Изд. “Наука» Казахской ССР, 1973. – 295 с.
12. Наухацкий В.В. Целинная кампания Н.С. Хрущева: размышления о дискуссионных вопросах историографии. Ростов-на-Дону. И.П.К. РГЭУ (РИНХ), 2018. – 143 с.
13. Никонов А.А. Спираль многовековой драмы: аграрная наука и политика России (XVIII-XX вв.) М.: Энциклопедия российских деревень. 1995. – 574 с.
14. Пахомова Е.В. Обеспеченность районов освоения целинных и залежных земель трудовыми ресурсами в 1954-1956 гг. (на материалах Южного Урала) Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Оренбург. 2007.
15. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Т.2: 1929-1940 годы. М.: Политиздат, 1967. – 798 с.
16. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Т. 4: 1953-1961 годы. Москва: Политиздат, 1968. – 783 с.
17. Сельское хозяйство СССР. Стат. сб. М., 1960. – 666 с.

XX ҒАСЫРДЫҢ 50-ШІ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ТЫҢ ИГЕРУ НАУҚАНЫ КЕЗЕҢІНДЕГІ РЕСЕЙ МЕН ҚАЗАҚСТАН

Аңдатпа. Бұл мақалада 1954-1959 жылдары Ресей мен Қазақстандағы тың және тыңайған жерлерді игеру процесін осы заманғы әдіснамалық тұрғыдан талдауға әрекет жасалды. XX ғасырдың аграрлық тарихындағы осы ірі жаппай науқанды жүргізуде Ресей мен Қазақстанның бірлескен іс-әрекетінің проблемалары мен қиындықтарына, кемшіліктеріне және маңыздылығына ерекше назар аударылады. Бұл тақырыпты зерттеуде көптеген «ақтандақтар» және қарама-қайшы бағалау бар.

Ғылыми дискурстың мәні, атап айтқанда, тың игеру туралы шешім қабылдаудағы экономикалық және саяси факторлардың арақатынасы, оның ғылыми негізділігі, экономикалық тиімділігі және тың игеру науқанының әлеуметтік салдары, тың және тыңайған жерлерді игеру бойынша практикалық қызметтің жетістіктері мен кемшіліктеріндегі объективті және субъективті факторлардың арақатынасы сияқты мәселелер болып табылады. Авторлар осы құбылыстың өзіндік бағаларын келтіреді, талдау нәтижесінде оны әрі қарай зерттеудің практикалық маңыздылығы туралы қорытындыға келеді.

Зерттеудің мазмұны мен нәтижелері қарастырылып отырған кезеңде тың жерлерді игеру қажеттілігі, ең алдымен, объективті факторларға байланысты болды, бұл процестің белгілі бір алғышарттары болды, сондықтан төтенше шара болған жоқ және кең және қарқынды экономикалық әдістерді біріктіру арқылы жүзеге асырылды. Тың игеру процесі экономикалық сипаттағы шаралармен шектелмей, орыс және қазақ ауылдарының бет-бейнесін түрлендіре отырып, әлеуметтік саланы да қамтыды. Тұтастай алғанда, жүргізілген тың игеру науқанының тиімділігі туралы айтуға болады, алайда бірқатар жағымсыз факторлар, негізінен субъективті факторлар да көрініс тапты.

Негізгі сөздер. Ресей, Қазақстан, тың игеру, ауыл шаруашылығы, колхоздар, совхоздар, егіншілік, астық өндірісі.

RUSSIA AND KAZAKHSTAN IN THE VIRGIN EPIC OF THE 50th YEARS OF THE XX CENTURY

Abstract. This article attempts to analyze from modern methodological positions the process of development of virgin and fallow lands in Russia and Kazakhstan in 1954-1959, the period when this process was most intensive and successful. Special attention is paid to the problems and difficulties, shortcomings and the importance of joint efforts of Russia and Kazakhstan in conducting this largest mass campaign in the agrarian history of the XX century. There are still a lot of “white spots» and contradictory assessments in the study of this topic.

The subject of scientific discourse is, in particular, such issues as the ratio of economic and political factors in making a decision on the development of virgin lands, its scientific validity, economic efficiency and social consequences of the virgin epic, the ratio of objective and subjective factors in the successes and disadvantages of practical activities for the development of virgin and fallow lands. The authors give their own assessments of this phenomenon, as a result of the analysis, they come to the conclusion about the practical significance of its further study.

The content and results of the study show that the need to develop virgin lands in the period under review was primarily due to objective factors, that this process had certain prerequisites and therefore was not an emergency measure and was carried out by combining extensive and intensive farming methods. The process of virgin land development was not limited to economic measures, but also covered the social sphere, transforming the appearance of Russian and Kazakh villages. In general, we can talk about the effectiveness of the conducted virgin campaign, however, a number of negative factors, mainly of a subjective nature, also manifested themselves.

Key words: Russia, Kazakhstan, virgin land development, agriculture, collective farms, state farms, agriculture, grain production.

References

- 1 Arhiv Ministerstva sel'skogo hozjajstva Rossijskoj Federacii. F.616. Op.9. D.143. L.109, 110.
- 2 Arhiv Ministerstva sel'skogo hozjajstva Rossijskoj Federacii. F.616. Op.9. D.143. L.114.
- 3 Bogdenko M.L., Zelenin I.E. Sovhozy SSSR. Kratkij istoricheskij ocherk (1917-1975). Pod red. I.M. Volkova. M.: Politizdat, 1976 – 279 s.
- 4 Golikova Z., Kakimzhanov A.S., Koval'skij i dr. Kommunisticheskaja partija v bor'be za osvoenie celinnyh zemel' v Kazahstane. /Pod red. P. M. Pahmurnogo. Alma-Ata: Izd-vo “Nauka» Kazahskoj SSR, 1969. – 602s.
- 5 Gosudarstvennyj arhiv novejshej istorii Saratovskoj oblasti. F.594. Op.2. D.3146. L.18,19.
- 6 Gosudarstvennyj arhiv novejshej istorii Saratovskoj oblasti. F.594. Op.2. D.3148. L.51-55.
- 7 Gosudarstvennyj arhiv novejshej istorii Saratovskoj oblasti. F.594. Op.2. D.3148. L.51.
- 8 Zaverjuha A.Ch. Chemu učit opyt celiny // Sel'skaja zhizn'. №31. 1994.3.
- 9 Ivzhenko S.A. Skvoz' vremja. Saratov: Izd. FGOU VPO “Saratovskij gosudarstvennyj agrarnyj universitet», 2009. – 164 s.
- 10 Kulikov V.I. Massovoe osvoenie celinnyh zemel' i ego social'no-jekonomicheskoe znachenie. // Razvitie sel'skogo hozjajstva SSSR v poslevoennye gody (1946-1970 gg.) M.: “Nauka», 1972. – 385s.
- 11 Mihajlov F.K. Sovhoznoe stroitel'stvo v Kazahstane. Alma-Ata: Izd. “Nauka» Kazahskoj SSR, 1973. – 295 s.
- 12 Nauhackij V.V. Celinная kampanija N.S. Hrushheva: razmyshlenija o diskussionnyh voprosah istoriografii. Rostov-na-Donu. I.P.K. RGJeU (RINH), 2018. – 143 s.
- 13 Nikonov A.A. Spiral' mnogovekovoju dramy: agrarnaja nauka i politika Rossii (XVIII-XX vv.) M.: Jenciklopedija rossijskih dereven'. 1995. – 574 s.
- 14 Pahomova E.V. Obespechennost' rajonov osvoenija celinnyh i zaleznyh zemel' trudovymi resursami v 1954-1956 gg. (na materialah Juzhnogo Urala) Avtoref. diss. ... kand. ist. nauk. Orenburg. 2007.
- 15 Reshenija partii i pravitel'stva po hozjajstvennym voprosam. T.2: 1929-1940 gody. M.: Politizdat, 1967. – 798 s.
- 16 Reshenija partii i pravitel'stva po hozjajstvennym voprosam. T. 4: 1953-1961 gody. Moskva: Politizdat, 1968. – 783 s.
- 17 Sel'skoe hozjajstvo SSSR. Stat. sb. M., 1960. – 666 s.

Information about the authors:

Valery Romanchenko - doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Professor of the Saratov agrarian State University named after N.I. Vavilov, Russia, E-mail: romanvja@yandex.ru; <https://orcid.org/0000-0002-7626-784x>

Samat Eskaliyev - candidate of Historical Sciences, Associate Professor, National Academy of Education named after I. Altynsarin. Kazakhstan, 010000. Nur-Sultan City, Mangilik el E-mail: Samat.Eskaliyev@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-6664-1738>

IRSTI 03.20
UDC 930.85

DOI 10.47649/vau.2021.v63.i4.03

Zh. Zhumabayeva¹ ¹Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Atyrau, 060011, Kazakhstan
e-mail: zia_88@mail.ru

MYTHOLOGICAL-LINGUISTICAL ANALYSIS OF ETHNONYMS IN KAZAKH ETHNOGENESIS (based on S. Kondybay's research)

Abstract. The article deals with “Alash”, “Hephthalite”, “Alan”, etc. in the Kazakh ethnogenesis. The origin of the names is analyzed from a new angle. Mangystau researcher S. Kondybay's new views on ethnonymic names in relation to the Kazakh origin are formulated through interdisciplinary methods and linguistic analysis of mythical concepts and notions. His views on the connection of the later period of Kazakh history with the ancient Eurasian and Turkic civilizations are analyzed. Using an interdisciplinary approach, he focused on linguistic analysis, revealing the mythical basis of the ancient history of the nomadic Kazakh people, whose written tradition has been forgotten. He substantiated the connection of the name Alash, preserved in the legends and ethnogenesis of the Kazakh tribes, with the period of matriarchy. S. Kondybay tried to scientifically prove that the name of the Kazakh ancestor Alash is the name of the goddess, who taught mankind to live and create a society in ancient times (mythical period).

S. Kondybay told the hypotheses about the common origins of human civilization through the similarity of Pururavas Ayla and Kalsha Kadyr, and later that the Proto-Kazakh ancestors met with the Indo-Aryans and concluded that it was the basis of the plots of Indian epics and Kazakh myths.

The name “Alash Khan” or “Alasha Khan” has long been an idiom passed down from generation to generation, so it was used by proto-Kazakh *ethnic groups*. In this regard, S. Kondybay connects the ethnonym “Alash” with the names “Kalash”, “Kal” (matriarchal epoch or Aryan period), “Zheti al” (ephthalite period), alan (I-IV centuries), Alshin (XIV-XVII centuries). The researcher shows that the ethnonyms “Alshin”, “Alau”, “Alan” indicate the ethnic ties with the Khazars and Bulgars between the Black-Azau-Caspian Seas, proving the existence of common sources of the Russian, Ossetian, Adyge and Turkic peoples.

Key words: S. Kondybay, Kazakh ethnogenesis, ephthalite, comparative analysis of data of ethnonyms “Alash”, “Alasha khan”, “Alshin”, “Alan”, “Kydyrbay”, “Kyduar”, mythology, Kazakh myths.

Introduction.

Many of the ethnonymic names we use today date back to ancient times. One of the most controversial issues in Kazakh historiography is the issue of the twin name of our nation “Alash”. Regarding the ethnonym Alash Sh. Valikhanov, A. Bokeikhanov, Sh. Kudaiberdievich, K. Khalid, O. Alzhanov, B. Karibayev, A. Khasenov, A. Levshin, N. Aristov, P. Rychkov and others. We all know the opinions. S. Kondybay is one of the researchers who studied this issue from the point of view of new interdisciplinary methods and mythological-linguistic aspects.

The culmination of his creative activity is “Geography of Mangystau”, “Introduction to Kazakh mythology” (1997), “Sacred places of Mangystau and Ustyurt” (2000), “Esen-Kazakh” (2002), which includes ancient Kazakh genealogy, legends, mythology, historical ethnogenesis.), “Hyperborea: a chronicle of a dreamy time” (2003), “Ancient Kazakh mythology” (2004), “Aesthetics of the landscape of Mangistau” (2005), “Mangistaunama” (2006), “Kazakh steppe and German gods” (2006), “Books of the Spirit of War” (2006) [1, 385].

Kondybay's work caused a great breakthrough in Kazakh science. Having conducted a scientific analysis of the myths of the peoples of the world, he made an immeasurable contribution to the formation of the science of Kazakh mythology. It compares the ancient Eastern: Egyptian, Double River (Sumerian, Babylonian, Assyrian, etc.), biblical, Indian, Chinese, Persian, Greek, Roman, Scandinavian-European, Slavic mythological systems, and is not a system of Kazakh myths, but a legend. - drew attention to the fact that fairy tales, proverbs, household rituals, customs and epics are preserved in the content, phrases and their similarity with world myths. [2, 512].

He lived in a faraway land, in a very short life, in the throes of fate, not knowing what the future holds, but instead of looking for a way to recover and spend all his efforts to improve his physical health, all his dreams for the wonderful future of his country are forgotten today spent to open the gaps of the past.

In fact, studying the works of S. Kondybay, we can see that he had a deep knowledge of new methods used by modern world historiography. Using an interdisciplinary approach, he focused on linguistic analysis, revealing the mythical basis of the ancient history of the nomadic Kazakh people, whose written tradition has been forgotten. The use of new approaches to world historiography at the turn of the XX-XXI centuries in his research and the study of Kazakh history and culture in connection with world history and culture proves the height of his creative and intellectual level.

The researcher did a lot of work to prove the hypothesis that the backbone of Kazakh history originates from ancient civilizations, looking at the secrets of words and concepts, concepts - terms in the rich Kazakh oral traditions and language resources.

The accuracy of this opinion can be seen in the latest scientific developments in the humanities.

Now the fundamental issues of world history are being reconsidered. Conclusions about the “dominance of the Indo-European language system” based on Eurocentric, “Aryan” theories promoted by Western civilization are in crisis. In this regard, the conclusions about the “Persian language” (Aryan) of the Scythian and Sarmatian tribes are being reconsidered. Not directly related to Kondybay's research, scientists propose hypotheses about the common origins of human civilization. By this Kondybay shows that his predictions and conclusions are not unfounded. The study of its rich scientific heritage has the great importance for Kazakhstani science, for understanding the depths of the spiritual sources of the Kazakh people.

The purpose and objectives of the study arise from the study of ethnonyms used in the Kazakh ethnogenesis by S. Kondybay in terms of historical and ancestral continuity. In the analysis of the term “Alash”, the author's twin concept of the Kazakh ethnonym is to scientifically substantiate the opinion that the roots of many ethnonyms reflected in oral, genealogical, mythical, epic epics are derived from a common name in different historical times. In this regard, by analyzing the findings of scientists who have studied this issue the Emphasis was placed on determining Kondybay's contribution.

Materials and methods of research

In addition to traditional scientific and cognitive methods, the research methodology used historical-comparative, historical genetic, interpretation, typological, interdisciplinary, reconstruction methods and differentiated on the basis of historical and systemic principles. Mythical and legendary information about ethnonymic and eponymous names was analyzed by linguistic comparative method and conclusions were drawn.

In the Kazakh historiography, the conclusions about the origin of the name “Alash”, a synonym of the ethnonym “Kazakh”, have been associated with legendary origins. The medieval Turkic authors M.Kh.Dulati, Abilgazi khan, M. Tynyshbayev, Sh. Kudaiberdiuly, and Russian orientalists Aristov, A.I.Levshin, G.N.Vernadskiy and even if we compare the views of modern Kazakhstani historians, we can see the common ground. Many researchers consider the ethnonym Alash in connection with the issue of Alasha Khan and consider him as a historical figure.

I. Levshin writes that the Kazakhs showed their common kinship with the Alats and Siberian Tatars, and united them in different historical periods, a ruler named Alasha, who even wanted to include Bukhara. Levshin, based on a popular legend, writes that “... on the basis of his troops formed three Kazakh zhuiis” [3, p. 147].

Rashid ad-Din's “Chronicle”, which is a common historical genealogy for the Turkic people, and Abelgazy Bahadur's “Turkish Chronicle” also contain information about the name “Alash”. For example, in Rashid ad-Din's “Chronicle” the name of Abulja Khan is mentioned as the grandson of the Prophet Noah [4,81]. Abelgazy Bahadur's “Turkish Chronicle” also mentions Alynsha Khan, the sixth descendant of Noah's son Japheth [5, 13-14]. Well-known ethnographer Zh. Artykbayev,

analyzing these genealogical data, described the events related to Alynsha Khan in It is assumed that it happened in the III-II millennia [6, 63].

Kurbangali Khalid, who explained the origin of the name “Alash” from a religious point of view, said that the name “Alash” : They say that Hazrat Bagzi was from the Anas dynasty (Anes), so Alash became Alash ... “[7, 56]. And According to M. Haidar Dulati, Sh. Kudaiberdiuly researches, Alasha khan was Sultan Akhmet, the son of the Zhoshy khan the khan, dynast of Mogolstan. [8, 144], [9,23].

Opinions of Kazakhstani historians (B.Karibayev, A.Khasenov) in the National Encyclopedia of Kazakhstan are also connected with this:

“Alash (ancient Turkic word - brothers, cousins, relatives) is a concept that was born in ancient times, when the Turkic peoples were not divided. According to medieval and earlier sources, the Kazakhs had a common name for the ancient tribes before the establishment of the khanate. The name Alash is one of the oldest names in history. Mongol-Tatar-Kazakh chronicles tell about Alash (Alashy) khan. In the Kegen stone inscription (around the IV century BC) there are lines “Kagan alty borig alash (a) erty”, on the Siberian side of the Altai Mountains (Tuva) there is a river called Alash, mountain ranges called Alash. The name Alash is still used in Turkmen, Kyrgyz, Kazakh, Nogai, etc. preserved in the memory of the peoples. There are scientific hypotheses that the word “six wolves” (“six wolves”) in the Kegen stone inscription means “six alash” (Uisun, Kangly, Kyrgyz, Khakas, Tatab-Tatar, Syanbi-Hun tribes) [10, 248].

The folklore heritage of the Kazakhs was devoted to many studies in the philological science of Kazakhstan. Among them, fundamental interdisciplinary research (at the intersection of history and literature) by the famous scientist Seit Kaskabasov [11] and Doctor of Philology Almasbek Absadykov [12] are of particular value. Developing the idea of Shokhan Valikhanov about the historicism of the Kazakh folklore heritage, they scientifically substantiated the historical conditionality of many plots of heroic epics, shezhire (genealogies), oral stories, legends and myths. S. Kaskabasov, a world-famous scientist in folklore, has more than 300 scientific works, including monographs: “**Kazakhskaya volshebnyaya skazka**” (Kazakh fairy tale), “**Kazakhtyn’ halyk prozasy**” (Kazakh national prose), “**Kolybel’ iskusstva**” (Cradle of art), “**Abai y fol’klor**” (Abai and folklore), “**Zolotaya zhila**” (Gold mine), “**Zhanazyk**”, “**Lyubvi bezmerno pamyati**” (Love of boundless memory), “**Kazakhskaya literatura XV-XVIII vekah**” (Kazakh literature of the XV-XVIII centuries) and many others. In the works “**Zolotaya zhila**” (“Zhanazyk”), the scientist, systematizing various types of national oral prose, expresses regret about the omissions in the development of Kazakh mythology due to methodological unpreparedness. In his opinion, the Eurocentric approach to this problem made it difficult to see the features of the Kazakh myths, which are preserved in epics, legends, fairy tales, as well as in traditions and rituals, everyday life, world outlook and phrases [11, 71-72 pages], etc. The work of the Doctor of Philology Almasbek Absadykov “**Kazakh khandygy zhane tarihi anyzdar**” is a multifaceted study of the history of the Kazakh Khanate and the historical figures of the Kazakhs through the prism of historical legends and tales [12]. Here the author uses a wide range of examples of oral folklore, preserved in the people's memory, for historical reconstruction.

Results and their discussion. Analyzing these views, S. Kondybay tried to reveal the mythical nature of the legends of “Alash” and to prove by interdisciplinary methods the continuity of the first name of our nation with deep epochs. Linguistic analysis of myths, historical concepts and ancient names, texts, which began to be used by modern historical science, drew attention to the continuity of the history of our people with ancient civilizations. Only if we consider the myth as a mirror of pre-historical life of the people, the first rung of historical consciousness, we can put the legends of this Alash in the historical chain. In general, we must say that genetic research today proves that the data of the Kazakh genealogy, which was not recognized as a complete fact in the Soviet period, is not a legend. Therefore, in the scientific analysis of the ethnonym Alash, the researcher connects the Proto-Kazakh ethnonyms Kalsha Kadyr, Alasha khan, Alshin, Ephthalite, etc., which were achieved through oral tradition.

S. Kondybay is widely used in Kazakh ethnogenesis, analyzing the myth that one of the ancestors of the Kazakh genealogy - Kalsha Kadyr and the daughter of a fairy in the form of a swan (goose) bird, a son named "Kazakh" was born from a perizat, and from him descended the ancestors of the Kazakhs Akarys, Zhanarys, Bekarys. Explains why the name Kadyrbay is pronounced in conjunction with the word Kalsha. The word "Kalsha" and the ethnonym "Kalsha" were the "ancestors of the Turks, including the Kazakhs" and are associated with mythical, revolutionary times.

He marries the fairy daughter of Kalsha Kadyr Batyr and points out that the story of having children is found in the Indian epics "Ramayana" and "Matsya Purana". It sings of the war between the rival "Dynasty of the Moon" and "Dynasty of the Sun". Pururavas Ayla, the first king of the Moon Dynasty, also married a nymph (mermaid) named Urvashi. **S. Kondybay not only shows the similarities between Pururavas Ayla and Kalsha Kadyr, but also concludes that the plots of Indian epics originated among the Indo-Aryans who passed through Kazakhstan and Central Asia and became the basis of Indian epics and Kazakh myths [13,416]. This proves that the Proto-Kazakh ancestors met with the Indo-Aryans.**

The researcher also draws attention to the fact that the original name Kalsha appeared in the era of matriarchy. In the Proto-Kazakh ethnogenesis, the name "Kalsha" is rooted in the Kazakh words "kelin", "kelinshek", "kalyndyk", "kalynmal", "kalzha" only for young women ("kal" proforma). , then in the patriarchy - the ancestor. **He connects the original mother of Kalsha with the word "kalzha" and says that it is not only a young animal soup for a young bride (woman), but also in Kazakhs - "Kalsha", Azerbaijanis, Kurds - Khal, Ottoman Turks, Turkmens, etc. - And in the epoch of matriarchy it is called the name of charity to the original mother, the goddess [14,696].**

Serikbol also connects Kalsha's originality with the word "kalash" in the compound word "katyn-kalash" used for women. What is the conclusion? This shows that proto-Kazakh ethnonyms date back to ancient mythical times and reach the present day, that is, the history of the Kazakh people dates back to ancient times.

To confirm this opinion, it is enough to mention the fact that in Russian fairy tales - about the Tsar Kalinin, the name of Gelindzhik, which is popular among the peoples of the North Caucasus and the Ottoman Turks, and its deity. In fact, it is known that there are cone-shaped stone statues of the goddess Kalin, which formed the basis of the name of the modern city of Gelendzhik. In other words, the Kalinin goddess, who is common to the Turks, Ossetians and Adyghe peoples of the Caucasus in Russia, can be seen in common with the Proto-Turkic tribes in ancient times.

The researcher connects the mythical nature of the legends associated with the name of the main figure of the Kazakh mythological and genealogical complex - Alasha Khan with the ethnonym Khalash, Kalsha. **That is, the word "Alash" dates back to the XV century. It is the ancestral name of the Kazakh tribes, which has been passed down from father to son by oral tradition since ancient times.**

She has a common etymology of the words "Alash", "Kalsha", where her femininity is explained by the words "Al-aje" (Al-azha, Al-aja, Khal-aja), and the image of a woman giving birth to a leprous child is probably "Alasha". suggests that the name was later pronounced in reference to the child [p. 15,133].

In this case, S. Kondybay tries to prove the continuity of the Proto-Kazakh tribes with the Indo-European tribes who believed in the Great Mother Goddess. He substantiates the connection of the name Alash with the period of matriarchy, which is preserved in the legends and ethnogenesis of the Kazakh tribes.

S. Kondybay states that the terms "Al" or "Kal", "Khal" have been preserved since ancient matriarchal times, formed as a name of common kinship in the Proto-Turkic, Proto-Kipchak, Proto-Kazakh communities and preserved in the Turks who migrated from Altai to the west, between the Caspian and Black Seas. From this point of view, we can see the continuity of "Alash" with the Alshins, and even in later times, the Hephthalite, Hun, Bulgar, Khazar, Alan.

The researcher develops the opinions of his predecessors about the continuity of the ethnonym Alash with the ancient Turkic period (VI century). He also connects the name of Alasha khan's father - Abdullah with the white Huns - Hephthalites, one of the ancient Turkic tribes, and makes an etymological and linguistic analysis of the word "Hephthalus". The simplest interpretation of the word "ephthal" - "seven al": draws attention to the fact that the concept of "seven al" was a mythical-genealogical concept. That is, the Hephthalites, or their ruling clans, considered themselves to be a direct descendant of the "specially created, noble" - "Seven-Al" - "Ephtal". The main conclusion is that in Central Asia there was a special genealogical and mythical cult associated with these "seven characters". The new dynasty received this as their tribal and later state name.

The correctness of this conclusion is confirmed by the phrase "When Alash is Alash, when Alatai is a horse, when there is a wedding without a sign, when there is a narrow sheep" preserved in the oldest oral literature. If we say that during the reign of the Turkic Khaganate, founded in 551/552, the property of the tribes began with the tradition of individual marking on them, it means that the name "Alash" was used earlier. Thus, it corresponds to the II-IV centuries, the time of the Huns Attila and the Hephthalites, when the Huns moved west from the Chinese border.

It is known that Kazakh historians Yu.Zuev and A.Abdrakhmanov supported the opinion of the Russian historian Aristov that "Alshin-Alasha khan, that is, in the possession of the alshin was born a sly, rebellious people, so a man with an ethnonym." The word "Alash", "leprous man", "spotted horse" is connected with the well-known scientist - T. Omarbekov, B. Karibayev [16, p. 5]. This can be seen in the 2006 research of E. Primbetova, [16, pp. 105-113] and scientists of the historical research center "Alash" on the tribes belonging to the Zhetyru tribal union of the Younger Zhuz. Their new views on the settlement of the Younger Zhuz tribes from the Altai, the Semirechye, then across the Syr Darya to the west of Kazakhstan, and then to the Caucasus-Black Sea coast are worthy of support.

According to Kondybay, the name of Alasha khan's father "Abdul-Eziz" or "Abdullah" is also connected with the name "zheti al" - "iyeti al" - "ephtal" - "abdal". According to historical legend, Abdul-Aziz (Abdullah) Khan threw his "leprous" child into a basket in the Syrdarya River. Later, Alasha, who grew up in the lower reaches of the Syr Darya, near the Aral Sea, became the leader of the group and khan of the military community organized there. S. Kondybay makes a scientific hypothesis that the original horde of ephthalite-chionites appeared near the Aral Sea, in the lower reaches of the Amu Darya and Syr Darya, and draws attention to three similarities in this regard:

1. The place where Alasha Khan founded the state and the cradle of the Hephthalite statehood are the same. It is the Aral-Syr region.

2. Alasha khan's father gave the same meaning to the name "Abdullah" or "Abdul" and the word "ephthal". That is, the genealogy of Alash and the probable genealogy of the rulers of Hephthalite are typologically identical.

3. The word "al" in the name of Alasha-Alash is the main word-maker in the ethnonym "ephthalite" [14, p. 485].

The researcher S. Kondybay argues that the words "ala", "leprosy", "Alash", "Alasha", "Alshin", "giant", "elf" come from the origins of universal myths. This "Zhety-al" - "Eftaldan" - the name of Abdullah, whose son Alash is similar to the Indo-Aryan mythical story about Vivasvat. Both Vivasvat and Alash are sun-worshiping sun gods in the sky, the ancestor of human beings. Both Alash and Vivasvat are paralyzed (leprosy, without limbs); both were rejected and recognized by their relatives, Vivasvat is the ancestor of mankind, Alash is the Proto-Turk, the ancestor of the Proto-Kazakhs; The descendants of Vivasvat are twins: Yama-Yami, Manu-Shani, and in the Alash genealogy his descendants are: Zhailkhan and Seilkhan, Maiky and Sabian, Kazakh and Suzak, Karakalpak-Aiyrkalpak. Vivasvat's son - Yama, Alash's son - Maiky, etc. [pp. 15,51-52].

Thus, the combination of the plots of Indian epics such as "Vedas" and "Ramayana", "Mahabharata" with the common plots of Kazakh ethno-legends allows us to boldly say that the

Proto-Turks, that is, the Kazakh tribes coexisted with the peoples at the beginning of human civilization.

In this regard, S. Kondybay tried to scientifically prove that the name of the Kazakh ancestor Alash is the name of the goddess, who taught mankind to live and create a society in ancient times (mythical period), linking Alasha khan's leprosy with a "solar genealogy".

According to the opinion of the researcher and propagandist of Kondybay's heritage Z. Nauryzbayeva, "alashubarlyk is a symbol of the hero from that day». This opinion is also supported by A. Absadykov [12, 65 p.] In later folklore, the first character was forgotten, primitive and explained by leprosy. Magzhan Zhumabayev's poem shows that this diary remained in the Kazakh consciousness and intuition:

In the early days of the fiery Sun, Gun was born,

I was born playing with fire from Gun ...

I am the son of the sun, I have sunshine in my eyes ... [17, 52 p.]. Thus, the German psychologist K.G. Jung calls it the **"archetype of collective unconsciousness" (archetype of collective unconsciousness)** [18, p. 52.]. *Archetypes are ancient images that have been preserved in the memory of the people for thousands of years and are occasionally revived.*

In this regard, S. Kondybay boldly argues that the origins of the modern Kazakh language, which retains the name Alash, are associated with Indo-European and even later Hyperborean folds. The trajectory of the transition of the Indo-Aryans, owned by the Hyperboreans, through the eastern shores of the Caspian Sea to the southeast - through modern Atyrau, Mangistau, the Aral Sea, Uzbekistan, Tajikistan, Afghanistan to India, and to the northeast to Altai, Kazakhstan, Siberia then the above arguments are correct.

European historiography is long overdue, and modern post-Soviet historians are beginning to pay attention to the "linguistic method" of the poem "Alasha khan, Jochi khan, Aksak kulan zhosygan", which reflects the historical consciousness passed from father to son orally is given. This is because Jochi Khan was the first of the Mongol khans to rule the Proto-Kazakh called "Alty Alash". Then the name "Alash Khan" or "Alasha Khan" has long been passed down from generation to generation and has become an idiom in the mouths of the people, so it seems that it was used by several Alash descendants (here: we should understand pre-Kazakh ethnic groups - Zh.Zh.). It is consistent with S.Kondybay's conclusions that the ethnonym "Alash" is associated with the names "Kalash", "Kal" (matriarchal epoch or Aryan period), "Zheti al" (Hephthalite period), alan (I-IV centuries), Alshin (XIV-XVIII centuries) and they all mean "first."

As for the ethnonyms "Alshin", "Alau", "Alan", the Russian orientalists - I.Bichurin, H. Aristov, and even the first Kazakh scientist - Sh. Valikhanov also said, as descendants of the Huns, the Turkic tribes - the Kipchaks, migrated to the west long before the Karlyks, conquered the Alans and the Uighurs, and as a result came into ethnic contact with the Khazars and Bulgars between the Black-Azau-Caspian Seas. According to Sh. Valikhanov, the Alshyns preserved the ancient traditions of the Mongols: "The direct descendants of the first Cossack batyrs, who gave primary original life to their union, revere the Lesser Horde of the Kazakhs, based on the ancient Mongolian law, which, it should be noted, still has the greatest power and significance among them - that the right to the inheritance of parents, to their property ... belongs to the youngest son, or the youngest member of the surname - kenzhe. Therefore, the name alchyn, the proper name of the tribe of this entire Horde, is produced on behalf of the first lawyer-bey Maika of the Kazakhs-Alacha, and one branch of this Horde of the Bayulin clan is called directly alacha" [19, 154 p].

There are different hypotheses about Alshyns' involvement with the Huns, Turks, Khazars, Magyars, Alans and Bulgars. Some historians connect the Alshyns with the Alazons of Herodotus.

S. Kondybay tries to scientifically substantiate these hypotheses, in his opinion "... Alshyns in the 14th-17th centuries were part of the Nogai Horde, then the Kazakh Khanate, but the thousand-year history preceding this (IV-VII centuries), (XI-XIII centuries) has been little studied due to the paucity of historical sources. In this regard, he fills this gap by using indirect non-historical materials

(geographical, folklore-epic, verbal-mythological, cultural, cognitive) to restore the history of the proto-Kazakhs. In his works, the Kazakh language becomes a means of studying mythology. Subjecting the mythological and linguistic analysis of word formation, folklore, legends, ethnonyms, eponyms and other manifestations of the historical memory of the people, he reconstructed the ethnic history of the proto-Kazakhs.

According to mythology, the first ancestor of the Alshyn tribal union is the epic hero Alau Batyr, whose name indicates the Alans. In the genealogy, Alau (Alan) - the progenitor of the tribal associations of the Younger Zhuz Kazakhs - Alimuly and Bayuly, and his older brother Argimak - the progenitor of Zhetiru, the third tribe of the Younger Zhuz - are the sons of Alash or Alshin.

Two sons come from Alau - **Kyduar and Kydyrbai**. The **Alimuly** descended from the elder **Kyduar**, and the **Bayuly** descended from the younger **Kydyrbay**.

“Kydyrbay” is a parallel name of “Bayuly”, which S. Kondybay connects with the name of the Bulgaro-Khazar clan “Kydyr/kudurgur”. He believes that the eponyms Kudrigur (7th century), Kotrag (7th century), Alankuturgar (10th century), Kyduar, Kodar, Kudrevanko (XI-XII centuries) are associated with the pre-Mongolian Turkic period [15, p.169].

The author synthesizes the results of his mytho-linguistic and historical-geographical research with archaeological, folklore, data recorded in various written monuments for the reconstruction of a thousand-year history.

The significant in this regard will be the parallel of the plots of the Kazakh epic about the forty batyrs of Kyrym, namely, about Alau batyr, the mythological ancestor of the Western Kazakhs, with the Nart epic of the Ossetians. In the Kazakh version, councils of batyrs are usually held in the house of Alau, turning into feasts. The Narts also have the Alagat house, where feasts and military communities take place. Despite some differences, the absolute similarity in the Kazakh and Ossetian epics indicates a common source peacemaking on the Alans [15, 56 p.]. Thus, the commonality of the ethnonym Alau for the Alans and proto-Kazakhs testifies to the close historical ties of these peoples in the early period of the Middle Ages.

The conclusions and provisions of S. Kondybay were confirmed in the study of A. Nurumbaev [20]. In his opinion, **the proto-Alshinsky union of tribes** took shape in the **Sarmatian-Alanian** period. Tribes **Bersh, Tana, Alasha, Zhappas - from Bayuly; Kerderi - from Zhetiru**, originate from the Alanian tribes of *Bersil, Alans-Tanaites, Ases, Apassians (Apassiaks), Kidarites*. Also, the **alim** or **alimuly** within the Alshyn Kazakhs are directly connected with the **Alans**, because their **ethnic name** is a *phonetic version of the ethnonym Alan*. Of the 12 Baiuly clans, 8 clans (Sherkesh, Ysyk, Maskar, Alasha, Tana, Askar-baybakty, Kyzylqurt) date back to the Proto-Bulgarian tribe “Zikh”, whose Caucasian features are more noticeable comparing to the Kazakhs of other regions. The presence of the ethnonym **Bersil** both among the Alans and among the Khazars in the form of **Berchilik, Burdzhoglu-Berchogly or Burchevich among the Kipchaks-Polovtsy** and **Bersh among modern** Western Kazakhs testifies to the commonality of ethnic components.

Hence the connection with the Alans. This proves the existence of common sources of these Russian, Ossetian, Adyghe and Turkic peoples, which are part of the Indo-Aryan language system.

In other words, the Alshins were separated from the Turkic clans earlier, that is, they started “Kazakhness” in ancient times (Sh. Valikhanov).

Conclusion.

A century ago, Alash intellectuals, who were looking for spiritual mechanisms to revive the Kazakh consciousness, built a new era in the study of Kazakh knowledge and cultural heritage. Kondybay's work is not left out of the attention of historians. The findings of his works, which laid the scientific foundation of Kazakh mythology, can be used as a method in the study of the ancient origins of Kazakh history. It is the Eternal Land of the Holy Kazakhs - not in real geography, but in our minds and instincts, that is, in our “inner country”, which is located inside each Kazakh, completely hidden, dusty and unrecognizable. Mythology is one of the keys to rediscovering such a sacred space “[2,500].

The use of Kazakh mythology as a method of research in historical science will play an important role in the spiritual revival of the important measures that will become the core of national patriotism: the program “Native Land”, the project “Geography of the Holy Lands of Kazakhstan” and local lore. These events are accompanied by respect for the Kazakh people, the founder of the state, the inviolable foundation of national identity and are symbols that protect interethnic harmony from dangerous influences.

ҚАЗАҚ ЭТНОГЕНЕЗІНДЕГІ ЭТНОНИМДЕРДІ МИФОЛОГИЯЛЫҚ – ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ (С. Қондыбай зерттеулері негізінде)

Андатпа. Мақалада қазақ этногенезіндегі “Алаш”, “Эфталит” “Алан”, т.б. атаулардың шығуы жаңа қырынан талданады. Маңғыстаулық зерттеуші С. Қондыбайдың қазақтың шығу тегіне қатысты этнонимдік атаулар туралы жаңаша пікірлері пәнаралық әдістер мен мифтік ұғымдар мен түсініктерді лингвистикалық талдау арқылы тұжырымдалады. Оның қазақ тарихының арғы кезеңінің евразиялық және түркілік көне өркениеттермен байланыстылығы туралы пікірлері сараланады. С.Қондыбай “Алаш” аңыздарының мифтік болмысын ашып, ұлтымыздың алғашқы атауының түбі терең дәуірлермен сабақтастығын пәнаралық әдістермен дәлелдеуге тырысты. Пәнаралық тәсілді қолданған ол, жазба дәстүрі ұмытылған көшпелі қазақ халқының көне тарихының мифтік негізін ашып, лингвистикалық талдауға басты мән берді.

Қазақты құраған тайпалардың өздерінің аңыз-мифтерінде, этногенезінде сақтап қалған Алаш атауының матриархат кезеңімен байланыстылығын негіздейді.

С.Қондыбай Алаша ханның алапестігін секпілдікпен, яғни “күн тектілікпен” (солярный герой) байланыстырып, қазақтың түп атасы Алаш атауын арғы замандарда (мифтік кезеңде) адамзатқа өмір сүруді, қоғам құруды үйреткен тәңірінің халық жадында сақталған аты екенін ғылыми түрде дәлелдеуге тырысты.

Адамзат өркениетінің ортақ бастаулары туралы гипотезаларды С.Қондыбай Пуруравас Айла мен Қалша Қадырдың ұқсастығы арқылы көрсетіп, *протоқазақ бабалардың үндіарийлермен кездескенін, кейін үнді эпостары сюжеттеріне және қазақ мифтеріне негіз болған деген тұжырым жасайды.*

“Алаш хан” немесе “Алаша хан” атауы ежелден бері ұрпақтан-ұрпаққа өтіп, халық аузында сіңіп кеткен идеомаға айналған, сондықтан оны протоқазақ этностары пайдаланған. Осыған орай, С. Қондыбай “Алаш” этнонимін “Қалаш”, “Қал” (матриархат дәуірі немесе арийлік кезең), “Жеті ал” (эфталит кезеңі), алан (I-IV ғғ.), Алшын (XIV-XVII ғғ.) атауларымен байланыстырады.

Зерттеуші “Алшын”, “Алау”, “алан” этнонимдері Қара – Азау – Каспий теңіздері аралығындағы Хазар мен бұлғарлармен этникалық байланысты көрсетіп, орыс, осетин, адыг халықтары мен түркі халықтарының ортақ қайнарларының болғанын дәлелдейді. Оның Алшындардың түркі тумаластарынан ертеректе бөлініп, “қазақтықты” бағзы замандарда бастап, кейінгі түркілік мемлекеттердің этникалық құрылымына ықпалын негіздейді.

Негізгі сөздер: С.Қондыбай, қазақ этногенезі, эфталит, “Алаш”, “Алаша хан”, “Алшын”, “Алан”, “Қыдырбай”, “Қыдуар” этнонимдері, мифология, қазақ мифтері деректерін салыстырмалы талдау.

МИФОЛОГО-ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЭТНОНИМОВ В КАЗАХСКОМ ЭТНОГЕНЕЗЕ (на материале исследования С. Кондыбая)

Аннотация. В статье этнонимы “Алаш”, “Эфталит”, “Алаша”, “Алшын”, и т.п., рассматриваются с новых позиций. Анализируются оригинальные суждения и выводы мангистауского исследователя С. Кондыбая, сделанные на основе лингвистического, этимологического анализов и применения междисциплинарных методов (данных историографии, казахского шежире и мифов) о взаимосвязанности ранних этапов казахской истории с древними цивилизациями евразийского и тюркского миров. С. Кондыбай раскрыл мифологический характер легенд “Алаш” и попытался междисциплинарными методами доказать, что первое имя нашего народа связано с древними эпохами. Используя междисциплинарный подход, он сосредоточился на лингвистическом анализе, раскрывающем мифическую основу древней истории кочевого казахского народа, чья письменная традиция была забыта. Он обосновал мнение, что название “Алаш”, сохранившееся в легендах и этногенезе казахских племен, возникло в период матриархата. С.Кондыбай пытался научно доказать, что имя казахского прародителя Алаш есть имя богини, научившей человечество жить и строить общество в древности (мифический период), проказу Алаша-хана с “солнечной генеалогией”. С.Кондыбай анализируя легенду об этнониме Калша Қадыр находит сходство с индийским Пурурава Айла, что дает ему возможность утверждать об общем происхождении человеческой цивилизации. Говоря о пересечении праказахов с индоариями в древние времена, он сделал вывод, что это легло в основу сюжетов индийских эпосов и казахских мифов. Этимологию слова Алаш он выводит от прототюркской праформа “Al”, означающей “изначальный, огненно-красный, берущий”. Поэтому имя “Алаш-хан” или “Алаша-хан” долгое время было идиомой, передаваемой из поколения в поколение, постоянно

использовались протоказахскими этносами. В связи с этим С. Кондыбай связывает этноним “алаш” с названиями “калш”, “кал” (матриархальная эпоха или арийский период), “жети ал (семь ал)” (эфталитский период), алан (I-IV вв.), алшин (XIV-XVII вв.). Исследователь показывает, что этнонимы “алшин», “алау”, “алан” указывают на этнические связи с хазарами и булгарами, обитающими Черным-Азовским-Каспийскими морями, доказывая наличие общих истоков русского, осетинского, адыгского и тюркских народов. Его вывод о том, что алшинцы ранее других отделились от тюркских общностей, первыми начали “казаковать” еще в древности, постоянно продвигаясь на запад, и участвовали в этносовете евразийских тюркских империй, свидетельствует о достаточной обоснованности гипотезы исследователя.

Ключевые слова: С. Кондыбай, этногенез казахов, этнонимы “Алаш”, “Алаша хан”, “Алшын”, “Алан”, “Қыдырбай”, “Қыдуар”, мифология, сравнительный анализ сведений казахских мифов.

References

- 1 Encyclopedia of Mangystau. -Almaty. -1997. -385 p/
- 2 Kondybay S. Argykzakh mythology. –Almaty: Dyke – Press.-2004.- p. 512.
- 3 Levshin A.I. “Description of the Kyrgyz-Kazakh or Kyrgyz-Kaisak hordes and steppes.- Almaty-1996. -147 p.
- 4 Rashid ad-din. Collection of chronicles. T.I. kn. 1. -Moscow-Leningrad. Publishing house AN USSR, -1952.-p. 81.
- 5 Abalgazy. Turkish genealogy.- Almaty. Native language. -1991. - pp.13-14
- 6 Artykbayev Zh.O. Historical heritage of M.Zh. Kopeeva. -Pavlodar. -2004.- p. 63
- 7 Kurbangali Khalid. “Tauarikh Hamsa”. -Almaty. “Kazakhstan”. -1992.- p. 56
- 8 Dulati M.H. “Tarih-i Rashidi”.- Almaty-2003.- p.144
- 9 Kudaiberdiuly Sh. “Chronicles of Turks, Kyrgyz and Khans”. -Almaty.-1991. - p.23
- 10 Kazakhstan. National encyclopedia. Vol.1, - Almaty. -1998. - p. 248
- 11 Kaskabasov S. Zhanazyk. Almaty: Translation. -2002. - p.583
- 12 Absadykov A. Kazakh khandygy zhane tarihi anyzdar: research articles /A.Absadykov. Almaty: “Aiganym». -2017.- p.342
- 13 Kondybay S. The book of fighting spirit. Giant universe.//t.sh.zh. 8 t. Almaty. Arys Publishing House. 2008. - p.416
- 14 Kondybay S. Hyperborea. The chronicle of a dreaming time. T.sh.zh. 6 vol. -Almaty: Arys.- 2008. -p.696
- 15 C. Kazakh mythology. Short dictionary. -Almaty. “Nurly Alem”. -2005. - p.272
- 16 Omarbekov T. How we wrote the history of delivery / Alash. -2007. № 1. p.5; Primbetova E. “Secrets of the Coastal Tononym” / Alash. №2. -2005. -pp. 105-113..
- 17 Zhumabayev M. Works. Poems, poems, obscenities. - Almaty “Writer”, 1989.- p. 448
- 18 Jung K. G. Archetype and symbol. - M., 1991. P.73
- 19 Valikhanov Sh.Collection of works. In 5 volumes. 2 v. - p.416
- 20 Nurumbaev,A.A. New materials about the Alshyn tribe.- Ashgabat: 2017 - 133 p.; Nurumbaev,A.A. Alans and Kazakhs. - Ashgabat.- 2009

Information about the author:

Zhumaziya Zhumabayeva - Candidate of Historic Sciences, associate professor, Kh.Dosmukhamedov Atyrau university, Student Avenue, 212, Atyrau, Kazakhstan, e-mail: zia_88@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0342-4402>

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ ~ ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ ~
PEDAGOGY AND PSYCHOLOGYIRSTI 15.21.45
UDC 159.944:37.011.31

DOI 10.47649/vau.2021.v63.i4.04

K. Cesur¹ ¹Çanakkale Onsekiz Mart University,
Çanakkale, 17020, Turkey
e-mail: kursatcesur@comu.edu.trFACTORS CAUSING BURNOUT AMONG ENGLISH LANGUAGE TEACHERS IN
TURKEY

Abstract. This study aimed to explore the reasons behind English language teachers' burnout in Turkey. To achieve this aim, qualitative research methodology was followed. In this respect, 102 comments from English teachers in Turkey in response to a post on Facebook were analyzed. After an investigation of the comments, 7 recurring themes were found by the researcher. In the order of frequency, these are: "Students, system, being a teacher, parents, colleagues, administrators and others". Uninterested and disrespectful students are among the top reasons of teachers' burnout. Noise in the classroom also drains teachers' energy most in their classrooms. Another important reason for teacher burnout is that students are unwilling. Therefore, teachers believe that it is nearly impossible to teach English to such kind of students. These results were examined in detail and compared to the results of relevant studies in literature in the discussion part. In this respect, several important implications and suggestions were presented for both in-service and future teachers of English.

Key words: burnout, English teachers, qualitative analysis, education system in Turkey.

Introduction.

Among many issues investigated in English Language Teaching (ELT) field, teacher burnout is one concern that has recently started to attract researchers' attention. Many teachers of English feel such a level of stress and pressure that they are not able to perform well in their profession anymore or stop enjoying their profession altogether. Although there are many research studies conducted in the area of "teacher burnout"; there are still limited studies that directly examine English language teachers' burnout. Therefore, this study aims to fill this gap in the literature by determining the reasons for burnout among Turkish teachers of ELT.

Burnout was first coined by Freudenberg [1], who explained it as "a state of mental and physical exhaustion caused by one's professional life". Freudenberg was a consulting psychiatrist at a free clinic in New York's East Village. When he observed the volunteers of the clinic, he noticed a common decrease in their motivation. After that first definition, many other researchers developed the term. Soon after, Maslach [2] described burnout as a psychological condition in which one feels distanced from work. She defined the syndrome as one which causes mental fatigue. She also defined three dimensions of burnout: emotional exhaustion, depersonalization, and personal accomplishment [3]. When the term "burnout" was first introduced, it was only attributed to human services. However, researchers began to notice that the condition applied to many others out of the human service field [4]. Teachers are one worker group that is immensely affected by the burnout syndrome. In a study conducted by Kyriacou [5], almost one quarter of teachers stated that they believe teaching is "extremely stressful". Furthermore, there are an alarmingly high number of teachers who intend to leave their profession because of burnout at all career stages [6].

Literature review

What are the factors causing teacher burnout?

There are many studies conducted to investigate the factors triggering the burnout syndrome for teachers. In fact, it is nothing uncommon to hear teachers complain about the daily challenges they have to struggle with. Scholars have long searched for the most common reasons behind this

phenomenon. Kyriacou [5] listed 10 main causes of teacher stress in his study. These are: “teaching pupils who lack motivation”, “maintaining discipline”, “time pressures and workload”, “coping with change”, “being evaluated by others”, “dealing with colleagues”, “self-esteem and status”, “administration and management”, “role conflict and ambiguity” and “poor working conditions”.

In Kyriacou and Sutcliffe's study [7], the most frequent reasons for teacher stress were found to be “pupil's poor attitudes to work”, “trying to uphold/maintain values and standards” and “covering lessons for absent teachers”. The most common stress symptoms were found to be “exhaustion” and “feeling frustrated”. Furthermore, Byrne [8] found out in her “gender”, “age”, and “type of student taught” have the most effect on teacher burnout. She also noted that (a) the grade level at which one is teaching has an important impact on teacher burnout and (b) organizational management cause many teachers a great deal of stress regardless of the grade level.

Cano-Garcia, Padilla-Muñoz and Carrasco-Otriz [9] found out that both personality traits and specific contextual variables could be associated with burnout. The teachers with a high degree of neuroticism and introversion got the highest burnout scores. They also noted that the more burned out teachers have, the less importance they attach to their relationship with students. In a study conducted by Skaalvik and Skaalvik [10], “conflict with students' parents” and “having to organize teaching in ways one did not believe were the best” were found to be the factors that are most strongly related to teacher self-efficacy and teacher burnout. They noted that there is a very strong correlation between teacher burnout and teacher self-efficacy. Similar to the present study, Sadeghi and Khezrlou [11] investigated English language teachers in Iran to explore the factors that cause their burnout. They found out that high emotional exhaustion, reduced personal accomplishment and level of education significantly contribute to teacher burnout while age, gender and marital status have no significant impact.

Studies conducted in Turkey

In Turkish context, the concept of teacher burnout was investigated in several aspects, for teachers working at different institutions. In Toker's study [12] in which he explored the teacher burnout levels of the academicians in Turkey, it was revealed that marital status and age were significantly related to job burnout. Inandi [13] aimed to determine whether female teachers in Turkey experience burnout due to the career barriers they face. He found out that career barriers resulting from school and environment factors are significant predictors of female Turkish teachers' emotional exhaustion.

Sari [14] conducted a study to analyze burnout among special school teachers and head teachers; and the factors affecting their burnout. His study revealed that more experienced subjects have higher emotional exhaustion and depersonalization, and less job satisfaction compared to their less experienced colleagues. However, more experienced subject felt higher personal accomplishment. Along the same line, Capri and Guler [15] investigated teachers working in special education and rehabilitation centers. They found significant negative correlations between teachers' occupational burnout levels and levels of job satisfaction, which was a significant precursor of burnout.

In the same vein as this study, Cephe [16] examined 44 English instructors in his study to determine the major factors leading to ELT teacher burnout. The results revealed that the instructors regard administrative applications in their institution as the major factor for their burnout. Another finding was that instructors with a high level of burnout displayed “alienation to professional identity”. Han and Mahzoun [17] used qualitative methods to investigate the factors that demotivate EFL teachers in Turkey. They found out that the main causes for teacher demotivation were: “lack of effective communication with school administration and colleagues and lack of interest, attention and respect from behalf of students”.

Materials and methods of research. Qualitative research method was followed in the study. It used content analysis to examine a group of comments on a Facebook group for ELT teachers in Turkey. The comments were made in response to a post that asked: “What drains your energy the most in your job?” There were 102 replies to the post.

The comments were all transferred to an excel file and analyzed by the researcher for recurring themes and patterns [18]. To achieve the validity and trustworthiness of the data analyzed, the researcher asked for another researcher's help in coding and analyzing the data. After an examination of all the comments, the researcher determined 7 main reasons for teacher burnout (*Students, system, being a teacher, parents, colleagues, administrators and others*). All the comments were studied again and assigned into one of these 7 main categories. The main categories were listed in order of frequency in a table, considering the number of likes they have received on Facebook. More detailed tables were also made for each main category to examine the specific reasons teachers put forth for each of them.

Results and their discussion. After all the comments were analyzed, 7 reasons were determined by the researcher. These themes are: “*Students, system, being a teacher, parents, colleagues, administrators and others*”. Samples of some teachers' ID numbers (T1, T2, T3, etc.) will be shown in parenthesis in this part of the study. The frequencies of the main factors are listed in Table 1. According to Table 1, the most common reason for ELT teacher burnout in Turkey is “students”, with a frequency of 46. Additionally, the comments about students received 187 likes in total, which is the highest amount of likes compared to likes all the factors received. Not only the educational system, but also being a teacher is itself difficult according to their opinions (T11). They believe that parents can also cause them some problems and some of the teachers see parents as the causes of their burnout (T22). Besides some other reasons, colleagues (T37) and the administrators (T44) are also seen as a cause for teacher burnout.

Table 1. The causes of burnout.

What causes the burnout of the EFL teachers?	f	Likes
Students	46	187
System	16	63
Being a teacher	14	50
Parents	12	39
Colleagues	10	47
Administrators	10	42
Others	10	10
Total (Overlapping within 102)	118	438

The causes of burnout resulting from *students* are broken into more specific reasons and shown in Table 2 below. According to the table, teachers mostly feel burned out because of *uninterested* (T6) and *disrespectful* (T62) students. *Noise* (T55), *unwillingness* (T72), *complaining* (T93) and *difficulties* (T23) also cause burnout among teachers.

Table 2. The causes of burnout resulting from students.

Students	f
Uninterested and disrespectful	19
Noise	12
Unwillingness	10

Complaining	2
Difficulties	1
Students (Blank)	2
Total	46

The causes of burnout resulting from the system are examined in Table 3. Among the teachers that reported that the system drains them out, most of them specified the monotonousness as the reason for their burnout. The formalities at school are so many that 3 of them believe it is really difficult for them to do their real job, which is teaching English (T79). One teacher specified several problems such as lack of necessary equipment or materials needed in their teaching practices (T48). Besides trying to catch up with the curriculum, a teacher says he/she has so many lesson hours to teach (T53).

Table 3. The causes of burnout resulting from the system.

<i>System</i>	<i>f</i>
Monotonousness	6
Formalities	3
Problems	2
Curriculum	1
Lack of necessary equipment	1
Workload	1
System (Blank)	2
Total	16

Table 4 below depicts the reasons resulting from being a teacher. “*Not being open to innovations*” (T32) is the most popular response in this category, followed by “*not being respected*”(T100), *communicating with people* (T86), *concerns for the future* (T95) and *difficulties* (T32)”.

Table 4. The causes of burnout resulting from being a teacher.

Being a teacher	<i>f</i>
Not being open to innovations	5
Not being respected	3
Communicating with people	1
Concern for the future	1
Difficulties	1
Being a teacher (Blank)	3
Total	14

In the following table, it can be clearly seen that the teachers feel burned out because of the parents as well. “*Ignorance* (T17), parents acting *asknow-it-alls* (T69), acting *inconsiderate* (T78), acting *irresponsible* (T82) and *difficulties* (T3) caused by the parents” are among the reasons of burnout caused by the teachers.

Table 5. The causes of burnout resulting from parents.

Parents	f
Ignorance	3
Know-it-all	1
Inconsiderate	1
Irresponsible	1
Difficulties	1
Parents (Blank)	5
Total	12

There were also several complaints about the colleagues. Teachers stated they feel drained out because of their “colleagues’ *ego* (T47) and *attitudes* (T71). Also, *incompetent* (T12), *know-it-all* (T96), *ignorant* (T38), *lazy* (T66) and *unwilling* colleagues (T88)” drain some EFL teachers’ energy.

Table 6. The causes of burnout resulting from colleagues.

Colleagues	f
Their ego	2
Attitudes	2
Incompetent	1
Know-it-all	1
Ignorance	1
Being lazy	1
Unwilling	1
Colleagues (Blank)	1
Total	10

Teachers also faced problems because of the administrators’. Their *negative attitudes* (T51), *mobbing* (T2), *formality* (T89), *incompetent* (T14) administrators, *discipline problems* (T58) and administrators who show *no support* (T73)”.

Table 7. The causes of burnout resulting from the administrators.

Administrators	f
Negative Attitudes	2
Mobbing	1
Formality	1
Incompetency	1
Discipline problems	1
No support	1
Just administrators (Blank)	3
Total	10

Finally, there were a few other response that were not very popular among other teachers which reasoned that teaching drain them out because of “*watching duty* (T27), *time of the lesson* (T65), *negative comments* (T90) from other people, *course books* (T30), being a *substitute teacher* (T9), *crowded classes* (T42) and *personal characteristics* (T81)”.

Table 8. The causes of burnout resulting from other reasons.

Others	f
All of them	2
Watch Duty	1
Time of the lesson	1
Negative comments from mothers	1
Coursebook	1
Being a Substitute teacher	1
Everything burns out	1
Crowded Classes	1
Personal Characteristics	1
Total	10

The results of this study corroborate the findings of the former studies regarding teacher burnout in the existing literature. It is noteworthy that the frequency order of the factors in this study is largely in line with Kyriacou's findings [5]. His findings suggested that the main reasons for teacher burnout are "teaching pupils who lack motivation", "maintaining discipline", "time pressures and workload", "coping with change", "being evaluated by others", "dealing with colleagues", "self-esteem and status", "administration and management", "role conflict and ambiguity" and "poor working conditions". When compared with the results of this study, it could be said that "students", which emerged as the most common result, covers "teaching pupils who lack motivation" and "maintaining discipline". The second most common factor found in this study, "system", covers "time pressure and workload" and "coping with change". The third factor, "being a teacher", covers "being evaluated by others" and "self-esteem and status". One difference that stood out in the current study is the "parents" factor, which was not listed as a factor that leads to teacher burnout in Kyriacou's findings.

One study regarding the fourth most common factor found in this study, "parents", to be a factor that lead to teacher burnout was carried out in Norway [10]. The researchers found out that conflict with parents had a negative relationship with five of the six dimensions of teacher self-efficacy, emotional exhaustion and depersonalization. Unlike many other studies that were carried out in the Turkish context, "colleagues" and "administrators" were not very common compared to the other factors. These factors were found to be the fifth and sixth most common factors respectively. Cephe [16] reasoned that "administrative applications in teachers' institution" was the most common reason for teacher burnout in Turkey. Similarly, in another research study [17], the most common reason for teacher burnout was found to be "lack of effective communication with school administration and colleagues", followed by "lack of interest, attention and respect from behalf of students". More studies need to be conducted in Turkish context to identify if this is a significant difference.

Conclusion.

Teacher burnout is a serious concern for many ELT teachers in Turkey. This study identified 7 main reasons that cause the teachers participated in this study to feel burned out: students, system, being a teacher, parents, colleagues, administrators and other reasons. Important implications can be drawn from the results of this study. Precautions should be taken to prevent teacher burnout and provide a more positive and comfortable teaching environment both for the teachers and the students. It is apparent that in the Turkish context, the system, the parents of the students and the administrators pose serious challenges for teachers. The education system and the administrative work assigned to teachers should be revised and renovated considering teacher needs. School administrators play an important role in decreasing teacher burnout. They should work to address and solve the problems that could arise as a result of teacher and parent conflict. Constant constructive feedback and positive assessment should be done by administrators to maintain teacher wellbeing. On a final note, it should be kept in mind that this is a small scale study that only explored the comments coming from a number of ELT teachers in Turkey. The participants are limited to the comments written under the post on

Facebook. More prospective and comprehensive studies should be conducted in several different contexts to further analyze ELT teacher burnout.

ТҮРКИЯДАҒЫ АҒЫЛШЫН ТІЛІ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ШАРШАУ СИНДРОМЫН ТҮЗЕТІН ФАКТОРЛАР

Аңдатпа. Бұл зерттеу Түркиядағы ағылшын тілі мұғалімдерінің оқыту үдерісінде шаршауының себептерін зерттеуге бағытталған. Бұл мақсатқа жету үшін сапалы зерттеу әдістемесі қолданылды. Осыған байланысты Түркиядағы ағылшын тілі мұғалімдерінің Facebook желісіндегі жазбаға жазған 102 пікірі сарапталды. Пікірлерді зерттегеннен кейін зерттеуші 7 қайталанатын тақырыпты тапты. Жиілігі бойынша олар: “Оқушылар, жүйе, мұғалім болу, ата-аналар, әріптестер, әкімшілер және басқалар”. Қызығушылығы аз және белсенді емес студенттер мұғалімдердің шаршауының негізгі себептерінің бірі болып табылады. Сыныптағы шу мұғалімдердің қуатын көп жұмсайды. Мұғалімнің шаршауының тағы бір маңызды себебі – оқушылардың дайындықсыз болуы. Сондықтан мұғалімдер мұндай оқушыларға ағылшын тілін үйрету мүмкін емес деп есептейді. Бұл нәтижелер егжей-тегжейлі қарастырылды және талқылау бөлімінде әдебиеттердегі сәйкес зерттеулердің нәтижелерімен салыстырылды. Осыған байланысты ағылшын тілі пәнінің біліктілігін арттыратын және болашақ мұғалімдері үшін бірнеше маңызды ұсыныстар ұсынылды.

Негізгі сөздер: шаршау, ағылшын тілі мұғалімдері, сапалы талдау, Түркиядағы білім беру жүйесі

ФАКТОРЫ, ВЫЗЫВАЮЩИЕ СИНДРОМ УСТАЛОСТИ УЧИТЕЛЕЙ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В ТУРЦИИ

Аннотация. Это исследование было направлено на изучение причин синдром усталости учителей английского языка в Турции. Для достижения этой цели использовалась качественная методология исследования. В связи с этим были проанализированы 102 комментария учителей английского языка из Турции в ответ на публикацию в Facebook. После изучения комментариев исследователь обнаружил 7 повторяющихся тем. В порядке частоты это: “Студенты, система, преподаватель, родители, коллеги, администраторы и другие”. Незаинтересованные ученики – одна из главных причин синдром усталости учителей. Шум в классе также истощает учителей больше всего в их классах. Еще одна важная причина синдрома усталости учителей – нежелание учеников учиться. Поэтому учителя считают, что таких учеников практически невозможно научить английскому языку. Эти результаты были подробно изучены и сопоставлены с результатами соответствующих исследований в литературе в порядке обсуждения. В связи с этим был сделан ряд важных выводов и предложений как для действующих, так и для будущих учителей английского языка.

Ключевые слова: синдром усталости, учителя английского языка, качественный анализ, система образования в Турции.

References

- 1 Freudenberger, H.J. (1974). Staff Burnout. *Journal of Social Issues*, 1, 159-164.
- 2 Maslach, C. (1976). Burned-out. *Human Behavior*, 5(9), 16-22.
- 3 Maslach, C., & Jackson, S.E. (1981). The measurement of experienced burnout. *Journal of organizational behavior*, 2 (2), 99-113.
- 4 Schaufeli, W. B., Leiter, M. P., & Maslach, C. (2009). Burnout: 35 years of research and practice. *Career development international*, 14(3), 204-220.
- 5 Kyriacou, C. (2001). Teacher stress: Directions for future research. *Educational review*, 53(1), 27-35.
- 6 Goddard, R., & Goddard, M. (2006). Beginning teacher burnout in Queensland schools: Associations with serious intentions to leave. *The Australian Educational Researcher*, 33(2), 61-75.
- 7 Kyriacou, C., & Sutcliffe, J. (1978). Teacher stress: Prevalence, sources, and symptoms. *British Journal of Educational Psychology*, 48(2), 159-167.
- 8 Byrne, B. M. (1991). Burnout: Investigating the impact of background variables for elementary, intermediate, secondary, and university educators. *Teaching and Teacher Education*, 7(2), 197-209.
- 9 Cano-García, F. J., Padilla-Muñoz, E. M., & Carrasco-Ortiz, M. Á. (2005). Personality and contextual variables in teacher burnout. *Personality and Individual differences*, 38(4), 929-940.
- 10 Skaalvik, E. M., & Skaalvik, S. (2007). Dimensions of teacher self-efficacy and relations with strain factors, perceived collective teacher efficacy, and teacher burnout. *Journal of educational psychology*, 99(3), 611.
- 11 Sadeghi, K., & Khezrlou, S. (2014). Burnout among English Language Teachers in Iran: Do Socio-demographic Characteristics Matter? *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 98, 1590-1598.

- 12 Toker, B. (2011). Burnout among university academicians: An empirical study on the universities of Turkey. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 12(1), 114-127.
- 13 Inandi, Y. (2009). The barriers to career advancement of female teachers in Turkey and their levels of burnout. *Social Behavior and Personality: an international journal*, 37(8), 1143-1152.
- 14 Sari, H. (2004). An analysis of burnout and job satisfaction among Turkish special school head teachers and teachers, and the factors effecting their burnout and job satisfaction. *Educational Studies*, 30 (3), 291-306.
- 15 Capri, B., & Guler, M. (2018). Evaluation of Burnout Levels in Teachers regarding Socio Demographic Variables, Job Satisfaction and General Self-Efficacy. *Eurasian Journal of Educational Research (EJER)*, 74.
- 16 Cephe, P. T. (2010). A study of the factors leading English teachers to burnout. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 38 (38).
- 17 Han, T., & Mahzoun, Z. (2017). What demotivates foreign EFL teachers? A case study in Turkish context. *The Qualitative Report*, 22(4), 1001-1014.
- 18 Meyer, D. Z., & Avery, L. M. (2009). Excel as a qualitative data analysis tool. *Field Methods*, 21(1), 91-112.

Information about the author:

Kürşat Cesur - Associate Professor Dr. Çanakkale Onsekiz Mart University, Çanakkale, 17020, Turkey, Tel: +90 (505) 221 67 32. E-mail: kursatcesur@comu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-5091-9793>

GTAMP 15.41.39
ӨОЖ 37.013.42

DOI 10.47649/vau.2021.v63.i4.05

А.Г. Муханбетчина^{1*} , А.Ж. Кенжегалиева¹ , Ю.М. Жидкова¹ ¹М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті

Орал қ., 090000, Қазақстан Республикасы

*e-mail.ru: muhanbetchina@mail.ru

ЗЕРДЕ БҰЗЫЛЫСЫ БАР ЖАСӨСПІРІМДЕРДЕ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУ

Андатпа. Әрбір адам қоғамда белгілі бір орын алады, демек, әрқашан қоршаған адамдармен қарым-қатынаста болады. Қарым-қатынас арқылы адамда өзін және басқа адамдарды түсіну, олардың сезімдері мен әрекеттерін бағалау мүмкіндігі пайда болады, ал бұл өз кезегінде өмірде өз мүмкіндіктерін жүзеге асыру, қоғамда өз орнын табу мүмкіндігіне әкеледі. Сонымен қатар, қарым-қатынас - жеке тұлғаның қалыптасуының маңызды факторы, өзін-өзі тану мен бағалауға ұмтылған адам іс-әрекетінің басты түрлерінің бірі. Бала есейген сайын, оның қарым-қатынас жасау және айналасындағыларды бағалау қажеттілігі қоғаммен, оның моральдық және адамгершілік нормаларымен байланысты болады. Жасөспірімдерде ересектермен және құрдастарымен қарым-қатынас жасауға, өзін-өзі тану және өзін-өзі бекітуге байланысты әлеуметтік себептер орын алады. Қарым-қатынас баланың психикалық дамуында және тұлғалық қасиеттерінің қалыптасуына ерекше ықпал етеді. Қарым-қатынас қажеттілігі туа біткен емес. Ол өмір барысында пайда болады және баланың қоршаған ортамен өмірлік тәжірибесінде қалыптасады. Мақалада қарым-қатынас теориясы қарастырылып, ғалымдардың еңбектеріне талдау жасалынады. Зерде бұзылысы бар жасөспірімдердің қарым-қатынас ерекшеліктері қарастырылған. Зерде бұзылыстары бар жасөспірімдердің қарым-қатынас дағдыларын зерттеу және дамыту бағдарламасы және оның тиімділігі сипатталған.

Негізгі сөздер: қарым-қатынас, дағды, жасөспірімдік кезең, зерде бұзылысы бар жасөспірімдер, әлеуметтену, дамыту.

Кіріспе. Еліміздің өркениетті даму кезеңінде әлеуметтік, экономикалық, адамгершілік жағдайда тұлғаның қалыптасуына, қалыпты өмірін қамтамасыз етуге, қоғамдық өмірге бейімделуіне ықпал жасайтын факторлардың бірі – қарым-қатынас. Қарым-қатынас адамды толық түсінуге, оның рухани қасиеттерін, жеке психологиялық ерекшеліктерін білуге мүмкіндік береді.

Қарым-қатынас - психология ғылымында қарастырылатын негізгі мәселелердің бірі. Жеке тұлғаны қалыптастыруда қарым-қатынастың рөлі зор. Қарым-қатынас ауызша сөйлеуден әлдеқайда кең ұғым. Сөйлей алмайтын, бірақ ым-ишара тілінде сәтті қарым-қатынас жасай алатын көптеген адамдар болатын болса, сонымен қатар сөйлей алатын, бірақ қарым-қатынасқа түсе алмайтын адамдар да болады [1, 33 б.].

Қарым-қатынас адамзат қатынасының күрделі түрі. Адамдардың бір-бірін қабылдауы қарым-қатынас, таным қажеттілігін қалыптастырумен бірге дамиды. Жасөспірімдердің бір-бірін қабылдау және өзара тану үрдісі қоғамдағы немесе әркімнің өзіндік бір құндылық бағдарларының жүйесімен тығыз байланысты. Бұл құндылықтар қоршаған ортаның әсерінен қалыптасады және баланың ержетуіне қарай түрленеді. Эмоционалдық құрылымның негізгі көрінісі тұлғааралық қарым-қатынас болып табылады, бұл бірлескен іс-әрекет үрдісінде қалыптасқан адамдардың байланысы мен өзара қарым-қатынасының жиынтығы. Осыған сәйкес, қазіргі таңда зерде бұзылысы бар жасөспірімдерге өзінің қадір-қасиетін қамтамасыз ететін, өзіне деген сенімділігін арттырып, әлеуметтік ортаға бейімделуіне көмектесетін үйлесімді жағдайлар жасалуда. Зерде бұзылысы бар жасөспірімдерді әлеуметтендіруде олардың ортамен кірігуіне, жеке тұлғалармен қарым-қатынас жасауының маңызы зор. Қарым-қатынас адамдар арасындағы жай ғана байланыс емес, ол терең қызметті атқарады.

Қарым-қатынас – тұлғаның өмір сүруі мен әлеуметтенудегі қажетті алғышарты екендігін ескерсек, зерде бұзылысы бар жасөспірімдерді қоғамнан алыстатпай оларды да өздерін әлеуметтің бір мүшесі екендігін сездіру, басқа балалармен бірдей білім алуын қамтамасыз ету,

әлеуметтік ортаға бейімдеуде олардың тұлғааралық қарым-қатынасын дамытудың маңыздылығы жоғары.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Тұлғаны дамытудағы қарым-қатынас мүмкіндіктерін ғалымдар Б.Г.Ананьев, А.А.Бодалев, Л.И.Божович, И.С.Кон, С.Қ.Бердібаева, Н.Қ.Тоқсанбаева т.б. еңбектерінде зерделенеді.

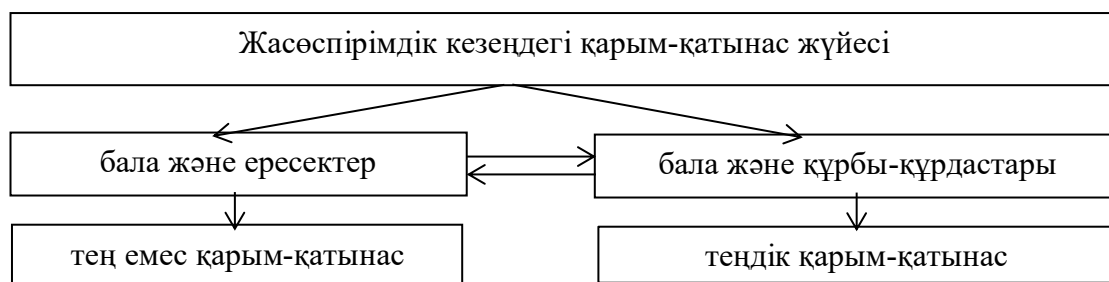
Ғылыми психологиялық-педагогикалық еңбектерде ерекше білімді қажет ететін балаларды зерттеу мәселелері бірқатар ғалымдардың (А.Адлер, Л.С.Выготский, Л.А.Венгер, Д.Н.Исаев, В.Г.Петрова, Р.А.Сүлейменова, Ж.И.Намазбаева, А.А.Байтұрсынова) еңбектерінде қарастырылды.

Мәселен, А.А.Бодалев, Б.Ф.Ломов «қарым-қатынас байланыс жасау процесі, ал ақпаратты жеткізу қарым-қатынас ағымының шарты» деп пайымдаса, А.А.Леонтьев қарым-қатынас адам іс-әрекетінің бір түрі, ал Г.М.Андреева қоғамдық қатынастардың бір түрі деп жазады [2, 6 б].

Қарым-қатынас – тұлғаның өмір сүруі мен әлеуметтенудегі қажетті алғышарты (Б.Д.Парыгин) екендігін ескерсек, жасөспірімдерді өздерін әлеуметтің бір мүшесі екендігін сездіру, әлеуметтік ортаға бейімдеуде олардың қарым-қатынас дағдысын дамытудың маңыздылығы жоғары [3, 98 б].

Жасөспірімдік шақ – тұлғааралық қарым-қатынастың негізі қаланатын жас кезеңі болып табылады және дәл осы негіз адамның өзін қоршаған адамдарға қатысты мінез-құлқын анықтайтын болады. Жасөспірімдік жасқа көшу оқушының физикалық, ақыл-ой және эмоциялық дамуында болатын бірқатар маңызды өзгерістермен сипатталады. Дамудың осы жас кезеңінде қарым-қатынас, эмоционалдық байланыс саласы ерекше маңызға ие болады. Жасөспірімдер бірінші орынға құрдастарымен қарым-қатынасты қояды және олар үшін құрдастарының пікірі әрқашан маңызды болып саналады [4, 81 б].

Жасөспірімдердің қоғам өміріне бейімделуінде қарым-қатынастың алатын орны ерекше. Дамудың «өтпелі» кезеңінде жүрген жасөспірімдердің әлеуметтік ортаға енуі маңызды үрдіс. Е.А.Аркин, М.И.Лисина, Д.И.Фельдштейн, Д.Б.Эльконин, т.б. зерттеулері қарым-қатынас үрдісін онтогенезде зерттеуге арналған. Қарым-қатынас жүйесінде аталған авторлар екі кіші жүйені бөледі: «бала-ересек» және «бала-бала» (1-сурет). Балалардағы осы кіші жүйелерді дамыту бір-бірін жүйелі түрде ауыстыратын әртүрлі жетекші іс-әрекеттердің бағыттары бойынша жүреді. Бұл қарым-қатынас жүйесіндегі жасөспірімнің жағдайы әр түрлі: ересектермен тең емес және құрдастарымен тең қатынаста болып келеді [5, 56 б].

1-сурет. Жасөспірімдік шақтағы қарым-қатынас жүйесі

Зерде бұзылысы бар оқушылардың қарым-қатынасын қалыптастыру қиындықтары бірінші кезекте олардың психикалық функцияларының өзіндік ерекшелігінде жатыр, бұл осы мәселені шешуге ерекше көзқарасты іздеу қажеттілігін анықтайды. Психиканың даму ерекшелігі олардың тек қарапайым ұғымдарды өз бетінше меңгеруінен ғана көрініс табады. Жоғары деңгейдегі моральдық-адамгершілік ұғымдарды меңгеру, таныс адамдардың өзімен қарым-қатынасқа түсу қиынға соғады. Сұрақтарды қою, өтініш айтуда сөздік қордың аздығы,

дыбыс айтудағы кемшіліктер балалардың қарым-қатынасын қиындатады, бұл өз кезегінде бейімделу үдерісіне өзіндік әсер етеді.

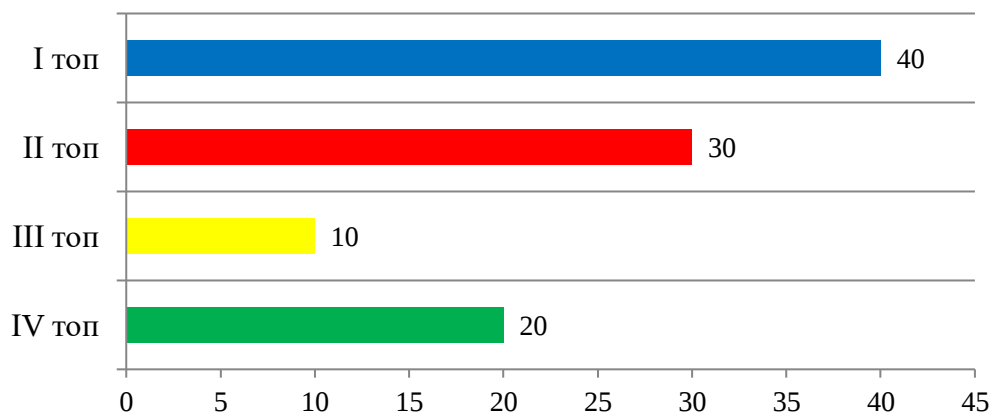
И.С.Багдасарьян өз зерттеулерінде баланың интеллектуалдық жетіспеушілігі оның өмірінің барлық салаларына, оның ішінде тұлғааралық қарым-қатынас пен ата-анасымен, жақын туыстарымен қарым-қатынас жасауына кері әсер ететіндігін атап өтті. Зерде бұзылысы бар бала тәрбиелеп отырған отбасында қалыптасқан тұлғааралық қатынастар қалыпты дамушы балалардың отбасында бар қатынастарынан айтарлықтай ерекшеленеді. Зерде бұзылысы бар балалардың ата-аналары мен жақын туыстарына қарым-қатынасының ерекшеліктері мен заңдылықтары да танымдық іс-әрекеттің және эмоционалды-ерік аясының бұзылуымен, олардың өмірінде микроәлеуметтік жағдайларымен байланысты. Зерде бұзылысы бар балалар сұраған нәрселерді жеткілікті дәрежеде тыңдай алмайды. Оған сөйлеу тілінің жеткіліксіз қалыптасуы ғана емес, сонымен қатар эмоциялық саланың ерекшеліктері де, атап айтқанда ашушаңдық, қызбалық және т.б. кедергі келтіреді [6, 9 б].

Зерде бұзылысы бар жасөспірімдерде қарым-қатынас дағдыларын дамытуда бақылау, әңгімелесу, жаттықтыру, қолдау, ойын, тренинг, рөлдік ойындар, үлгі көрсету, пікір алмасу, театрлық қойылым және т.б. әдіс-тәсілдер қолданылды. Сонымен қатар, жеке әңгімелесу, шағын топтық және топтық әңгімелер, түзету-дамыту жаттығулары, психологиялық кеңес беру, ата-аналармен, педагогтармен жұмыс шаралары жүргізілді.

Осы тұрғыда әр балаға жеке ықпал, ізгіліктік, түзете-дамыту, педагогикалық оптимизм, әрбір адам қарым-қатынасқа құқылы педагогикалық-психологиялық ұстанымдары басшылыққа алынды. Жеке ықпал қағидасы бойынша әр баланың жеке және жас ерекшелік дамуын есепке ала отырып, жеке түзете-дамыту жұмыстарын жүргізу, ізгіліктік педагогикасына сүйене отырып түзете-дамыту жұмыстарын тиімді жүргізу және “педагогикалық оптимизм» қағидасы бойынша даму ерекшелігіне қарамастан барлық бала оқи алады, оқуға қабілетті, инклюзивті білім бер қағидасына сүйенсек, әрбір адам қарым-қатынасқа құқылы екендігін ескеруімізге болады.

Нәтижелер және оларды талқылау. Оқушылардың зерделік және тұлғалық дамуы әрбір жас кезеңінде балалардың толыққанды өмір сүруін қамтамасыз ететін және сол арқылы олардың жеке шығармашылық әлеуетін іске асыруға ықпал ететін педагогикалық және психологиялық жағдайлар жасауды талап етеді. Жасөспірім бала үшін оның жетекші қызметінің сипаты ғана емес, сондай-ақ оның қоршаған адамдармен қарым-қатынас жүйесінің сипаты да анықтаушы болып табылады. Сондықтан жасөспірімдердің құрдастарымен және ересектермен тұлғааралық қарым-қатынасы олардың тұлғалық дамуының маңызды шарты болып саналады. Осы кезеңде адамгершілік құндылықтар қалыптасады, өзін және өз мүмкіндіктерін сезіну, ересек болуға ұмтылу туындайды, жасөспірім жастағы негізгі жаңашылдықтар өз іс-әрекеттерін саналы түрде реттеу, басқа адамдардың сезімдерін, мүдделерін есепке ала білу және өз мінез-құлқын оларға бағдарлай білу болып табылады.

Зерттеуге 13-15 жас аралығындағы жеңіл зерде бұзылысы бар 16 жасөспірім алынды. Жұмысымыздың негізгі міндеттерін шешуде зерде бұзылысы бар жасөспірімдердің қарым-қатынасқа түсу жағдайлары ұзартылған күн тобы, үзіліс және оқу әрекетінен тыс уақыттарда бақыланып, нәтижесінде төмендегідей топтар анықталды (2-сурет).

2-сурет. Зерде бұзылысы бар жасөспірімдердің қарым-қатынасқа түсу көрсеткіштері (анықтау кезеңі)

Бақылау нәтижесінде I топ - қысқа, тұрақсыз қарым-қатынасқа түсетін жасөспірімдер - 40%; II топ - қарым-қатынасқа түсуге ниет білдірмейтін жасөспірімдер - 30%; III топ - іс-әрекетке негізделген қарым-қатынас - 10%; IV топ - тұлғааралық қарым-қатынастың төмен деңгейі айқын көрінетін жасөспірімдер - 20% құрады.

Әр топқа төмендегідей сипаттамалар келтіріледі:

Әлеуметтік бағыттылықтың айқындылық деңгейі бойынша I топты құрдастарымен және ересектермен қысқа, тұрақсыз қарым-қатынасқа түсетін жасөспірімдер құрады. Олар қызығушылық таныта отырып, өздері қарым-қатынасты ұйымдастырушы болды. Алайда, құрдастарымен коммуникативтік қарым-қатынастың қысқа болуын, тез азайғанын, әлсіздігін және тұрақсыздығын да атап өткен жөн. Жасөспірімдердің негізгі бөлігі қандай да бір жасөспірімдерге ерекше қарым-қатынасты көрсетпестен, топтың барлық мүшелерімен оңай қарым-қатынаста болды. Бұл байланыстар көп жағдайда кикілжіндермен аяқталып, бірлескен іс-әрекеттің тоқтауына әкелді. Алайда олар жасөспірімдердің өз құрдастарынан алшақтауына себеп болған жоқ, тез ұмытылып отырды. Жалпы жасөспірімдер арасында біркелкі қарым-қатынас байқалды. Бірлескен іс-әрекетте қарым-қатынасты ұйымдастырушы ретінде көрінген жасөспірімдер болды. Бақылау нәтижесі жасөспірімдердің мұндай белсенді орны оқу әрекетіндегі жетістіктеріне, құрдастары үшін олардың тартымдылығымен байланысты екендігін көрсетті. Педагогтың түрлі іс-әрекет түрлеріндегі басқа балалардың жетістіктерін, олардың мінез-құлқын оң бағалауы құрдастарына деген қызығушылықты айқындайтын шешуші фактор болып табылмайды. Олардың кейбірінің белсенділігі көзге ерекше түсіп отырғанымен, олар қарым-қатынаста өздерінің басымдылықтарын көрсетіп, өз пікірін орындатуға тырысты. Мұндай мінез-құлық бірлескен іс-әрекетті тоқтатуға себеп болып, бұл балалар кей жағдайларда жалғыз қалып отырды. Басқалардың белсенділігі төмен болғанымен, құрдастарымен қарым-қатынасы сәтті болды. Кикілжіндер сирек пайда болды, балалармен өзара әрекеттесу ұзаққа созылып, бірқалыпты сипатта болды. Бірлескен іс-әрекет, әңгімелесулер біраз уақытқа созылып, балалардың эмоционалдық реакциялар оң болды. Сонымен қатар, құрдастарымен бірлескен іс-әрекеттің мүлдем бастамашысы болмаған жасөспірімдер де анықталды, бірақ өзара іс-әрекетте кез келген ұсынысты қуана қабылдады. Жасөспірімдер, егер олардың іс-әрекеттеріндегі дербестігін толық шектемейтін болса, бағынышты жағдайда болуға келісті. Мұндай пассивті ұстаным мынадай себептердің немесе олардың үйлесімінен туындаған: өз күшіне деген сенімсіздік, шешім қабылдай алмаушылық, көшбасшылыққа ұмтылудың болмауы. Бұл топтың кейбір бөлігі басты назарды ересек адамға бағыттаумен сипатталды. Барлық бос уақыттарын олар педагогтың немесе тәрбиешінің жанында өткізді, іс-әрекетін бақылау, оның әңгімесін, айтқанын тыңдау, олармен әңгімелесуге

тырысты. Әңгіме көбінесе баланың немесе оның отбасының өміріне қатысты болды. Өз әңгімелерінде жасөспірімдер қиялданып, кейбір оқиғаларды ойдан құрастырып отырды. Педагогтің басқа балалармен қарым-қатынас жасау ұсыныстарын жиі елемейді. Осы топ жасөспірімдерінің қарым-қатынасты бастап, ұйымдастыруы сирек болды.

II топты құрдастарымен қарым-қатынас орнатуға өз еркімен ниет білдірмеген және өзгелердің бастамасына жауап бермейтін жасөспірімдер құрады. Олар үшін құрдастарымен қарым-қатынас орнатуға өз бетімен ұмтылудың толық жоқтығы, басқа балалардың бірлесіп жұмыс істеуге шақыруына немқұрайлылық таныту тән. Бұл топтың жасөспірімдерінде тек құрдастарымен ғана емес, ересектермен де қарым-қатынас қалыптасқан жоқ деп айтуға болады. Жасөспірімдердің бір бөлігінде айналасындағылармен қарым-қатынас орнату ниетінің күрт төмендеуі байқалды. Ол балаларға тұйықтық, оқшаулану тән болды. Олар айналада болып жатқан нәрселерді байқамай, басқа балалар тарапынан жасалған ескертулерге жауап бермеді. Қажет болған жағдайда ғана, ересектерге, педагогқа немесе тәрбиешіге сене отырып, айналасындағыларға көңіл бөлді. Олар қарым-қатынастың вербальды және вербальды емес құралдарын тең дәрежеде пайдалана алады. Кейбір жасөспірімдер бос сөзділікке бейімділігін көрсетті, олар ересектер тарапынан қызығушылық, назарды байқаған сайын арта түседі. Кейбір жасөспірімдер өзара іс-әрекетте тұрақсыз, ұмтылысын және оны іске асыру дағдысының жоқтығын көрсетті. Бұл жасөспірімдер мінез-құлқының импульсивтілігімен, құрдастарына қатысты агрессивтілігімен, өз іс-әрекетіне сыншылдықпен, педагогтың ескертулеріне немқұрайлықпен қараумен ерекшеленді. Олар басқа жасөспірімдермен қарым-қатынасқа тек олардың назары бір затқа түскенде, бірдей қызығушылық болған жағдайда ғана түсті. Құрдастарымен қарым-қатынаста көбінесе «күшіне» сүйенді. Егер оларға кедергі келтірсе бірден өз наразылығын білдіріп, ешқашан өз мінез-құлқының дұрыс еместігін мойындамай, ескертулер мен жазаларға немқұрайлы қарайды. Жеке қарым-қатынас орнату қажеттілігінің жетілмегендігінен көбінесе жасөспірімдер жалғыз болды.

III топты әлеуметтік бағыттылық деңгейі бойынша тұрақты эмоционалдық қарым-қатынасы бар жасөспірімдер құрады. Оларға тән белгі қарым-қатынастағы таңдаушылық, яғни ер балалар ер балалармен, ал қыздар қыз балалармен қарым-қатынаста болды. Осы топқа енген барлық балаларда ұжымда тұрақты эмоционалдық қарым-қатынас болды. Қарым-қатынас ұзақтығы 40 минут және одан да ұзақ. Барлық бос уақыттарында жасөспірімдер бір жолдастарымен ғана қарым-қатынас орнатты. Бұл ретте қарым-қатынас әрқашан тең бола бермейді және басқарушы-бағынушы түрі бойынша құрылды. Алайда, балалардың бірінің көшбасшылық ұстанымы қандай да бір іс-әрекет түріндегі жетістіктерімен емес, оған деген серіктесінің жеке ықыласымен түсіндіріледі. Мұндай қарым-қатынастың негізінде жасөспірімдердің жеке қызығушылықтары емес, олар айналысатын іс-әрекет жатыр. Арнайы мектепте бұл көбінесе еңбек әрекеті болып саналады, себебі балаларды кәсіпке баулу, ортаға бейімдеу мақсатында кәсіби еңбекке ерекше басымдық беріледі.

IV топқа зерде бұзылысының асқынған түрлері бар жасөспірімдер жатады. Жасөспірімдер құрдастарымен қарым-қатынас жасауға әрекет еткенімен, жеке даму ерекшеліктері коммуникативтік ұмтылыстарды іске асыруда қиындық тудырды. Зерде бұзылысы бар жасөспірімдерде тұлғааралық қарым-қатынас дамуының жалпы төмен деңгейі неғұрлым айқын көрінді. Жасөспірімдер серіктестерді таңдау барысында бірінші кезекте эмоцияны, сыртқы қасиеттерді бағалайтындығын аңғардық.

Осылайша, біз жүргізген бақылау нәтижесі зерде бұзылысы бар барлық жасөспірімдерде қарым-қатынас дағдыларының дамуында қиындықтар туындайтынын көрсетті. Бұл қиындықтар әр түрлі дәрежеде көрінді, сонымен қатар әртүрлі психологиялық мазмұнға ие екендігі байқалды.

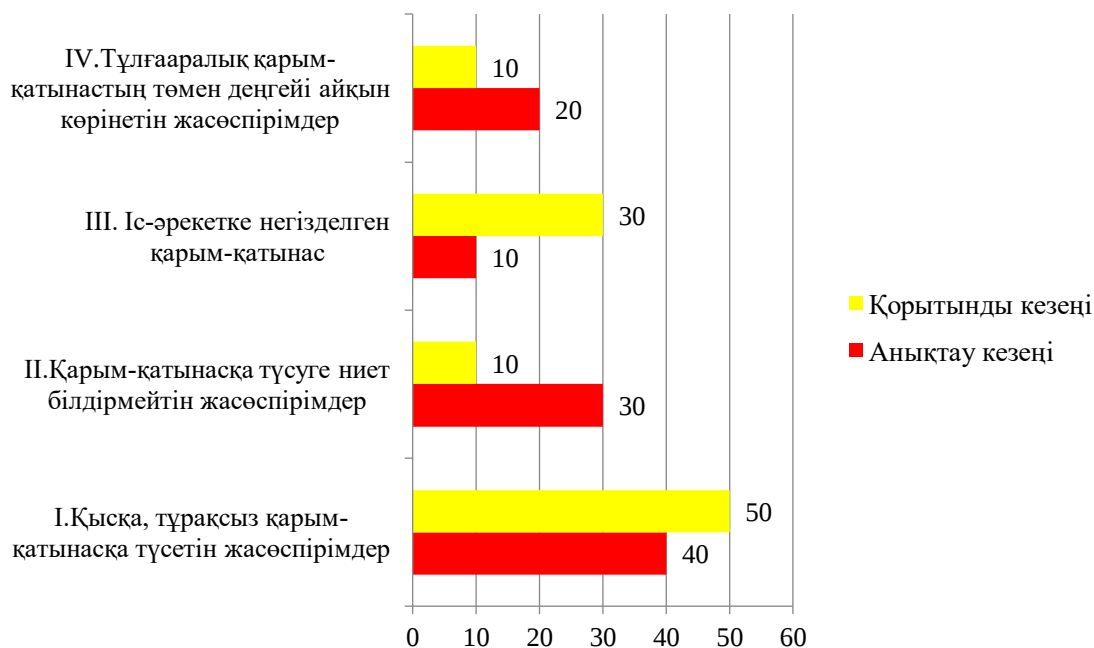
Зерде бұзылысы бар жасөспірімдердің қарым-қатынас дағдыларын дамыту, әлеуметтік ортаға бейімдеу, тұлға ретінде қалыптастыру мақсатында «Зерде бұзылысы бар жасөспірімдердің қарым-қатынас дағдыларын дамыту» атты кешенді бағдарламасы

құрастырылып, жасақталды. Бағдарламада 6 бөлім (тақырыбы, мақсаты, тиімділігі) және зерде бұзылысы бар жасөспірімдермен, олардың ата-аналарымен және педагогтармен жұмыс түрлері қамтылған. Бөлім атаулары:

1. Қарым-қатынас тілі (қоршаған ортамен қарым-қатынасқа түсу дағдылары);
2. “Менің» өзіндік құпиям;
3. Ересектер әлемі және мен оған дайынмын ба?;
4. Мен және басқалар (құрбы-құрдастарымен, сыныптастарымен қарым-қатынас);
5. Өзін-өзі басқара білу;
6. Қарым-қатынас мәдениеті [7].

Бағдарламаның тиімділігі: алынған білімдер қарым-қатынастың вербалды және вербалды емес құралдарының көмегімен өз қажеттіліктерін, сезімдерін білдіруге, қарым-қатынас барысында өзін және басқаларды түсінуге, өзінің эмоциялық сезімдерін анықтап, тануға және оларды вербалды және вербалды емес қарым-қатынас құралдарымен беруге мүмкіндік береді; меңгерілген білім мен түсініктер жақын адамдарға, отбасына деген мейірімді, шынайы, бауырмалдық сезімдерін тәрбиелейді, жақсы қарым-қатынасты бағалап, өз жақындарымен қарым-қатынастан қуаныш алу, оларға қамқорлық, көмек көрсетуді үйретеді; бекітілген білім бір-біріне қатысты қамқорлық пен көңіл бөлу қажеттілігін түсінуге, айналасындағыларға мейірбандық пен сыпайылық қарым-қатынасты және бір-бірімен қарым-қатынас барысында тілектестік пен ынтымақтастықты қалыптастыруға ықпал етеді; өз еркін реттей алуды дамытуға, тынышталу, босаңсуға көмектеседі; жасөспірімдер адамдармен қарым-қатынас жасау барысында өз мінез-құлқын бағалауды, өзгертуді, жағымсыз мінез бен тәртіп көріністерін болдырмауға үйренеді; сыпайы сөздердің мағынасын түсіну, ойды жинақтау және оны жеткізе білудің мәнерлі құралдарын пайдалана отырып, диалог жүргізуге үйренеді, сөздік қорлары артады.

Біз жүргізген қалыптастыру жұмысынан кейін зерде бұзылысы бар жасөспірімдердің қарым-қатынас дағдылары I топ - қысқа, тұрақсыз қарым-қатынасқа түсетін жасөспірімдер - 50%; II топ - қарым-қатынасқа түсуге ниет білдірмейтін жасөспірімдер - 10%; III топ - іс-әрекетке негізделген қарым-қатынас - 30%; IV топ - тұлғааралық қарым-қатынастың төмен деңгейі айқын көрінетін жасөспірімдер - 10% құрады (3-сурет).

3-сурет. Зерде бұзылысы бар жасөспірімдердің қарым-қатынасқа түсу көрсеткіштері (қорытынды кезеңі)

Суреттен байқағанымыздай, дамыту жұмыстарын жүргізгеннен кейін зерде бұзылысы бар жасөспірімдердің ересектермен және құрдастарымен өзара қарым-қатынасының даму деңгейі бойынша бірдей емес. Көп сандық өзгерістер іс-әрекетке негізделген қарым-қатынас жасөспірімдер тобында болды. Жасөспірімдер санының айтарлықтай артуы осы топты қарым-қатынасқа түсуге ниет білдірмейтін және тұлғааралық қарым-қатынастың төмен деңгейі айқын көрінетін жасөспірімдердің толықтыруы есебінен болды.

Қарым-қатынасқа түсуге ниет білдірмеген сыналұшылардың саны азайды. Олар басқа жасөспірімдермен қарым-қатынас орнатуға қызығушылық таныта бастады. Құрдастарына тұрақты қызығушылықтың болуы көп жағдайда қарым-қатынастың жалпы шеңберінің шектелуіне және қарым-қатынас құралдарының жетілмеуіне қарамастан, оларды тұлғааралық үрдістердің орта деңгейіне жатқызуға мүмкіндік берді.

Құрдастарымен қысқа, тұрақсыз қарым-қатынасқа түскен жасөспірімдер тобында динамика оның дербес құрамының айтарлықтай өзгеруіне байланысты аз байқалады. Бір жағынан, ол ересектерге бұрын бағдарланған, мінез-құлқының проблемалары, ақыл-ой кемістігінің асқынған түрлері бар жасөспірімдерді қамти бастады, ал екінші жағынан сыналұшылардың кейбір бөлігінен анағұрлым тұрақты бауыр басу пайда болды. Бақылау нәтижелері жүргізілген дамыту жұмыстары топшілік процестердің жағдайына елеулі әсер еткенін көрсетті. Мәселен, атап айтқанда, тұйықталуға, оқшаулануға бейім сыналұшылардың құрдастарына деген қызығушылықтары бола қоймаса да, олар өз бастамасы бойынша жиі ересектермен қарым-қатынас жасай бастады. Мұндай байланыстар жеке байланыста пайда болған қажеттіліктен туындады. Педагогтың жанында болуға ұмтылу, оның назарын өзіне аудару сияқты көріністер байқалды.

Зерттеу жұмысының нәтижесі келесідей қорытынды жасауға мүмкіндік береді: тұлғааралық қарым-қатынасты дамыту эмоциялық-еріктік саланы дамытуды, жасөспірімдердің қарым-қатынас объектісі ретінде құрдастарын таңдау, субъектілік-объектілік қатынастар саласын дамытуды, әлеуметтік түсініктерді кеңейтуді, коммуникативті дағдыларын меңгеруді қамтамасыз етуі тиіс әлеуметтік ұйымдастыру және түзету-дамыту, тәрбиелеу жұмысының мазмұны негізінде бірлескен қызмет жағдайында ғана мүмкін болады. Әлеуметтік бағыттылық деңгейі бойынша зерде бұзылысы бар жасөспірімдердің дамуы, мінез-құлық сипатының, оқу-танымдық әрекетінің біркелкі еместігін ескере отырып, тұлғааралық қарым-қатынасты дамыту бойынша жұмыстар дамудың жеке ерекшеліктерін есепке алуды талап етеді. Тұлғааралық қарым-қатынасты дамыту бойынша жұмыстың дамытушы әсері оқытудағы бірқатар кезеңдерді бөліп қарастырып, олардың әрқайсысын кезең-кезеңмен меңгерудің нәтижесінде қол жеткізіледі.

Қорытынды.

Зерде бұзылысы бар жасөспірімдер өзінің спецификалық даму ерекшелігіне байланысты әлеуметтік қарым-қатынас әлеміне енуде елеулі қиындықтарға тап болады. Олар әлеуметтік өмірді ұйымдастыруда шешуші рөл атқаратын ересек адамға тәуелді болады. Зерде бұзылысы бар жасөспірімнің әлеуметтік бейнесіне тән белгілер тұлғаның әлеуметтік бағыттылығының төмендігі, эмоциялық-еріктік саланың және субъект-объектті қарым-қатынас дағдыларының қалыптаспауы болып табылады.

Түзету жұмысының тиімділігі педагогикалық ықпал студия жүйелілігімен және кешенділігімен қамтамасыз етілді. Ұсынылған бағдарламаның тиімділігі зерде бұзылысы бар жасөспірімдердің әлеуметтік және жеке қасиетінде елеулі өзгерістердің пайда болуын қамтамасыз етті. Ол әрбір жасөспірімнің өзіндік орнын нығайтты. Өз күштеріне деген сенімділік сезімін қалыптастырып, осы санаттағы жасөспірімдер үшін өте маңызды қарым-қатынас шеңберін құруға көмектесті. Достық қарым-қатынас бірінші кезекке қойылған кезде өзара қарым-қатынастармен қанағаттану деңгейінің артуы ұжымның қалыптасуы үшін маңызды алғышарт болды.

Зерде бұзылысы бар жасөспірімдердің қарым-қатынас дағдыларын дамыту барысында қоршаған орта туралы түсініктерін кеңейту, сөйлеу тілін дамыту (ең алдымен оның

коммуникативтік және реттеуші функцияларын) және т.б. бойынша түзету жұмыстары жүзеге асырылды. Оқыту барысында жасөспірімдер түсіністік таныта алатын, өзгермелі жағдайға тез бағдарлана алатын жағдайлар жасалып, өз қызметін жоспарлады, оның нәтижелерін бағалауды үйренді. Ұсынылған бағдарлама түзету жұмысының қолданыстағы әдістемелерінің тиімділігін арттыру үшін жасөспірімдердің әлеуетті мүмкіндіктерін ашуға қолайлы жағдай жасады. Осылайша, тұлғааралық қарым-қатынасты дамыту зерде бұзылысы бар жасөспірімдермен жүргізілетін психологиялық-педагогикалық түзету жұмысының ажырамас бөлігі. Бұл жасөспірімдерге оның жеке қажеттіліктеріне сәйкес әлеуметтік мәртебе алуға және қоғамдық ортаға бейімделуіне жол ашады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Шипицына Л.М., Защиринская О.В., Воронова А.П. [и др.]. Азбука общения: Развитие личности ребенка, навыков общения со взрослыми и сверстниками / – СПб.: Детство-ПРЕСС, 2002. – 384 с.
- 2 Леонтьев А.А. Педагогическое общение. –Изд.: Эль-Фа, 1996. -96 с.
- 3 Бәшірова Ж.Р., Әлқожаева Н.С. Тұлғааралық қарым-қатынас педагогикасы: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2011 -175 б.
- 4 Балтымова М.Р. Мүмкіндігі шектеулі балалар дамуының клиникалық ерекшеліктері. Дәрістер курсы. – Ақтөбе, 2012. -126 б.
- 5 Акимов М.К., Козлова В.Т. Психологическая коррекция умственного развития школьников. –М.: Издательский центр «Академия», 2000. -200 с.
- 6 Багдарасян И.С. Межличностные отношения в семье, имеющей умственно отсталого ребенка: автореф. дис. ... канд. психол. наук. – Н. Новгород, 2000. – 22 с.
- 7 Муханбетчина А.Г., Кенжеғалиева А.Ж. Зерде бұзылысы бар жасөспірімдердің тұлғааралық қарым-қатынасының ерекшеліктері. Абай атындағы ҚазҰПУ-нің ХАБАРШЫСЫ, «Психология» сериясы, №1 (58) 2019 ж. Б.207-212

РАЗВИТИЕ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ У ПОДРОСТКОВ С НАРУШЕНИЯМИ ИНТЕЛЛЕКТА

Аннотация. Каждый человек непрерывно находится во взаимоотношениях с окружающими людьми и занимает определенное место в обществе. В процессе общения человек получает возможность понять себя и других людей, оценить их чувства и поступки, позволяет реализовать свои возможности в жизни, найти свое место в обществе. Кроме того, общение является важным фактором формирования личности, одним из основных видов деятельности человека, стремящегося к оценке и самопознанию. По мере взросления ребенка его потребность в общении и оценке окружающих возрастает и связана с социумом, его моральными и нравственными нормами. У подростков социальные нормы, связанные с общением с взрослыми и сверстниками, самопознанием и самоутверждением имеют свои особенности. Общение оказывает особое влияние на психическое развитие и формирование личностных качеств подростка. Потребность в общении является приобретенной, возникает в процессе жизни и формируется в жизненном опыте ребенка с окружающей средой.

В статье анализируются работы ученых, изучавших теории общения. Рассмотрены особенности общения подростков с нарушением интеллекта. В работе описана программа изучения и развития коммуникативных навыков подростков с нарушением интеллекта и проанализирована ее эффективность.

Ключевые слова: общение, навыки, подростки, подростки с нарушением интеллекта, социализация, развитие.

DEVELOPMENT OF COMMUNICATION SKILLS IN ADOLESCENTS WITH INTELLIGENT IMPAIRMENTS

Abstract. Each person is constantly in relationships with other people and occupies a certain place in society. In the process of communication, a person gets the opportunity to understand himself and other people, evaluate their feelings and actions, allows him to realize his life potential, find his place in society. In addition, communication is an important factor in the formation of personality, one of the main activities of a person striving for evaluation and self-knowledge. As the child grows older, his need for communication and evaluation of others increases and is associated with society, its moral standards. In adolescents, social norms related to communication with adults and peers, self-knowledge and self-affirmation have their own characteristics. Communication has a special impact on the mental

development and formation of personal qualities of a adolescents. The need for communication is acquired, arises in the process of life and is formed in the life experience of the child with the environment.

The article analyzes the work of scientists who studied the theory of communication. The features of communication of teenagers with limited intellectual abilities are considered. The article describes a program for studying and developing the communication skills of adolescents with intellectual disabilities and analyzes its effectiveness.

Key words: communication, skills, adolescents, adolescents with intellectual disabilities, socialization, development.

References

- 1 Shipicyna L.M, Zashhirinskaja O.V, Voronova A.P [i dr.]. Azbuka obshhenija: Razvitie lichnosti rebenka, navykov obshhenija so vzroslymi i sverstnikami / – SPb.: Detstvo-PRESS, 2002. – 384 s.
- 2 Leont'ev A.A. Pedagogicheskoe obshhenie. –Izd.: Jel'-Fa, 1996. -96 s.
- 3 Bäşırova J.R., Älqojaeva N.S. Tölğaaralyq qarym-qatynas pedagogikasy: oqu qūraly. – Almaty: Qazaq universiteti, 2011 -175 b.
- 4 Baltymova M.R. Mümkındıǵı şektealı balalar damuynyń klinikalyq erekselikteri. Dārıster kursy. – Aqtöbe, 2012. -126 b.
- 5 Akimova M.K., Kozlova V.T. Psihologicheskaja korrekciya umstvennogo razvitiya shkol'nikov. –M.: Izdatel'skiy centr «Akademija», 2000. -200 s.
- 6 Bagdasar'jan I.S. Mezhlichnostnye otnosheniya v sem'e, imejushhej umstvenno otstalogo rebenka:avtoref.dis. ...kand. psihol. nauk. – N. Novgorod, 2000. – 22 s.
- 7 Muhanbechina A.G., Kenjegalieva A.J. Zerde büzylysy bar jasöspirimderdiń tölğaaralyq qarym-qatynasynyń erekselikteri. Abai atyndaǵy QazÜPU-nıń HABARŞYSY, «Psihologia» seriasy, №1 (58) 2019 j. B.207-212

Information about the authors:

Akhlima Mukhanbetchina – candidate of pedagogical sciences, senior lecturer, West Kazakhstan University named after M.Utemisov, N.Nazarbayev Ave.162., Uralsk, Kazakhstan, e-mail: muhanbetchina@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1500-3680>

Aidana Kenzhagaliyeva - master of pedagogical sciences, lecturer, West Kazakhstan University named after M.Utemisov, N.Nazarbayev Ave.162., Uralsk, Kazakhstan, e-mail: 1.a.k@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3224-3467>

Yuliya Zhidkova - master of pedagogical sciences, lecturer, West Kazakhstan University named after M.Utemisov, N.Nazarbayev Ave.162., Uralsk, Kazakhstan, e-mail: julia_23_03_94@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0501-9846>

GTAMP 65.24.07
ЭОЖ 378.016

DOI 10.47649/vau.2021.v63.i4.06

Б.Т.Абыканова^{1*} , Ж.К.Салыкбаева¹ ¹Х.Досмухамедов атындағы Атырау университеті
Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы
*e-mail: bakitgul@list.ru

МҰҒАЛІМДЕРДІҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ІС-ӘРЕКЕТКЕ ДАЙЫНДЫҚТАРЫН ДАМУ КЕЗЕҢДЕРІ

Аңдатпа. Мақалада мұғалімнің инновациялық іс-әрекетінің дайындықтарын дамыту мәні, оның ерекшеліктері мен құрылымдық компоненттері көрсетілген. Инновацияға қатысты әртүрлі тұжырымдамалық көзқарастар талданады және мұғалімнің инновациялық іс-әрекеті оның табиғаты, жеке қасиеттері, кәсіби дайындығы және рефлексия қабілеті мен шығармашылық белсенділігіне байланысты болатындығын зерттеумен негіздейді.

Мақалада педагогиканың қазіргі алғышарттарына негізделген білімнің технологиялық және педагогикалық мазмұны моделіне негізделген құрылымды, педагогикалық технологиялық интеграцияланған орта ұсынылады.

Инновациялық іс-әрекет белгілі шеңбердің мәселелерін шешу қабілетімен ғана емес, сонымен қатар кез-келген сыртқы бақылаудан тыс мәселелерді іздеуге және шешуге мотивациялық дайындықпен де байланысты екендігі анықталды. Сондай-ақ, инновациялық іс-әрекет құрылымындағы маңызды және қажетті компонент мұғалімнің өзіндік сана-сезімі мен іс-әрекетін тану және талдау ретіндегі рефлексия болып табылады. Бүгінгі таңда мұғалімнің жеке басының психологиялық мәдениетін қалыптастыруға ерекше көңіл бөлінеді. Осыған байланысты курстарда мұғалімге кәсіби шаршауды, депрессияны, неврозды жеңуге, «оның жақын, кәсіби даму аймағын», өсу перспективасын көруге көмектесетін арнайы курстар, психологиялық тренингтер және ойындар өткізіледі. Жұмыс істейтін «мектеп-зертхана» педагог тұлғасының психологиялық мәдениетін дамытуға қолайлы жағдай жасайды.

Негізгі сөздер: инновациялық процесс, білім сапасы, инновациялық іс-әрекет, кәсіби құзыреттілік.

Кіріспе. Мектеп-зертхана-инновациялық қызметті меңгергісі келетін, өзінің кәсіби қызметіне әр кезде өзгерістер енгізе отырып, бір мектептің мұғалімдерінің арнайы ұйымдастырылған тобы. Осыған байланысты курстарда мұғалімге кәсіби шаршауды, депрессияны, неврозды жеңуге, «оның жақын, кәсіби даму аймағын», өсу перспективасын көруге көмектесетін арнайы курстар, психологиялық тренингтер, ойындар өткізіледі. Жұмыс істейтін «мектеп-зертхана» педагог тұлғасының психологиялық мәдениетін дамытуға қолайлы жағдай жасайды. Зертхананың барлық қызметкерлерінің жұмысындағы проблемалық және шығармашылық бағыт кәсіби іс-әрекеттің мотивациясын оң өзгертеді, мұғалімнің рефлексивті жеке дамуына жағдай жасайды. Мақсатты тұжырымдауға байланысты мұғалімді даярлаудың белгілі бір аспектілері оның кәсіби қасиеттерін дамытудағы қажеттіліктеріне негізделіп отырып, өзектілігін арттырады. Зертхананың барлық қызметкерлерінің жұмысындағы проблемалық және шығармашылық бағыт кәсіби іс-әрекеттің мотивациясын позитивті түрде өзгертеді, мұғалімнің рефлексивті-жеке дамуына жағдай жасайды.

Әлемде болып жатқан өзгерістер оқытудың жаңа моделін жобалау мен енгізуді, оқытудың инновациялық технологияларын әзірлеу мен практикалық іске асыруды қажет ететін барабар әлеуметтік-педагогикалық жағдайлардың жасалуын негіздейді. Ғылыми-техникалық прогресті жеделдету, қазіргі қоғамдағы ақпараттық революция жас ұрпақты оқыту мен тәрбиелеудің жаңа тәсілдерін қажет етеді.

Оқу процесін ұйымдастырудың дәстүрлі педагогикалық тәсілдері мұғалімдер мен оқушылардың қоршаған әлемді тиімді, қарқынды білудегі қажеттіліктерін қанағаттандырмайды.

Білім беру жүйесінің құндылық бағдарын қайта қарау, оның субъектілерінің ойлауының нұсқалығы, инновациялық тәжірибелердің әртүрлілігі біліктілікті арттыру жүйесіне жаңа көзқараспен қарауға мәжбүр етті. Пән мұғалімінің білім мазмұнын толықтыруға негізделген мұғалімді даярлаудың қалыптасқан тәсілі педагогты даярлаудың әлеуметтік - мәдени тапсырысқа, мектепті реформалау міндеттеріне сәйкес келуі үшін қажетті, бірақ жеткіліксіз болып қала береді. Жаңа типтегі мұғалімді даярлаудың өсіп келе жатқан қажеттілігі бұл үшін арнайы ұйымдастырушылық-педагогикалық жағдай жасаудың мақсатына әкелді. Оқу процесінде технологияларды қолдану мұғалімнен технология саласындағы құзыреттілікті талап етеді. Қазіргі білім беру мазмұны жаңарып, оқытудың білік дағдыларын қалыптастыру керек. Осылайша, аналитикалық ойлау стилі бар, оқу процесін жетілдіруге бағытталған, заманауи педагогикалық технологиялардың кең спектрін білетін, сынып оқушыларының ерекшеліктері мен өз мүмкіндіктерін ескере отырып, олардың ең тиімдісін таңдай алатын, технологияның трансляциялық негізіне ғылыми негізделген өзгерістер енгізе алатын мұғалімдерге қажеттілік артып келеді [1].

Оның өзектілігі оқыту мазмұнының жаңаруына, инновациялық технологиялар, әсіресе ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ) арқылы іске асырылатын оқытудың белсенді әдістерінің айтарлықтай дамуына және енгізілуіне байланысты болады. Ақпарат ағынының ұлғаюымен, әсіресе ғылыми-техникалық революция кезеңінде адамзат оның оқу процесінде уақытылы көрінуін қажет етеді. Ақпараттық технологияларды қолдана отырып, оқу материалының мазмұнын, оның көрнекілігі мен қол жетімділігін арттыруға ықпал етеді. Біліктілікті арттыру институты курстары тыңдаушыларының сұраныстарын зерделеу олардың пәндік салада ғана емес, сонымен қатар білім беру практикасына енгізілетін техникаларды, технологияларды, инновацияларды игерудегі әртүрлі қызығушылықтарын көрсетеді.

Біліктілікті арттыру институты ай сайынғы курстарда оқитын мұғалімдердің инновациялық қажеттіліктері туралы деректерді талдау сұранысы неғұрлым жоғары болса, соғұрлым ол курстық дайындыққа қанағаттанатынын көрсетеді. Педагогикалық қызметкерлердің түрлі топтары оқу жоспарларына белгілі бір түзетулер енгізуді ұсынады[2].

Зерттеу материалдары мен әдістері. Біліктілікті арттыру институты кафедралары мен зертханалары жүйелі түрде жүргізетін сауалнама нәтижелерінің қажетті көрсеткіштерін қолданып көрейік.

1. Мұғалімдердің біліктілігін арттыру курстарына қатысудың жетекші себептері, ең алдымен, кәсіби білімді жаңартуға ұмтылу (96%); мұғалім мен оқушылар қызметін ұйымдастырудағы жаңа әдістер мен технологияларды меңгеруге қызығушылық таныту (88%) болып табылады. Педагогтың өзін-өзі дамыту, өзін-өзі көрсету мотивтері басым (82%).

2. Сауалнамадан өткізілген сабақтың жетістігі курс тыңдаушыларымен таңдалған оқу жұмысының формасына байланысты екенін көруге болады (1-кесте).

1-кесте. Педагогтердің біліктілігін арттыру нәтижелері

№ п/п	Сабақ түрі	Сабақтың нәтижелері
1.	Дәріс	78
2.	Инновациялық бағыттағы мектептерге бару (педагог-экспериментаторлардың ашық сабақтары, оқытудың жаңа әдістерімен, технологияларымен танысу)	94
3.	Курстардағы практикалық сабақтар: - мазмұнды пәндік салада жаңа тәсілдерді меңгеру бойынша практикумдар; - тренинг; - іскерлік ойындар.	28 40 51
4.	Мектеп жұмысының өзекті мәселелері бойынша ғылыми-	23

	практикалық конференциялар	
5.	Дөңгелек үстелдер, пікірталастар	33
6.	Шағын топтардағы шығармашылық жұмыс	42
7.	Жеке кеңестер	21
8.	Оқушыларды оқытуда жаңа тәсілді меңгеру бойынша «мектеп-зертханада» практикалық сабақтар	93
9.	Базалық «мектеп-зертханада» коммуникативтік өзара оқыту технологиясының жаңа әдістемелерін меңгеру бойынша педагогтерді тағылымдамадан өткізу	82
10.	Мектептегі ашық есік күндері (оқыту технологиясының жаңа тәсілдері)	84
11.	Педагогикалық жетістіктер видеосы	11
12.	Ғылыми-практикалық семинарлар	18
13.	Рефераттар	5
14.	Зерттеу жұмысы	8

Жоғарыда айтылғандай, педагогтар дәрісте ақпарат алуға (78%) және инновациялық мектептердегі практикалық сабақтарға, ашық есік күндеріне, тағылымдамаға және т.б. қатысуға міндетті (тиісінше: 94%, 84%, 82%). Мектептің инновациялық тұрғыдан өзгеруіне ықпал етуі үшін, мұғалімнің дайындыққа деген аса қажеттілігін сипаттайды [3].

«Мектеп-зертхана» мұғалімді инновациялық қызметке даярлаудың негізі ретінде қарастыра отырып, біз осы арқылы біліктілікті арттыру жүйесіне маңызды қосымша құрылымдық элементті қосамыз, курс тыңдаушыларын нақты жаңа мектеп практикасы жағдайында инновациялық қызметке табиғи түрде енгіземіз. Біліктілікті арттыру курстарын елемей, керісінше-оларды мектеп жағдайында инновациялық қызметке мұғалімнің арнайы дайындығын талдай отырып, біз кешенді дайындық нұсқасын жасаймыз («мектеп-зертхана» базасында арнайы дайындықпен біліктілікті арттыру курстары).

Тұтас дайындық кешеніне мыналар кіреді: психологиялық-педагогикалық аспект: мұғалімнің психологиялық-педагогикалық мәдениетін қалыптастыру (қажетті психологиялық-педагогикалық білім, дағдылар); инновациялық-дидактикалық-педагогикалық инновацияның маңызды сипаттамасын түсіну; оны дидактикалық қамтамасыз ету, әдістемелік жабдықтау қажеттілігі, сондай-ақ ұйымдастырушылық, басқарушылық тәсілдер; кәсіби - мәдени-педагогтің одан әрі жеке-жеке дайындығын кәсіби қызметтің дидактикалық әдістері мен мәдени әлеуеті негізінде құру; валеологиялық-педагогикалық ойлауды мұғалімдер мен оқушылардың физикалық, психологиялық, рухани, адамгершілік-эстетикалық денсаулығын сақтауға бағыттау [4].

Инновациялық- дидактикалық аспектінің алты кезеңі:

1 кезең (ақпараттық-дайындық):

а) инновация идеяларын ұғынуы - мектеп мұғалімдерінің коммуникативтік өзара оқыту технологиялары;

ә) оқытудың осы технологиясының негізгі әдістемелерін өңдеу бойынша іс-әрекеттік процедура (практикалық сабақтар, тренингтер, іскерлік ойындар және т.б.).

2 кезең (ұйымдастырушылық-дайындық):

а) өзара оқытудың коммуникативтік технологиясы идеясын тасымалдаушы-мұғалімдердің бастамашыл тобын құру;

ә) «мектеп-зертхана» жағдайында осы инновация теориясы бойынша бастамашыл топ мұғалімінің (зертхана қызметкерлерінің) қарқынды курстық даярлығы.

3 кезең (апробациялық-дайындық).

Алынған теориялық білімді нақты оқу тәжірибесінде оңтайлы пайдалану.

Алғашқы үш кезең мұғалімдермен олардың инновациялық таңдауын анықтайтын арнайы пропедевтикалық жұмысты қамтамасыз етеді. Мұғалімнің негізгі инновациялық дайындығы оған оқу мазмұнын, технологияны, инновацияны таңдауда өзін-өзі анықтауға мүмкіндік береді. Сондықтан, осы кезеңдердегі мұғалім үшін маңызды қадам-бұл инновацияда өзін-өзі анықтау және ұғымдарды, заңдарды, тәуелділіктерді, заңдылықтарды және т.б. бөліп көрсете отырып, оқу мазмұнын құрылымдау процесіне қатысу; инновациялық принциптер негізінде дәстүрлі оқыту мен өзара оқыту технологиясының қайшылықтары жаңа технологиялардың негізгі әдістемелерінің сипаттамасы [5].

Оқу мазмұнын құрылымдауда тұтас бөлік пен бөліктердің ара қатынасы негіз болып табылады. Әрбір жеке бөлік толық дидактикалық бірлік болып табылады және барлығы бірге осы инновацияның тұтас теориялық мазмұнын құрайды. Осы кезеңдер аясында мұғалімді инновациялық қызметке дайындауда құрылымдаудың негізі теориялық және практикалық оқу мазмұнының оңтайлы ара қатынасы болып табылады. Екінші жағынан, теорияны түсіну және жаңа технологияның негізгі әдістерін сапалы практикалық іске қосу қажет.

Осылайша, пропедевтикалық кезеңдегі маңызды сәті кезең-кезеңмен дамытушылық дайындықтың мұғалімнің игеруі керек нәрсені түсінуі болып табылады: өзін-өзі таңдау және анықтау, өз іс-әрекеттерін жобалау, инновациялық процеске қатысу қабілеті, оқу материалын, теориялық және практикалық оқу мазмұнының тұтас және бөліктердің ара-қатынасын ескере отырып құрылымдау; жеке сабақ емес, бірқатар оқу сабақтарын жоспарлау, «мұғалім-оқушы», «оқушы-оқу материалы», «оқушы-оқушы» дидактикалық қатынастарын жаңаша модельдеу. Осы кезеңдерде инновацияны мектеп тәжірибесіне айналдыруға дайындық жұмыстары жүзеге асырылады және сонымен бірге оны тарату өзекті болып табылады [6].

Келесі үш кезең мұғалімнің инновациялық қызметке кезең-кезеңімен дамуын анықтайды.

4 кезең (рефлексивті-конструктивті).

Атқарылған жұмыс бойынша рефлексивті сабақтар өткізу; инновациялық қызметті ұғынуда рефлексивті тәсілді жүзеге асыру міндетті болып табылады. Жеке оқу жағдайлары мен жаңа технологиялық әдістерді модельдеу қажет. Инновациялық оқу жоспарларын, бағдарламаларын және түзету т.б. Бұл кезеңде мұғалім инновацияны практикаға түрлендіруді жүзеге асырады: жаңа технология әдістерін сынақтан өткізеді; инновациялық процесті ұйымдастырады және басқарады; инновация әдістерін өзгертеді және жаңартады; инновацияны енгізудің оң нәтижелерін болжайды; инновациялық оқыту жағдайында мектеп оқушыларының денсаулығын сақтауға байланысты проблемаларды анықтайды және шешеді; пікірлес әріптестерімен оң қарым-қатынас орнатады; «тұйық жағдайлардан» шығу, қиындықтарды, сәтсіздіктерді жеңу және т.б. сындарлы шешімдер қабылдайды; инновациялық оқу сабақтарын және осы инновациямен айналысатын әріптестерінің тәжірибесін зерттейді.

5 кезең (жобалау және болжау).

Жаңа технология жағдайында оқытудың үш сатылы моделін құру:

- «көлденең» (I-саты);

- «тігінен» (II саты);

- әр түрлі жастағы оқу тобында оқытуды құру және ұйымдастыру бойынша дайындық жұмыстары жүргізілді.

I сатыда инновациялық технологияның «көлденеңінен» әдістемелерін іске қосуды жүзеге асыра отырып, жас педагогтар жұмыс істейді.

II сатыда іске қосу «тігінен» жүзеге асырылады. Мұнда I сатыда практикалық жұмыс тәжірибесі бар педагогтар жұмыс істейді, яғни инновациялық технологияның негізгі әдістемелерін пайдалана отырып, балаларды оқыту процесін ұйымдастыра алады және балаларды жеке оқу жоспарлары бойынша оқытуды ұйымдастыруды игере бастайды.

III сатыда педагогтар «әртүрлі жастағы топ» іске қосылғанда инновациялық процесті ұйымдастыруды жалғастыруда. Осы кезеңде жұмыс істей отырып, мұғалімдер теориялық

тұрғыдан жақсы және іс жүзінде коммуникативті өзара оқытудың инновациясының негізгі әдістеріне сәйкес дайындалуы тиіс, оқу материалын құрылымдау технологияларын игеруі және оны бірқатар оқу сабақтарына жоспарлауы керек [7].

Іс жүзінде оқытудың осы сатыларында оқытудың үш сатылы моделі игеріледі («көлденең»; «тігінен»; «әр түрлі жастағы оқу тобында оқытуды құру және ұйымдастыру»).

6 кезең (сараланған-мазмұнды).

«Мектеп-зертхана» педагогтерімен инновациялық жұмыс оқыту сатыларының мақсатына және жаңашыл педагогтардың мүмкіндіктеріне, қажеттіліктеріне, олардың инновациялық қызметтегі табыстылығына сәйкес сараланған түрде құрылады.

Мұғалімді даярлаудың практикалық бөлігінде оқу мазмұны бұрын зерттелген негізгі инновациялық әдістермен жабдықталып, тиісті әдістемелік және дидактикалық материалдар іске қосылады. Практикалық бөлімнің негізі оқытудағы байланыс антологиясы болып табылады; бастапқы кезеңде және осыған байланысты қарым-қатынастың әртүрлі құрылымдары кеңінен қолданылады: жанама байланыс, тұрақты құрамның жұптарында, топтық (тұрақты және ауыспалы құрам), сондай-ақ ауыспалы құрамның жұптарындағы табиғи байланыс.

Педагогтердің оқу сабақтарын ұйымдастыру осы технологияның әртүрлі әдістемелері арқылы жүзеге асырылады. Оқу іс - әрекетінің түрлері бойынша «жиынтық» және «тұрақты» топтардың есебінен: жаңасын зерттеу, сондай-ақ белгілі нақтылау, талқылау, пысықтау немесе бақылау. Әр уақытта бұл топтардың жұмыс істеуі ерекше түрде қамтамасыз етіледі, атап айтқанда: коммуникативті өзара оқытудың инновациялық әдістерін арнайы «іске қосу» арқылы жүргізіледі. Бұл сізге сабақтарды ұйымдастыруға мүмкіндік береді, сондықтан сабақтың әр қатысушысы белсенді жұмыс істейді. Осының арқасында оқыту субъектілері өзін-өзі ұйымдастыру, басқару және танымдық іс-әрекетін реттеу дағдыларын қалыптастырады [8].

Бесінші және алтыншы кезеңдерде инновациялық тәжірибе қалыптасады, оны мұғалім таратады: ол өзінің инновациялық жұмыс тәжірибесін талдаумен айналысады; осы инновацияны мектеп практикасына енгізумен байланысты мәселелерді талқылауға белсенді қатысады; семинарларға, дөңгелек үстелдерге, ғылыми- практикалық конференцияларға қатысады; жариялауға материал дайындайды (тезистер, мақалалар және т.б.); өзінің инновациялық тәжірибесін жүйелейді, инновациядағы өз қызметінің тәсілдері мен нәтижелерін тіркейді және т.б.

Кезеңдік даярлау барысында «мәліметтерден» «білімге» көшу жүзеге асырылады, бұл оның технологиялығын қамтамасыз етеді. Мұғалім инновация туралы ақпаратты және практикалық іс-әрекетте айқын көрінетін маңызды ерекшеліктерді игеруді толықтырады (ұғымдар, фактілер, компоненттер жиынтығы), яғни, оқу және технологиялық мазмұнның белгілі бір құрылымдық бөлігін бөлу процесі жүреді. Инновацияның маңызды білімі анықталады-ұғымдар, фактілер, компоненттер және т.б. арасында бар байланыстарды құру процесі. Мұғалім оқу мазмұнының құрылымында қарым-қатынас орнату қабілетін игереді, өзара жауап беруді диалектикалық түрде құруды үйренеді.

Мұғалімдердің курстық дайындығындағы коммуникативті өзара әрекеттесу технологиясын келесідей ұйымдастыруға болады. Әрбір мұғалім инновация туралы ақпаратты жеке ұйымдастырушылық түрде игереді (құрылымдауды жүзеге асырады); ақпаратты білімге айналдыру, яғни бар байланыстардың, тәуелділіктердің барлық түрлерін құру процесі келесі топтық жұмыста (кіші топта, жұпта, ауысымдық құрамда және жеке жұмыспен аяқталуы мүмкін) толығымен жүзеге асырылады және түзетіледі. Оқу сабағының осы түрін ұйымдастыру тәжірибесі мұғалімдерді түсіну негізінде оқытуда өз іс-әрекеттерін жобалауды үйренетін процедураны оқыту қажеттілігін көрсетеді. Бұл инновациялық білім беру қызметін қалыптастырудың қажетті шарты болып табылады. Тәжірибе топтардағы байланыс арқылы кейінгі рефлексияны жүзеге асырудың қажеттілігі мен сәттілігін растайды [9].

Инновациялық теорияны зерттегеннен кейін дәріс теориялық курсының тақырыбымен тығыз байланысты осы технологияның басқа әдістерін игеру бойынша әртүрлі практикалық

сабақтар өткізіледі. Мұғалім алған теориялық білімдерін, әдістемелік тәсілдерін бекітеді және ең алдымен іс-әрекеттің жаңа тәсілдерін меңгереді. Мысалы, практикалық сабақтарда тапсырма беріледі: дәстүрлі өткізілетін сабақтың сабақ жоспарын құру, оны толықтыру, түзету және жоспар құру, пәннің функциясын күшейте отырып, жаңа жоспар құрастыру, мұғалімнің «мұғалім-оқушы», «оқушы - оқу материалы», «оқушы-оқушы» қарым-қатынаста тұлға аралық қарым-қатынас құру қабілетінде, қарым- қатынастың модельдеу нұсқаларында, ынтымақтастықта көрінуі мүмкін. Жұмыс тобында барлық қатысушылардың жағымды эмоционалды көңіл-күйі қалыптасады. Жеке және ұжымдық ойлау әрекеті жағдайында әр қатысушының процессуалдық қызметі модельденеді. Мұндай практикалық сабақта мұғалімдердің жұмысын әртүрлі жолдармен ұйымдастыруға болады. Сабақтардың бірін ұйымдастыру алгоритмін қарастырыңыз:

1. Бастапқыда әр мұғалім тапсырмамен жеке жұмыс істейді, оқу жоспарының өзіндік нұсқасын қарастырады.

2. Әріптесімен жұпта оқу жоспарының әртүрлі нұсқаларына ие бола отырып, (талқылау, салыстыру, ақпарат алмасу, нақтылау, түзету және т.б. нәтижесінде) олар оның ең оңтайлы нұсқасын табады.

3. Басқа әріптесімен жұпта (ауыспалы құрам жұпта) бұрынғы әріптесімен түзетілген жоспардың ұқсас талқылауы қайтадан өткізіледі. Талқылауды басқа әріптестермен де жалғастыруға болады (сол алгоритм бойынша).

4. Топтағы жалпы талқылау (қорытынды).

5. Топтардан сөз сөйлеу.

Оқу сабағының осы үзіндісінде барлық төрт ұйымдастырушылық форма қолданылады: жеке, жұптық, жұптық-ауысымдық құрам, топтық жұмыс.

Нәтижесінде курс тыңдаушыларының барлық тобынан пысықталған технологияның арқасында оқытушының басшылығымен оқу сабақтарында технологияны «іске қосуды» бастауға қабілетті педагогтар тобы айқындалады. Бұл жағдайда мұғалімді инновациялық практика жағдайында қарқынды оқытуға мүмкіндік беретін басқа оқу жоспарына көшу жүзеге асырылады. Бұл оқытудың келесі кезеңін құрайды. Мұғалім рефлексивті қызмет аясында осы инновация бойынша алған білімдерін тәжірибеде одан әрі сынайды. Мұғалім бұл технологияны арнайы процедурасыз (жеке) игере алады, яғни теорияны барлық әдістерді өз бетінше оқып, оларды іс жүзінде практикада сынап көреді. Алайда, кез келген технологияны меңгеру, біздің ойымызша, белгілі бір инновация қағидаттарына негізделген мұғалімдердің өздерін оқытуда міндетті түрде бейімделуді болжайды. Мұғалім өз тәжірибесінде әртүрлі қарым-қатынастарды жаңаша құруды үйренеді, өзіндік жұмыс әдістерін игереді, өзін-өзі және өзара бақылауды жүзеге асырады. Мұғалім осы технологияның белгілі бір әдістерін оқу мақсаттарына сәйкес таңдауға, оқу материалының ерекшеліктеріне назар аударуға, белгілі бір оқу құралдарының жиынтығына ие болуға және ең бастысы оқушылардың мүмкіндіктері, қажеттіліктері мен қабілеттерін ескере отырып, олардың қажеттіліктері мен тілектерін қанағаттандыруға үйренеді.

Алтыншы кезеңде мұғалім инновацияны дамыту бойынша тәжірибе жинақтайды. Ол өзінің инновациялық тәжірибесін сипаттайды, оның оң нәтижелерін алу тәсілдерін белгілейді және ашады, сәтсіздіктерді талдайды; Инновациялық тақырыптағы басқа педагогтар үшін ашық сабақтар береді; «Ашық есік күндерін» өткізуге инновацияны көбейтуге байланысты түрлі іс-шараларға қатысады; Біліктілікті арттыру институты курстарының тыңдаушы-педагогтарының тағылымдамасын өткізеді, студенттердің педагогикалық практикасын жүзеге асырады және т.б.

Рефлексивті операцияларды жүзеге асыру (инновациялық процеске дейін, кейін және кезінде) кезең-кезеңмен дамытушы зерттеу қызметінің құндылығы болып табылады. Бұл шығармашылық жұмыс істейтін мұғалімнің белгілі бір нормасына айналады. Осылайша, «болашақты» болжай отырып, өзінің болашақ қызметін құрып, жобалай отырып, мұғалім инновацияны дамытудағы өзін-өзі жылжыту бағыттарын анықтайды.

Инновацияны игеру процесі дегеніміз өз іс-әрекетін қоғамдағы өзгерістерге сай бейімдеу, пәнаралық байланысты дамыту және дүние танудағы субъектінің жан-жақты ұғым жүйесін қалыптастыру, т.б. Яғни, қоршаған ортаның қоғамның даму сатысына әсерін зерттеу, табиғат құбылыстары заңдылықтарын ғылыми тұрғыдан қорытындылау, өмірдің қажеттілігіне жарату, негізінен алғанда білімнің мазмұны мен құрамына жаңашылдық көзқарасты талап етеді.

Инновация - бұл қызметтің кез-келген саласында оның тиімділігін арттыру бойынша іргелі, қолданбалы зерттеу, тәжірибелік-конструкторлық жұмыстардың формаланған нәтижесі. Инновация «өнертабыс» ұғымына жақын, өйткені бұл тиімділікті арттыруға мүмкіндік беретін, бұрын қолданылған сапалық сипаттамалардан ерекшеленетін, үлгі түріндегі жаңа ғылыми идеяның дамуының нақты нәтижесі.

Инновациялық процесс - бұл ғылыми білімді инновацияға айналдыру процесі, оны инновация идеядан белгілі бір өнімге, технологияға немесе қызметке дейін жететін және іс жүзінде қолдану арқылы таралатын оқиғалардың тізбекті тізбегі ретінде қарастыруға болады. Педагогикалық процесте инновация оқыту мен тәрбиенің тәсілдері, түрлері мақсаты мен мазмұнын, мұғалім мен оқушының бірлескен қызметін ұйымдастыруға жаңалық енгізуді білдіреді.

Білім сапасы дегеніміз – білім алып отырған шәкірттің немесе мектеп бітірушінің білім алу арқылы әзірлігінің сапасы мен білім беру қызметінің сапасын қамтитын түсінік.

Инновациялық іс-әрекет дегеніміз - мұғалімнің жаңашыл идеяларды, жаңашыл әдіс-тәсілдерді өз кәсіби тәжірибесіне, балалардың білім дәрежесінде байланысты енгізуін айтамыз.

Кәсіби құзыреттілікке - тұлға маманның интегративті сапалар, білім, шеберліктер және дағдылар жүйесін, типтік міндеттерді шешу амалдарын талдау жатады. Кәсіби құзыреттілікті қалыптастыру тұлғаның әртүрлі қасиеттерінен, оның негізгі қайнар көзі оқу және субъективті тәжірибесі болып табылады. Кәсіби құзыреттілік үнемі ұмтылысты жетілдіруді сипаттайды.

Нәтижелер және оларды талқылау. Практикалық зерттеу барысында педагогтың инновациялық қызметке кезең-кезеңімен әзірлейтін көрсеткіштерінің жиынтық тізбесі және «мектеп-зертхана» педагогтерінің өнімді қызметінің дәрежесін анықтады (мұғалімнің трансформациядан трансляциялауға және одан инновацияларды тираждауға сәтті көшуі (2-кесте).

Кестеде кезең-кезеңмен дамытушылық дайындық барысында «мектеп-зертхана» педагогтерінің өнімді қызметінің нәтижелері берілген [10].

2-кесте. Өнімділік дәрежесін анықтаудың жиынтық деректері «мектеп-зертхана» педагогтарының қызметі (%)

Тәжірибеге инновацияны енгізеді (трансформациялайды)		Өнімді әрекет етеді
1.	Жаңа технология әдістемелерін апробациялайды	98
2.	Инновациялық процесті ұйымдастырады және басқарады	86
3.	Инновация әдістемесін түрлендіреді және жаңғыртады	60
4.	Инновацияны енгізудің оң нәтижелерін болжайды	54
5.	Инновациялық оқыту жағдайында оқушылардың денсаулығын сақтауға байланысты проблемаларды анықтайды және шешеді	86
6.	Инновациямен танысу кезінде пікірлес әріптестермен оң қарым-қатынас орнатады	80
7.	«Тұйық жағдайлардан» шығу, қиындықтарды, сәтсіздіктерді еңсеру және т.б. сындарлы шешімдер қабылдайды.	43
8.	Инновациялық оқу сабақтарын талдайды	40
9.	Инновациялық үдерістің мониторингін жүзеге асырады	41

10.	Инновациямен айналысатын әріптестерінің тәжірибесін зерттейді	94
Барлығы:		73,4
Инновациялық тәжірибе идеяларын жеткізеді (таратады)		
1.	Инновация идеяларын басқаларға жеткізеді	64
2.	Инновациядағы жұмыс тәжірибесін талдаумен айналысады	56
3.	Инновация мәселелері бойынша “дөңгелек үстелдерге”, пікірталастарға және т.б. белсенді қатысады	78
4.	Осы инновация мәселелері бойынша ғылыми-практикалық конференцияларға, семинарларға белсенді қатысады	44
5.	Жариялауға материалдар дайындайды (конференцияға тезистер). Коммуникативті өзара оқыту технологиясын енгізудің әр кезеңінде мұғалім ақпарат жинайды - инновациялық оқу процесін құруға және өзінің педагогикалық қызметіне байланысты фактілер; сонымен бірге апробация және рефлексивті - конструктивті қызмет кезеңінде пайда болған олардың арасындағы көрінетін байланыстарды орнатады; өзінің алғашқы апробациялық тәжірибесін (жинақтар, мақалалар және т.б.) өзінің түсіну, қолда бар ақпаратты түсіну деңгейінде талдайды.	36
6.	Инновациялық процеске қатысты мәселелер бойынша педагогикалық кеңестердің шешімдерін, зертхана отырыстарын дайындауға қатысады	38
Барлығы:		54

Қорытынды.

Білім беру жүйесінің мамандарын даярлаудың көп деңгейлі жүйесіне көшу жағдайында мұғалімдердің инновациялық іс-әрекетке дайындықтарын дамыту кезеңдерін арнайы білім беру жүйесінің талаптарына және білім алушылардың білім беру қажеттіліктеріне сәйкес күйі өзекті болып отыр.

Жаңа технологияның педагогикалық идеясын сынап отырып, мұғалім қалыптасқан жағдайға байланысты ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізе бастайды (оқу процесінің барысын талдайды, диагностикалайды, жобалайды және түзетеді).

Инновацияны тестілеу процесі мұғалімді рефлексивті позицияға қоятын және инновациялық қызметте туындайтын қиын жағдайлардан шығу қажет болған кезде шешім қабылдауға негіз болатын кезең-кезеңмен жүзеге асырылмай қалмауы мүмкін емес. Бұл өз кезегінде оқу сабақтарындағы әртүрлі жағдайлардың арнайы дизайнын игерумен байланысты. Инновацияны игерудің әр кезеңінде мұғалім өзінің практикалық инновациялық қызметі үшін қажетті зерттеу дағдыларын игеруге мәжбүр болады, бұл инновацияның сәттілігіне байланысты.

Біліктілікті арттыру институтында білім беру жүйесін жаңғырту күн тәртібінде білім беру процесін жүзеге асыруға қабілетті мұғалімдердің білім сапасын арттыру міндеті тұр. Осыған байланысты болашақ мұғалімдерді ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдануға даярлаудың теориялық негіздері айқындалды, жүргізілген тәжірибелік-эксперименттік зерттеу нәтижелері мынадай тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді. Мұғалімнің инновациялық дайындығын қалыптастырудағы мұғалімнің өзін-өзі дамытуы инновациялық қызметтің мақсаты мен мазмұнын белсенді түсінуді талап етеді. Мұғалім инновациялық қызметке не кіретінін дұрыс ажырата білуі керек. Себебі, мұның бәрі- мұғалім-жасаушы, іске асырушы. Инновациялық дайындыққа ие ғылыми ізденуші мұғалім үздіксіз ғылыми-зерттеу қызметін жүзеге асырады, педагогикалық қызметті кәсіби түрде қарастырады, оны әдістемелік түрде өзгертеді, шығармашылығының арқасында жоғары деңгейде жүзеге асырылатын технологиялық операцияларды жүйелейді, инновациялық қызметтің жетістіктері мен кемшіліктерін зерттейді, себептерін ашады, оның тәжірибесінен туындаған инновациялық технологияларды ғылыми негіздейді. Инновациялық технологиялар бойынша оқытудың әдістемелік жүйесі сапалы нәтижеге қол жеткізуге мүмкіндік беретін танымдық қызмет түрлерінің мазмұнымен тікелей байланысты. Сондықтан оқу процесіне инновациялық

әдістерді енгізу танымдық іс-әрекет түрлерінің мазмұнын, белгілі бір деңгейдегі белсенділікті қамтиды. Осы екі процестің сапалы өзара әрекеттесуінің нәтижесінде оқытудың негізгі инновациялық формалары анықталады, олар оқушының өз ісіне деген сенімін, жауапкершілік сезімін, шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру мақсатын жүзеге асыруға жағдай жасайды.

Осылайша, «мектеп-зертхана» педагогтерінің өнімді қызметінің дәрежесін анықтау деректерін талдау педагогтердің 73,4% - инновацияны практикаға сәтті түрлендіретінін, 54,3% - трансляциялай алатынын (инновациялық тәжірибені жеткізе алады және айта алады), 54% - тираждай алатынын (ашық сабақтар өткізу, курс тыңдаушыларымен әңгімелесу, консультациялар өткізу, тәжірибені жариялау) көрсетті.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Васильева Е.Н. Технология коллективного обучения: Инновационная педагогическая деятельность. Алматы: 2019. 70-73 с.
- 2 Васильева Е.Н. Теория и практика подготовки педагога к инновационной деятельности в системе повышения квалификации: Монография. М.: 2018. 78-79 с.
- 3 Абыканова Б.Т. Инновационные методы обучения физике. Монография. Атырау, 2019. 16-20 с.
- 4 Вершловский С.Г. Педагог эпохи перемен, или Как решаются сегодня проблемы профессиональной деятельности учителя. М.: 2002. 11-13 с.
- 5 Дьяченко В.К. Развивающее обучение и новейшая педагогическая технология. Красноярск, 1998. - 80 с.
- 6 Муштавинская И.В. Технология развития критического мышления на уроке и в системе подготовки учителя. Санкт-Петербург, 2009. 10-15 с.
- 7 Васильева Е.Н. Организационно-педагогические условия подготовки учителя в ИПК РО к инновационной деятельности. Красноярск, 2001.-193 с.
- 8 Турабаева А. Мектеп мұғалімдерінің инновациялық біліктіліктерін жетілдіру. Қызылорда, 2013. 13-14 б.
- 9 Бұзаубақова К. «Қазақстан мектебі» журналы № 4, 2009. 30-33 б.
- 10 Көшімбетова С. Инновациялық технологияны білім сапасын көтеруде пайдалану мүмкіндіктері. – А.: Білім, 2008. -176 б.

ЭТАПЫ РАЗВИВАЮЩЕЙ ПОДГОТОВКИ УЧИТЕЛЯ К ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация. В статье раскрыта сущность инновационной деятельности учителя, ее особенности и структурные компоненты. Анализируются различные концептуальные подходы к инновационной деятельности. Исследование обосновывается на инновационной деятельности учителя, его личностными качествам, профессиональной готовностью и способностью к рефлексии и творческой активности.

В статье предлагается структурированная, педагогически технологически интегрированная среда, основанная на модели технологически педагогического содержания образования, основанной на современных предпосылках педагогики.

Установлено, что инновационная деятельность связана не только со способностью решать проблемы определенного круга, но и с наличием мотивационной готовности к поиску и решению проблем вне какого-либо внешнего контроля. Также важнейшим и необходимым компонентом в структуре инновационной деятельности является рефлексия как знание и анализ собственного сознания и деятельности учителя. Особое внимание сегодня уделяется формированию психологической культуры личности педагога. С этой целью на курсах проводятся спецкурсы, психологические тренинги, игры, помогающие педагогу преодолеть профессиональную усталость, депрессию, неврозы, увидеть «зону его ближайшего, профессионального развития», перспективу роста. Благоприятные условия развития психологической культуры личности педагога создает функционирующая «Школа-лаборатория».

Ключевые слова: инновационный процесс, качество образования, инновационная деятельность, профессиональная компетентность.

STAGES OF DEVELOPMENTAL TRAINING TEACHERS' COMMITMENT TO INNOVATION

Abstract. The article presents the essence of the innovative activity of the teacher, its features and structural components. Various conceptual approaches to innovation activity are analyzed and the research proves that the

innovative activity of a teacher is determined by his nature, personal qualities, professional readiness, the ability to reflect and creative activity.

This article proposes a structured, pedagogically technologically integrated environment based on a model of technologically pedagogical content of education based on modern prerequisites of pedagogy.

It is established that innovative activity is associated not only with the ability to solve problems of a certain circle, but also with the presence of motivational readiness to search and solve problems outside of any external control. Also, the most important and necessary component in the structure of innovative activity is reflection as a knowledge and analysis of the teacher's own consciousness and activity. Special attention is paid today to the formation of the psychological culture of the teacher's personality. In this regard, special courses, psychological trainings, games are held at the courses, which help the teacher to overcome professional fatigue, depression, neuroses, to see the "zone of his immediate, professional development", the prospect of growth. Favorable conditions for the development of the psychological culture of the teacher's personality are created by a functioning "School-Laboratory".

Key words: innovative process, quality of education, innovative activity, professional competence.

References

- 1 Vasilyeva E.N. Technology of collective learning: Innovative pedagogical activity. Almaty, 2019. 70-73 p.
- 2 Vasilyeva E.N. Theory and practice of teacher training for innovation in the system of advanced training: Monograph. M., 2018. 78-79 p.
- 3 Abykanova B.T. Innovative methods of teaching physics. Monograph of Atyrau, 2019 16-20 p.
- 4 Vershlovsky S.G. Teacher of the era of change, or How the problems of professional activity of a teacher are solved today. M., 2002. 11-13 p.
- 5 D'jachenko V.K. Razvivajushhee obuchenie i novejschaja pedagogicheskaja tehnologija. Krasnojarsk: 1998. - 80 p.
- 6 Mushtavinskaya I.V. Technology for the development of critical thinking in the classroom and in the teacher training system. St. Petersburg, 2009. 10-15 p.
- 7 Vasilyeva E.N. Organizational and pedagogical conditions of teacher training in IPK RO for innovative activity: Krasnoyarsk, 2001. -193 p.
- 8 Turabayeva A. Dissertation abstract "improving the innovative skills of school teachers". Kyzylorda, 2013. 13-14 p.
- 9 Buzaubakova K. Magazine "School of Kazakhstan" No. 4, 2009. 30-33 p.
- 10 Kushimbetova S. Possibilities of using innovative technologies in improving the quality of Education. - A.: Education, 2008. -176 p.

Information about the authors:

Bakytgul Abykanova - Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Kh.Dosmuhamedov Atyrau university, 212 Studenchesky avenue, Atyrau, Kazakhstan, e-mail: bakytgul@list.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0095-3533>

Zhadyra Salykbayeva - master, senior lector of the Kh.Dosmuhamedov Atyrau university, 212 Studenchesky avenue, Atyrau, Kazakhstan, e-mail: jsk_88@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2515-5853>

ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ ~ ЭКОНОМИКА И ПРАВО ~ ECONOMICS AND LAW

МРНТИ 06.73.15

DOI 10.47649/vau.2021.v63.i4.07

УДК 336.221

Т.Т. Цатхланова^{1*} , Д.Б. Эрендженова¹ , Э.В. Эрдниева¹ , С.В. Намысов¹

¹ФГБОУ ВО «Калмыцкий государственный университет им. Б.Б. Городовикова»,
г. Элиста, 358000, Российская Федерация
e-mail: tt.tsatkhlanova.65@bk.ru

ЗАРУБЕЖНАЯ И РОССИЙСКАЯ ПРАКТИКА НАЛОГООБЛОЖЕНИЯ МАЛОГО БИЗНЕСА

Аннотация. Актуальность темы исследования обусловлена тем, что фактическим стимулом для роста бизнеса малых предприятий выступает фискальная политика страны, которая ставит цель постепенного сокращения предельных налоговых ставок и сокращения развитого продвижения налогообложения с использованием в большей степени фискальных льгот. Сокращение фискально-налоговых ставок в соотношении от объемов предприятия является одним из важнейших способов фискальной системы малых предприятий. Главным принципом организации и ввода в действие упрощенной системы фискально-налоговой политики становится сокращение налоговой нагрузки на малое предпринимательство.

Такой подход является рациональным, потому что малое предпринимательство и бизнес имеет важное значение в развитии любого государства с социально-экономической точки зрения.

В статье авторами указаны суть и роль малого предпринимательства и бизнеса в структуре экономики государства, проанализирована динамика налоговых поступлений в условиях пандемии коронавирусной инфекции, рассмотрены направления фискальной политики страны для поддержания малого предпринимательства в РФ на современном этапе, среди которых выделены создание положительного делового климата, ликвидация нормативно-регулятивных, административных и координационно-организационных преград, увеличение подхода к финансовым средствам, комплексное формирование инфраструктуры для оказания системной денежно-финансовой, имущественно-материальной, уведомительно-информационной, консультационной, координационно-организационной и методологической поддержки компаниям.

Проведены поиск и изучение специфики налогообложения малого предпринимательства и бизнеса в иностранных государствах. Авторами выведены результаты выполненного сравнительного анализа налогообложения малых предприятий бизнеса в рамках потенциального использования мирового опыта в отечественной практике.

Ключевые слова: малое предпринимательство, малый бизнес, налоги, фискальная политика, налоговая политика, налогообложение, режим налогообложения.

Введение

В условиях рынка малое предпринимательство и бизнес является передовой отраслью, определяющей темпы роста экономического развития, качества и структурного состава ВВП. Малому предпринимательству и бизнесу присуща ключевая роль в экономическом развитии, так как ему свойственны динамизм, мгновенная реакция на изменения рыночной конъюнктуры и внешнеэкономической среды. Малое предпринимательство и бизнес способствует экономическому росту и повышению уровня жизни жителей страны. За счет малого бизнеса формируются новые рабочие места, поощряется разработка и претворение в жизнь инноваций, рост конкуренции, оптимизируется качество и ассортиментный состав продукции. Движущей силой развития малого бизнеса является национальная налоговая политика, которая характеризуется постепенным снижением конечной налоговой ставки и различными налоговыми льготами. Импульсом для роста малого бизнеса считается государственная фискальная политика, смыслом ее является постепенное сокращение предельных налоговых ставок и поступательном уменьшении налогов с повсеместным использованием фискальных льгот. Сокращение размера налога в соотношении от объема

предприятия является распространённым способом налогообложения субъектов малого бизнеса.

Материалы и методы исследования. В качестве методов исследования использовались анализ статистики, моделирование социально-экономических процессов, системный и ситуационный подходы.

Результаты и их обсуждение. Как показывает международный опыт малое предпринимательство и бизнес имеет большое значение в гарантии роста экономики и занятости жителей страны. Влияние малых и средних отечественных предприятий на экономику государства пока небольшое. Удельный вес малого бизнеса в структуре ВВП РФ и занятость жителей в предприятиях малого бизнеса невелика сравнительно с экономическими цифрами развитых государств (таблица 1).

Таблица 1. Удельный вес малого бизнеса в структуре ВВП РФ и развитых иностранных государств, % (в порядке возрастания) [1; 2].

Государство	Удельный вес малого бизнеса в структуре ВВП %
Россия	21
Бразилия	30
Казахстан	30
Малайзия	31
Австралия	33
Испания	43
Австрия	44
Канада	45
Великобритания	50
США	50
Франция	56
Индонезия	57
Китай	60
Япония	60
Источник: [1,2]	

Из данных, представленных в таблице 1, можно сделать выводы, что в таких странах как Франция, Индонезия, Китай и Япония удельный вес малого предпринимательства и бизнеса в валовой структуре внутреннего продукта больше половины всей производимой продукции по стране. В то же время доля предприятий малого бизнеса в валовом внутреннем продукте РФ чуть боле 1/5 всей производимой продукции по стране, что равно 21%.

В большинстве развитых стран основным источником формирования бюджета сегодня является личное налогообложение, что стимулирует производство. Кроме того, налоги, их сущность и функции непрерывно находятся в развитии.

Становление и развитие налогообложения включает в себя преобразования в деятельности государства. В настоящее время социальная поддержка населения, стабилизация мира и правопорядка, природно-экологические и демографические положения в развитых странах расположены на переднем крае государственных приоритетов. Везде бюджетные фискальные поступления считаются основой финансирования отдельных приоритетных областей деятельности правительства.

Германия оказывает значительную помощь малому предпринимательству и бизнесу, и конечно же в вопросах фискальной политики. В этом государстве популяризирован следующий тип предпринимательской деятельности, называемый семейным бизнесом и

бизнес-партнерами. Это особенно верно в кредитно-банковских, страховых, учетно-бухгалтерских и юридически-правовых сферах [3]. Работа фискальной политики по налогообложению является громоздкой, но несмотря на это, например, в Германии малые предприятия могут добиться важных преимущественных выгод и приоритетного первенства. Таким образом, если уровень дохода чрезвычайно мал, то представителей малого предпринимательства и бизнеса освобождают в полной мере от уплаты налоговых выплат. Предусмотрены налоговые льготные уступки в объеме 24 500 евро для частных бизнесменов и товариществ и 5 000 евро для ассоциативных объединений. Организациям коммерческого характера таких вычетов нет.

Ставка центрального государственного налога определена в объеме 3,5%. Так как подоходный налог относится к налогам местного значения, то заключительный размер ставки определяется муниципалитетным органом отдельного района (размер ставки находится в пределах от 20% до 48%). Средний объем фискальной ставки налога в Германии равен 14%.

В китайской экономике на малых и средних предприятиях работают примерно 80% трудоспособных жителей, и доля их в итоговом составе ВВП равна примерно 60%. Весной 2018 года был внедрен двухуровневый подход в комплексе подоходного налога, согласно которой прибыль в размере 2 млн. гонконгских долларов облагается налогом по ставке 8,25% и на 16,5% выше этой суммы. Применяя принцип территориального налогообложения, прибыль компания не подлежит налогообложению. Ставка страховых взносов по обязательному страхованию для сотрудников и работодателей составляет 5% [4].

Упрощенный подход в фискальной политике налогообложения для малых и средних предприятий во Франции чрезвычайно схож с общей фискальной системой налогообложения. Упрощенный подход фискальной политики налогообложения используется к годовым объемам реализации продукции и услуг от 500 тысяч до 5 миллионов французских франков для сделок коммерческого характера или от 175 тысяч до 1,5 миллионов французских франков при благотворительных сделках. В таких ситуациях расчет налогооблагаемого дохода определяется как фактический доход минус расходы предприятия. Также упрощена форма отчетности по упрощенной системе налогообложения: компании представляют в налоговые органы данные о своих активах и обязательствах, наличии основных средств, сумме инвестиций и финансовых результатах. При этом компании с годовым оборотом не более 7600 тысяч евро (без учета налога на добавленную стоимость), но надо учесть, что 75% финансовых ресурсов остается частным лицам, оплата налога на прибыль производится по льготной ставке 19%, против 33% для крупных компаний. Во Франции бизнесменов избавляют от уплаты местных налогов и налогов на акции в течение первых двух лет ведения бизнеса.

В Канаде, если годовой налогооблагаемый доход не превышает 200 000 долларов, контролируемая местная частная компания получает налоговый кредит, который снижает федеральный подоходный налог на 16%. Также здесь ставки варьируются от 22 до 43%.

Сектор малого бизнеса составляет 40% японской экономики. В этой отрасли преобладают легкая промышленность и строительство, но она уступает крупным высокотехнологичным компаниям, таким как автомобили и другие технические продукты. Правительственные организации, поддерживающие МСП, такие как Управление малого бизнеса, устанавливают руководящие принципы для политики сектора МСП и контролируют исполнение антимонопольного законодательства для поддержки интересов МСП. Среди этих мер можно выделить отдельно: контроль предпринимателя ограничен, а подрядчик и заказчик несут полную ответственность за исполнение договора [4]. Ставка налога для предприятий зависит от размера уставного капитала компании и от ее дохода. Она может увеличиться с 22,46 до 36,81%.

В Российской Федерации согласно ст. 12 Налогового кодекса Российской Федерации установлены федеральные, региональные и местные налоги и сборы.

К основным особенностям российской налоговой системы можно отнести:

- единые принципы налоговой системы (единый механизм расчета);

- конкретное распределение налогов по элементам бюджетной системы;
- органы местного самоуправления (региональные и местные) имеют право взимать налоги на территории;
- подразделение налогов на общие и специальные налоги (строго целевые или регулирующие налоги);
- одинаковые требования и условия использования бюджета;
- единая нормативно-правовая база (основа налоговой системы - правовая база) и другие.

Налоговая система Российской Федерации состоит из четырех блоков:

- правовые налоговые отношения;
- участники налоговых правоотношений;
- сбор налогов и сборов;
- нормативно-правовая база.

Особенности правового регулирования, установления, изменения и отмены федеральных, региональных и местных налогов и сборов, а также различия между этими налоговыми группами можно увидеть в таблице 2.

Таблица 2. Отличия между налоговыми платежами [6].

Отличительные черты установления, упразднения и изменения	Федеральные налоговые платежи и фискальные сборы	Региональные налоговые платежи и фискальные сборы	Местные налоговые платежи и фискальные сборы
Классификация налоговых платежей и фискальных сборов	Классификация определяется ст.13 НК РФ	Классификация определяется ст.14 НК РФ	Классификация определяется ст.15 НК РФ
Правила введения и упразднения действия	Устанавливается, вводятся изменения, прекращается только НК РФ	Согласно НК РФ и законами субъектов РФ о налоговых платежах	Согласно НК РФ и нормативно-правовыми актами местных органов власти
Элементы	Всем категориям налоговых платежей определяется НК РФ		
Правила уплаты	Определяется и вводятся изменения НК РФ	Определяется законодательными органами субъектов РФ согласно НК РФ	Устанавливается нормативно-правовыми актами местных органов власти в порядке и размерах, указанных НК РФ
Период уплаты	Определяется и вводятся изменения НК РФ	При определении налоговых платежей устанавливаются законами субъектов РФ	Устанавливаются нормативно-правовыми актами местных органов власти по правилам и размерам, определенных НК РФ
Льготы по налогам и основы для их использования	Определяется и вводятся изменения НК РФ	Определяются законами субъектов РФ по правилам и в размерах, установленных НК РФ	Определяются представительными органами местных органов власти по правилам и в размерах, установленных НК РФ

Ставка по налогам	Определяется и вводятся изменения НК РФ	Устанавливаются законодательными органами субъектов РФ в размерах, определенных НК РФ	Определяются представительными органами местных органов власти по правилам и в размерах, установленных НК РФ
-------------------	---	---	--

Кроме указанных налогов, фискальная система России определяет еще такие виды налоговых платежей, относящихся к специально указанным налогово-фискальным режимам. Специальный фискально-налоговый режим включает в себя особые правила исчисления и уплаты налогов и сборов, используемых лишь на основаниях, установленных налоговым законодательством Российской Федерации. Специальное фискально-налоговое положение может предусматривать особый порядок определения элементов налогообложения, отмену обязательств по налоговой оплате. Особые налогово-фискальные режимы в РФ содержат [7]:

- налогообложение сельскохозяйственных товаропроизводителей (единый сельхозналог);

- упрощенная система обложения налогами (УСН);
- единые налоговые выплаты на прибыль по конкретным видам деятельности (ЕНВД);
- обложение налогами при выполнении соглашений о разделении продукции;

Фискально-налоговая нагрузка на предприятие - качественная характеристика фискальной системы, результат налогово-фискальной политики страны. На данный момент отсутствует в РФ общий алгоритм определения фискально-налоговой нагрузки. Реально существует шесть методических способов расчета фискально-налоговой нагрузки, причем пять из них находятся под охраной авторских прав. Эти методы отличаются двумя главными подходами: исчислением фундаментального показателя, являющимся суммарным показателем налоговых платежей, и составом налогов, входящих в расчет.

Положение малого бизнеса в режиме реального времени является важным показателем роста страны. На современном этапе рост малого предпринимательства и бизнеса обусловленные экономическими трансформациями играет важную инновационную роль для конкретных отраслей и для экономики государства в целом.

По сравнению с предыдущими годами, большинство организаций могут классифицировать себя как малые предприятия в 2020 году и пользоваться преимуществами или привилегиями, созданными новым налоговым законодательством. Несмотря на эти попытки поддержать малый бизнес такими способами, как налоговые льготы, субсидии, налоговые льготы и другие способы, в первой половине 2020 года было закрыто около 461 900 малых и средних предприятий.

По итогам 2020 года ВВП снизился на 3,1%. Это связано с заражением коронавирусом.

Спад общего спроса, которое произошло в результате спада фактических доходов жителей, сокращением инвестиционных вложений и снижения финансирования бюджета по ряду статей повлекло за собой спад производства.

По сведениям Росстата, индекс цен потребления в декабре 2020 года по отношению к декабрю 2019 года определен на отметке 104,9%. Консолидированный балансовый доход в 2020 году равен 37 856,7 млрд рублей, что на 26,7% больше по сравнению с 2018 годом.

Налоговые поступления в 2020 году составили около 62% от доходов. Объемы неналоговых и прочих доходов снизились на 3,3%. Вносимые выплаты на обязательное страхование социального характера практически не изменились за исследуемый период.

По итогам 2020 года поступления в бюджет по налогу на прибыль снизились на 0,7%, что по расчетам составило 4,2 млрд. руб. по отношению с показателями прошлого года. Удельный вес данных налоговых выплат в структурном составе выручки субфедеральных бюджетов незначительно сократился (с 4,4% до 4,0% за анализируемый период). Значительно весомые убытки наблюдаются по консолидированным балансам субъектов России из-за

сокращения единого налога на вмененный доход (на 20%, что составило 13,0 млрд. руб.). К тому же доходы по основным налоговым выплатам указанной группы, вносимые по упрощенной системе налоговых выплат, выросли на 9,3 млрд. руб., что составило 1,9%. Такое значительное снижение выплат от общего подоходного налога в определенной мере объясняется с его упразднением с 2021 года и переходом определенной доли плательщиков налогов уже в 2020 году на иные фискально-налоговые подходы - на упрощенную систему обложения налогов и профессиональные подоходные налоговые платежи. Выручка последних относительно невелика: их доля в общей сумме налоговых поступлений от общего дохода составляет всего 0,4%, и они почти утроились по сравнению с 2019 годом.

В 2020 году продолжилась тенденция увеличения поступлений акцизов в объединенные бюджеты субъектов России. Таким образом, выручка от акцизов по итогам года увеличилась на 5,6%, или 42,6 млрд. рублей, по сравнению с показателями 2019 года. Это увеличение на 2,2 п.п. Повышение инфляции произошло по причине роста ставки некоторых групп подакцизных товаров и роста нормативных выплат указанных налоговых платежей в местные бюджеты.

По результатам анализируемого года несколько сократились налоговые выплаты по добыче полезных ископаемых на 0,72 млрд. руб., что составило 0,9%. Удельный вес указанного налогового платежа в структуре доходов консолидированных бюджетов субъектов Российской Федерации небольшой и к концу рассматриваемого 2020 года определен на уровне 0,5%. Необходимо помнить, что налоговые платежи на добычу нефтяных ресурсов и природного газа отчисляются в федеральный центральный бюджет и рассматриваемый налоговый платеж поступает в бюджеты субъектов России за добычу угля, алмазов, популярных полезных ископаемых и тому подобных природных ресурсов.

В границах действующей политики претворения в жизнь правительственной помощи МСП в РФ было предложено систематический ряд мероприятий, включая способы фискального регулирования. Анализ данных мероприятий привел к следующим выводам.

В настоящее время в России разрабатывается новый налоговый режим «УСН. онлайн», который кратко упоминался в «Основных направлениях бюджетной, налоговой и таможенной политики на 2022 год и на плановый период 2023 и 2024 годов».

Этот режим налогообложения предназначен только для налогоплательщиков между предпринимателями и организациями микро и малого бизнеса. Налоговые органы будут рассчитывать налоги самостоятельно, а не индивидуальные бухгалтеры, менеджеры и владельцы бизнеса, чтобы все было честно и без ошибок.

Ожидается, что ставка налога будет на 2–4 процентных пункта выше, но повышение налога будет компенсировано отменой страховых взносов, начиная от взносов корпораций и заканчивая взносами сотрудников.

Налоговые службы в настоящее время консультируют МСП, и среди предпринимателей проводится анонимное исследование интереса к новой системе. Они предлагают оценку нескольких основных нововведений для компаний - юридических лиц и индивидуальных предпринимателей:

- освобождение от уплаты страховых взносов для само занятых лиц и сотрудников для компаний, вместо этого планируется увеличить налог на деятельность на четыре процентных пункта; возможность ФНС получать информацию об операциях по счету напрямую из банка для расчета налогов без участия предпринимателей;
- налоговый период - один месяц;
- проводка в расходах только безналичных платежей или расчетов через кассовые аппараты;
- выплата заработной платы только через банк, который будет налоговым агентом в сфере НДФЛ;

• освобождение от ведения бухгалтерского и налогового учета и отчетности по упрощенной системе налогообложения (УСН), НДФЛ и соцстрахования и отчислений Росстата.

Таблица 3. Отличия УСН от нового налогового режима.

Показатель	Стандартный УСН	Новый налог
Ставка	6% с поступлений и 15% с поступлений за минусом затрат (увеличенные ставки 8% и 20% согласованно при росте лимитов на доход или численность сотрудников)	8% с поступлений и 20% с поступлений за минусом затрат
Минимальные налоговые платежи	1%	3%
Максимальная количество работников	130 человек	5 человек
Максимальное поступление	200 млн. руб.	60 млн. руб.
Размер ставок НДФЛ	13% и 15% (под наблюдением бухгалтера)	13% со всех поступлений (удержанием и перечислением в бюджет занимается банк)
Местные льготы	Есть	не используются
Перечень учитываемых затрат	Закрытый	затраты, “направленные на получение поступлений”, помимо определенных в статье 270 НК
Размер налоговых платежей к уплате можно сократить	при «доходной» упрощенной системе на уплаченные страховые суммы и платежи по торговому сбору, при «доходно-затратном» подходе сам налоговый платеж не сокращается	Платежи по торговому сбору

Формирование здоровой налоговой почвы, ориентированного на рост и процветание малого и среднего бизнеса – фундаментальная задача страны, реализуемая в рамках денежно-кредитной политики государства. В РФ для решения указанных задач предпринимаются конкретные меры. Начальными шагами являются продвижение особого фискально-налогового режима для субъектов малого предпринимательства – как один из способов продвижения. Поэтому в результате перемен в экономической среде были введены конкретные дополнения и изменения по модернизации особых фискально-налоговых режимов.

Особо популярные УСН, ЕНВД (упразднен в 2021 году) и ПНС. Указанные изменения были рассмотрены выше. Мы придерживаемся мнения, что принятые перемены оптимистично оказали влияние лишь на рост и процветание малого предпринимательства и бизнеса, так как субъекты среднего бизнеса не могут использовать упрощенный вариант исчисления налогов и ЕНВД по показателям среднего количества сотрудников, размер которого не должен быть выше 100 человек [8].

Основная задача страны на современном этапе определяется формированием рациональной системы исчисления налогов малого предпринимательства и бизнеса, приспособленных к условиям российской экономики и определяющей мотивы для

процветания малого предпринимательства и бизнеса. Главными способами правительственной помощи субъектам малого предпринимательства и бизнеса являются: создание здорового бизнес-климата; ликвидация организационных, административных и нормативных препятствий; увеличить доступ к финансово-денежным ресурсам; комплексное расширение инфраструктуры для предоставления полной поддержки субъектам малого бизнеса организационно-методического, консалтингового, информационно-обучающего, материального, денежно-финансового характера. [9] Рациональная и организованная деятельность по указанным путям модернизации даст возможность существенно в качественном формате модифицировать бизнес-среду и увеличить экономическую эффективность малого предпринимательства и бизнеса.

Заключение.

Подводя итоги, при изучении опыта иностранных государств по налогообложению малого предпринимательства и бизнеса и соотнося с практикой исчисления налогов малого бизнеса в России, мы можем указать общие тенденции, подходы и закономерности:

1. Существует пороговый уровень доходных поступлений малого предпринимательства, бизнеса и численности работников;

2. Налоговые льготы для малого предпринимательства и бизнеса хорошо применяются в Великобритании и Германии. Во Франции существует особая система для частных предпринимателей. В РФ популярно в практической деятельности использование специальных фискально-налоговых законов;

3. Фискальное обложение налогов в РФ характеризуется средними величинами по сравнению с другими странами. Размер налога на прибыль в государствах Организации экономического сотрудничества и развития (ОЭСР) варьируется в пределах от 12,5% до 39,5%, этот показатель в России равен 20%, НДС в странах ОЭСР - от 5% до 25,5%, а в России составляет 18 %;

4. За границей размеры налога на прибыль и корпоративного налога малого предпринимательства и бизнеса значительно отличаются. К примеру, французская фискальная политика определила ставку в размере 19% для малых предприятий и платеж равный 33% для крупных предприятий. В РФ малые компании, которые функционируют по основной фискально-налоговой политике, вносят платеж 20% подоходный налог по таким же размерам налоговых выплат, как и крупные предприятия;

5. В иностранных государствах, как Германия и Франция, практикуют обычно фискальную премию за начальный первый год функционирования, которая используется к малым предприятиям, работающим на рынке первые 2 года. Помимо этого, в некоторых ситуациях снижаются иные платежи, к примеру, упразднены выплаты структурам социального обеспечения для бизнесменов, функционирующих в зонах со слабым экономическим развитием. В РФ такую практику именуют фискальной лицензией.

Таким образом, анализируя фискальную систему исчисления налогов малого предпринимательства и бизнеса в РФ, нужно указать, что функционирует множество различных мер, фискально-налоговых льгот, скидок и преференций по фискальной помощи малых компаний. Фискальная система налогообложения Российской Федерации на современном этапе считается демократичной. Особые режимы позволяют облегчить фискальную нагрузку для малых компаний и частных предпринимателей. Правительственная помощь России малому предпринимательству и бизнесу в рамках налогообложения на данном этапе находится на рубеже своего становления и развития.

Список литературы

1 Служба Федеральной Государственной статистики. [Электронный ресурс]. –URL:<http://www.gks.ru> (дата обращения: 27.10.2021)

2 Тюрин А.Р. О динамике развития малого и среднего бизнеса за рубежом// В сборнике: Анализ состояния и перспективы развития экономики России. Материалы V Всероссийской молодежной научно-практической конференции (с международным участием). В 2-х томах. Иваново, 2021. С. 221-224.

3 Полинская М.В. Идентификация налоговой политики РФ и направления ее реформирования / М.В. Полинская, О.А. Левшукова, Н.А. Гончарова // Экономика и предпринимательство. 2017. № 12-4 (89). С. 95-103.

4 «Основные направления бюджетной, налоговой и таможенно-тарифной политики на 2019 год и на плановый период 2020 и 2021 годов» (утв. Минфином России) - Режим доступа: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_308390/.

5 Влезникова В.И., Асадова Н.Р. Малый и средний бизнес в современной мировой экономике. / В.И. Влезникова, Н.Р. Асадова // Актуальные вопросы экономики, менеджмента и финансов в современных условиях. // Сборник научных трудов по итогам международной научно-практической конференции. 2019. Режим доступа: <https://izron.ru/articles/aktualnyevoprosy-ekonomiki-menedzhmenta-i-finansov-v-sovremennykh-usloviyakh-sbornik-nauchnykh-trud/seksiya-6-mirovayaekonomika-spetsialnost-08-00-14/malyi-i-sredniy-biznes-v-sovremennoy-mirovoy-ekonomike/>.

6 Винницкий Д. В. Налоговое право: учебник для академического бакалавриата / Д. В. Винницкий. – 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Юрайт, 2014. – 360 с.

7 Хрусталева, А. А. Особенности налогообложения субъектов малого предпринимательства / А. А. Хрусталева // Вектор экономики. - 2017. - №9(143). - С.309-313.

8 Смородина Е.А. Влияние методов налогового регулирования на развитие малого и среднего бизнеса в России // Вестник УрФУ. Серия: Экономика и управление. – 2018. – Том 17. – № 2. – с. 329-355.

9 Баснукаев М.Ш. Зарубежный опыт налогового регулирования социально-экономических процессов: возможности использования в России / М.Ш. Баснукаев, И.Я. Эльжуркаев // Финансовые исследования. – 2019. – № 2 (63). – С. 99-108.

ШАҒЫН БИЗНЕСКЕ САЛЫҚ САЛУДЫҢ ШЕТЕЛДІК ЖӘНЕ РЕСЕЙЛІК ТӘЖІРИБЕСІ

Аңдатпа. Зерттеу тақырыбының өзектілігі шағын бизнесті дамытудағы ынталандырушы фактор мемлекеттің салық саясаты болып табылатындығына байланысты, оның мәні салықтың шекті мөлшерлемелерін кезең-кезеңімен төмендету және салықтық жеңілдіктерді кеңінен қолдану саласында салық салудың прогрессивтілігін төмендету болып табылады.

Кәсіпорынның мөлшеріне байланысты салық мөлшерлемесін төмендету шағын кәсіпорындарға салық салу әдістерінің бірі болып табылады.

Оңайлатылған салық салу жүйесін құру мен енгізудің негізгі идеясы шағын бизнеске салық жүктемесін азайту болып табылады. Бұл өте орынды, өйткені шағын бизнес кез-келген мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық дамуында маңызды рөл атқарады.

Мақалада авторлар ел экономикасындағы шағын бизнестің мәні мен маңыздылығын анықтады, коронавирустық инфекция пандемиясындағы салық түсімдерінің динамикасын талдады, Қазіргі кезеңдегі Ресейдегі шағын бизнесті қолдау саласындағы мемлекеттің салық саясатының бағыттарын қарастырды, олардың арасында қолайлы бизнес-ахуалды қалыптастыру, Нормативтік, әкімшілік жән еұйымдастырушылық кедергілерді жою, қаржылық ресурстарға қол жетімділікті кеңейту, компанияларға жан-жақты қаржылық, материалдық, ақпараттық қолдау көрсету үшін инфрақұрылымды жүйелі дамыту, ұйымдастыру-әдістемелік көмек көрсету. Шетелдердегі шағын бизнеске салық салу ерекшеліктерін зерттеу жүргізілді. Авторлар ресейлік тәжірибеде шетелдік тәжірибені қолдану мүмкіндіктері аясында шағын бизнес кәсіпорындарына салық салуды салыстырмалы талдау бойынша қорытынды жасады.

Негізгі сөздер: шағын бизнес, салықтар, салық саясаты, салық салу, салық салу тәртібі.

FOREIGN AND RUSSIAN PRACTICE OF SMALL BUSINESS TAXATION

Abstract. The relevance of the research topic is due to the fact that the stimulating factor in the development of small business is the tax policy of the state, the essence of which is to gradually reduce the marginal tax rates and reduce the progressiveness of taxation with a wide scope of tax benefits. Reducing the tax rate depending on the size of the enterprise is one of the methods of taxation of small enterprises. The main idea of creating and introducing a simplified taxation system is to reduce the tax burden on small businesses. This is very appropriate, since small business plays an important role in the socio-economic development of any state. In this article, the authors define the essence and importance of small business in the country's economy, analyze the dynamics of tax revenues in the context of the coronavirus pandemic, consider the directions of state tax policy in the field of small business support in Russia at the present stage, among which the formation of a favorable business climate, elimination of regulatory, administrative and organizational barriers, expansion of access to financial resources, systemic development of infrastructure to provide companies with comprehensive financial, material, information, consulting and organizational and methodological

assistance. A study of the peculiarities of taxation of small businesses in foreign countries has been conducted. The authors draw conclusions on the comparative analysis of taxation of small businesses within the scope of the possibilities of applying foreign experience in Russian practice.

Key words: small business, taxes, tax policy, taxation, taxation regime.

References

- 1 Sluzhba Federal'noj Gosudarstvennoj statistiki. [Elektronnyj resurs]. – URL: <http://www.gks.ru> (data obrashcheniya: 27.10.2021)
- 2 Tyurin A.R. O dinamike razvitiya malogo i srednego biznesa za rubezhom// V sbornike: Analiz sostoyaniya i perspektivy razvitiya ekonomiki Rossii. Materialy V Vserossijskoj molodezhnoj nauchno-prakticheskoy konferencii (s mezhdunarodny'm uchastiem). V 2-x tomakh. Ivanovo, 2021. S. 221-224.
- 3 Polinskaya M.V. Identifikaciya nalogovoy politiki RF i napravleniya ee reformirovaniya / M.V. Polinskaya, O.A. Levshukova, N.A. Goncharova // Ekonomika i predprinimatel'stvo. 2017. № 12-4 (89). S. 95-103.
- 4 "Osnovnye napravleniya byudzhetoj, nalogovoj i tamozhenno-tarifnoj politiki na 2019 god i na planovyy period 2020 i 2021 godov» (utv. Minfinom Rossii) - Rezhim dostupa: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_308390/.
- 5 Vleznikova V.I., Asadova N.R. Malyj i srednij biznes v sovremennoj mirovoj ekonomike. / V.I. Vleznikova, N.R. Asadova // Aktual'nye voprosy ekonomiki, menedzhmenta i finansov v sovremennykh usloviyakh. // Sbornik nauchnykh trudov po itogam mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii. 2019. Rezhim dostupa: <https://izron.ru/articles/aktualnyevoprosy-ekonomiki-menedzhmenta-i-financev-v-sovremennykh-usloviyakh-sbornik-nauchnykh-trud/seksiya-6-mirovayaekonomika-spetsialnost-08-00-14/malyi-i-sredniy-biznes-v-sovremennoy-mirovoy-ekonomike/>.
- 6 Vinnickij D. V. Nalogovoe pravo: uchebnik dlya akademicheskogo bakalavriata / D. V. Vinnickij. – 2-e izd., pererab. i dop. Moskva: YUrajt, 2014. – 360 s.
- 7 Hrustaleva, A. A. Osobennosti nalogoblozheniya sub"ektov malogo predprinimatel'stva / A. A. Hrustaleva // Vektor ekonomiki. - 2017. - №9 (143). - S.309-313.
- 8 Smorodina E.A. Vliyanie metodov nalogovogo regulirovaniya na razvitie malogo i srednego biznesa v Rossii // Vestnik UrFU. Seriya: Ekonomika i upravlenie. – 2018. – Tom 17. – № 2. – s. 329-355.
- 9 Basnukaev M.SH. Zarubezhnyj opyt nalogovogo regulirovaniya social'no-ekonomicheskikh processov: vozmozhnosti ispol'zovaniya v Rossii / M.SH. Basnukaev, I.YA. El'zhurkaev // Finansovyie issledovaniya. – 2019. – № 2 (63). – S. 99-108.

Information about the authors:

Tamara Tsatkhanova - Doctor of Economics, Professor, Professor of the Department of Economics and Management at the Enterprise. Kalmyk State University named by B.B. Gorodovikov, Pushkin str., 11. 358000 Elista, Russia, e-mail: ksukafedra14@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0084-1056>

Danara Erendzhenova - senior lecturer of the Department of Economics and Management at the enterprise. Kalmyk State University named by B.B. Gorodovikov, Pushkin str., 11. 358000, Elista, Russia, e-mail: uralan-danara@ya.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8539-9027>

Elzata Erdnieva - Candidate of Economics, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Economics and Management at the Enterprise. Kalmyk State University named by B.B. Gorodovikov, Pushkin str., 11. 358000 Elista, Russia, e-mail: erdnieva.el@yandex.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2331-497X>

Savr Namysov - Candidate of Economics, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Economics and Management at the Enterprise. Kalmyk State University named by B.B. Gorodovikov, Pushkin str., 11. 358000 Elista, Russia, e-mail: snamysov@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6417-2539>

IRSTI 06.61.33
UDC 332.13

DOI 10.47649/vau.2021.v63.i4.08

N.K. Zhekanayev ^{1*} , M.Zh. Nurkenova ¹ ¹L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan*e-mail: Nurzhan_zhekenayev@mail.ru

STATE REGULATION OF SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF RURAL AREAS

Abstract. The article substantiates approaches to improving state regulation of rural development by developing a set of regional policy instruments, as well as supporting the diversification of the rural economy and improving the activities of rural institutions, infrastructure facilities. The policy on the development of rural territories is proposed to be considered as a sphere of mutual responsibility of the state, rural territories, science, business and civil society. State regulation of rural social development does not matter in itself, but is reduced only to measures that mitigate the negative consequences of the formation of market relations. As a result, there is an urgent need for a systematic presentation of the substantive foundations of state regulation of rural social development, analysis of the consequences of its market transformation in the modern Kazakh economy and identification of areas for improvement [1].

The purpose of the article is to propose methodological approaches to assessing the effectiveness of state regulation of social development of rural areas based on the analysis of its content and features and to develop areas of improvement in modern Kazakhstan conditions. And also to consider the content of state regulation and features of social development of the village; to classify the means of implementing forms and methods of state regulation of social development of the village; generalization of the assessment methodology and development of criteria and indicators of the effectiveness of state regulation of social development of rural areas; determination of institutional and socio-economic consequences of market transformation of state regulation of social development of rural areas.

Key words: rural areas, state regulation, regional policy, socio-economic, social development, investment project, welfare of the population.

Introduction. Today, the country's cities are developing, and the socio-economic situation of their villages is steadily lagging behind. Because we live in an age of progress, and every day we hear and know through the media that residents of settlements still complain about such needs as drinking water, roads, blue fuel, which should be simple and affordable. Speaking of the above-mentioned social problems of the rural population, I am generally silent about the infrastructure of rural areas. First of all, let's delve into the question of why it is necessary to improve villages, improve their socio-economic situation... The people in the village are tired of the daily hustle and bustle and want to settle in automated cities compared to small populated areas. It is known that the situation prevails over the person. The number of villagers who seek financial stability and education in the city has grown. Today there are not even young people who would like to go and work in the village. This is the unshakable truth. In general, according to the results of the last census, young people make up more than 20 percent of the population living in Kazakhstan. If we consider these young people a strategic resource of the country, as the future of the country, then they should be directed to the development of the state both in rural areas and in the city. And now, when in our country, where the infrastructure is lame, there is no access to simple needs, there cannot be enough ambitious, initiative, dreamy, energetic youth. Who then inhabits the countryside? You can say only old people with bent backs, leaning on a stick, children in a cradle. And young people who create new families and live in rural areas can be counted on the fingers. It seems to me that elderly people live like this in rural areas, and they eventually move to cities, if this continues there is a risk that the rural population will die. Urbanization is also an urgent problem today. Therefore, it is very important to develop villages, improve them, bring them to such a level as district centers. And if you look at what is now in a remote village, then their problems immediately catch your eye. In other words, the driving force of the village is highly qualified young specialists who have received higher education. Today, the development of villages is one of the main goals. The goal set by the Head of State in our government is to raise rural areas, so the topic of our villages is one of the most relevant today. Therefore, it is

very important to pay attention to the infrastructure of villages. Therefore, special attention should be paid to regional policy. The aim of regional policy is to reduce the differences between the levels of socio-economic development of regions through the implementation of important investment projects. The implementation of investment projects will improve infrastructure, economic activity, and this, in turn, will increase the standard of living of the population [2].

The market reforms carried out in our country have two different effects on the economic and social development of the village. After the decline in agricultural production, there was an unsatisfactory situation in the social sphere of rural areas, which resulted in a significant decrease in the level and quality of life of the population. To overcome the negative consequences of market transformation, to increase the availability of educational, medical, cultural and commercial services, it is necessary to study and analyze the causes of the deterioration of the situation in the development of rural areas and to develop scientifically sound methods and tools for state regulation of rural social development.

The current state and direction of rural development in the country is characterized by the lack of mechanisms for the introduction and application of innovations that ensure large-scale production in this area. High risks, insufficient financial attractiveness, low profitability of the production sector and the peculiarities of regional development hinder the attraction of innovations and the activation of innovation activities. These issues require scientifically based conclusions in the direction of improving organizational and innovative mechanisms of innovative activity in rural areas. In this regard, one of the urgent problems at the present stage is the development of mechanisms and methods of development management based on regional features of innovative development of rural areas, the study and study of foreign experience in ensuring effective activities, the introduction of best practices in Kazakhstan.

Regional economy is closely related to economic geography, but unlike it is focused on applied practical results. The regional economy, despite its proximity to geography, is an integral part of the economy. In addition, economic theory is closely related to macroeconomic forecasting, sectoral economics, statistics and other socio-economic sciences. Regional economics, along with economic issues, considers ecology as social problems, demography, geography, ethnography and other sciences. Although the villages themselves seem to be a small concept, the study of aspects of the economic and social development of the region began to develop in Russia in the XIX century, and in Kazakhstan at the end of the XX century on a scientific basis. In the West, regional economics is defined as “regional science”. Therefore, it is necessary to do concrete things without looking at the progress of the village-region [3].

The main purpose of regulating the development of the region and the village with state support is to create opportunities for sustainable economic growth of the regions, contributing to the prosperity of the economy of the whole republic. State support of rural territories and farms is carried out within the framework of the following programs: “Business Roadmap 2020”, “Agribusiness 2020”, “Export 2020”, “Employment 2020”, “Efficiency 2020”, the program of industrial and innovative development of the Republic of Kazakhstan, the state program for the development of the agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan for 2017-2021 [15-20]. Achieving this goal presupposes the unity of state and regional interests, their combination.

Materials and methods of research. Rural territories are one of the main directions of the country's economy and a determining factor of the political stability of society. The research methods were the works of domestic and foreign scientists reflecting the peculiarities and problems of agriculture and reflecting the peculiarities of the economic development of rural areas. The range of issues under consideration is quite wide, it includes problems related to the development of rural areas and having high social significance: poverty in rural areas, low standard of living of the population, social inequality, shortcomings in the production of public goods and the development of social infrastructure in rural areas.

As methodological tools chosen in accordance with the purpose of the article, a systematic approach in the selection of information, quantitative and qualitative methods of description, as well

as foreign experience of the agro-industrial complex abstract-logical method for identifying factors affecting it were used. The substantiation of the theoretical provisions was carried out on the basis of the application of general scientific methods and techniques, methods of analysis and synthesis, systematic and integrated approaches, the final data of personal observations from the information base of the official Internet, target programs for the development of branches of the agricultural and industrial complex of the republic were considered.

Results and their discussion. Economically stable and socially developed rural territories are the key to stability, independence of the state and food security, therefore, the vector of their development should become a priority direction of the national policy on sustainable development. In our opinion, the sustainable development of rural areas is a purposeful process of long-term (continuous) development with a qualitative and fair gradient of development in the economic, environmental and social spheres of life with the preservation of this ability in the future. Rural development undoubtedly implies economic growth and an increase in the quality of human capital of rural communities. The development of the agro-industrial complex is promoted by a market approach to farming, favorable natural conditions and an abundance of natural resources, the sufficiency of scientific and educational potential, the scale of the domestic food market, environmental safety factors and the possibility of producing natural food.

The market approach to farming reflects the coordination of branches of the agro-industrial complex, the placement of production in various natural and economic areas, the use of technologies adapted to local natural and economic conditions, insurance, lending, the search for sources of income outside agricultural production, as well as the variety of forms of enterprises included in the complex, the possibility of full participation of workers in the process of public administration in production, in labor collectives. The natural conditions and natural resources of the country play an important role in the development of the agro-industrial complex.

First of all, let's delve into the question of why it is necessary to improve villages, improve their socio-economic situation... Indeed, Kazakhs with a population of eighteen million have enough villages. And if you look at remote areas, you can immediately notice their problems with the naked eye. Among them are Kurchum, Katon-Karagai, Tarbagatai, Zaisan, Urdzhar districts of East Kazakhstan region. These areas amaze with the beauty of their nature. There is everything here: a mountains, forests, lakes, and deserts. In these parts, all kinds of crafts from cattle breeding to agriculture, from fisheries to beekeeping, you just have to want to start. Only the state of the border territories leaves much to be desired. Because the Land is remote, there is a shortage of specialists, high cost and unemployment. Therefore, the border with the neighboring country began to be exposed. I am aware of the current situation with the village of Markakol, where I was born and grew up.

Markakol is a village in Kurchum district of East Kazakhstan region, centered in Markakol rural Okrug. The name of the village was called "Aleksievka" until 1992, and "Terekty" until 2016. Located 154 km east of the district center - the village of Kurchum, south of Lake Markakol. If in 1999 the local population was 5,020 people (2,439 men and 2,581 women), then in 2009 it was 3,489 people (1,680 men and 1,809 women). To date, the population has completely decreased, the exact number is unknown, since the number of people moving to urban lands is too large. There are 2 schools, 1 hospital, 1 music school in this village. According to the rural district, there are 13 grocery stores providing the population with food, 63 are registered in the district today, including 47 active individual entrepreneurs. This year, 1 service station, 1 public bath, 1 barber shop, 1 singing karaoke, 1 woodworking sawmill, 1 household goods, 2 shops of various products, 1 sewing workshop are under construction. In the Markakol rural district, in the past 2020, for the purpose of breeding animals, 7 peasant farms and 2 agricultural production cooperatives are carrying out various works. For example, this year 6 peasant farms purchased 10 heads of breeding bulls at their own expense. The task plan for the rural district for 2021 is the structure of the arable land of 3682 hectares. The sown area in the rural district is: 730 hectares of grain crops, 900 hectares of sunflower, 187 hectares

of potatoes, 100 hectares of melons, 115 hectares of vegetables, 1,650 hectares of perennial and annual grasses.

For example, in the 90s, about 1,700 children were enrolled in rural schools, currently only 300-350. To the question “What is the cause of all this?”- so the highly respected elders (aksakals) answered:

- If the people have good conditions and a comfortable life, then why do they move to the city in batches? In remote border areas, conditions are completely different, there is a shortage of food and medicines, young people do not stay here for a long time, because there are no incentives, there are not enough personnel, the road is far and harsh, the communication routes are very bad. In winter, during blizzards, this village remained without communication with the central districts for months, I myself saw and witnessed how food supplies were delivered to the village by helicopter, there was no other way. And there is a shortage of specialists in the Markakol district Hospital. There are no surgeons, no obstetricians, operations are not carried out, women in labor are sent to the Kurchum district center, which is located 200 kilometers from the village - that's the answer we received [4].

Unfortunately, there are no exact data on the village of Markakol, however, since the abolition of the district by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated May 23, 1997 and the entry of the territory into the Kurchum district, the data have been generalized, including for the Markakol (Terekty) rural district. Kurchum district borders on the north with Katon-Karagai district, on the West with Kokpekty district, on the southwest with Tarbagatai district, on the south with Zaisan district of East Kazakhstan region, on the east with Xinjiang Uygur Autonomous Region of China.

Table 1. %-s share of the population in the Kurchum district

	Kazakhs	Russians	Tatars	Germans	Uighurs	Ukrainians	Others	Total people
2019	22 235 people 91,34%	1 955 people 8,03%	48 people 0,20%	30 people 0,12%	17 people 0,07%	11 people 0,05%	47 people 0,05%	24343 100,00%.
2020	21 951 people 91,41%	1 898 people 7,9%	50 people 0,21%	28 people 0,11%	21 people 0,08%	13 people 0,054%	52 people 0,236%	24 013 100,00%.
Deviation								-330
https://ru.wikipedia.org/wiki compiled by the author on the basis of data								

According to the schedule, information is provided for the Kurchum district, including for the Terekty rural district, 3767 people are distributed in the villages of Terekty, Akzhailau, Karashilik, Karaoi, Kainar, Bulgars Tabyty, Moylydy, Tentek, Matabai, the land area is 228645 hectares. I clarified the state and economic situation of the population a little by interviewing local residents. If there were 37,000 people in Kurchum district in 2010, then 243 people in 2020, 37900 people in Katon Karagai district in 2010, 23,000 people in 2020, 40400 people in Zaisan district in 2010, 36979 people in 2020, 57600 people in Tarbagatai district in 2010, 38,852 people in 2020, if 81400 people in Urdzhar district in 2010, then 73760 people remained in 2020. Such exposure of borders is dangerous, said our wise elders. This situation manifests not only in the East Kazakhstan region, but also in all border zones of our state. Therefore, it is necessary to take this issue seriously. This particular problem cannot be solved without the intervention of the state, without its socio-economic regulation [20].

According to the information, a comprehensive program has been adopted for the development of border areas in the region, for which 218 billion tenge has been allocated. However, it seems that this is not enough to stop the process of migration. In addition, within the framework of this program, measures should be taken by the state not to disperse the population at the border.

I clarified the state and economic situation of the population a little by interviewing local residents. According to the survey, the share of pensioners in the region is 15-20% of the population, while 5-10% are people from the disabled group. I received information that the average amount of the allowance is 60-70 thousand tenge, but then no one revealed to us a more complete answer.

The largest example of migration was in the settlement of Moydy, which is located a kilometer from the village of Markakol. Once upon a time, life was in full swing in a village where pastures were full of cattle, known for the prolific berry moydy. And now there is not a single sign of life, only occasionally empty houses are seen, as if reminding that they are witnesses of that time. At one time there were more than 60 houses here, and more than 300 residents. When people leave the region, the land becomes orphaned, now a whole village on the border line is empty. Only 3-4 families who do not want to leave these lands hoping that the village of Moydy will recover, everything will return to normal. Kazakhstan ends further from this village; the borders of China are visible nearby. It follows from this that the borders are also being emptied, in particular of the Markakol rural district [4].

In general, socio-economic policy for the development of rural areas should be considered as a sphere of mutual responsibility of the state, rural areas, science, business and civil society for ensuring a decent quality of life for people, and the quality of life as a criterion for the effectiveness of state regulation of rural development. The system of state regulation of rural development is integrated as a constructive and meaningful expression of rural development policy, should correspond to the interests of various rural settlements (in terms of population, remoteness, level of economic development, social sphere, etc.), and this position is currently being resolved within the framework of a neo-endogenous approach. At the same time, in order to organically adapt rural communities to the market, it should be institutionalized in the form of local self-government, cooperation, etc. and it is assigned to territories (natural, human, economic, historical, cultural, etc.). b.) Within the framework of targeted development programs aimed at unlocking the internal potential, of course, the scale of state assistance, organically coordinated with the interests of the rural population, is important.

Conclusion.

After analyzing all of the above, we met with the akim of the rural district and asked about the measures being taken. In order to improve rural areas, a number of measures are being implemented, including: lending to support agriculture under the "Agribusiness" program, which is under the "Business Roadmap program – 2025" through the "Damu" fund, financial grants and other measures are provided to peasant farms, such as village improvement, street lighting, asphaltting, updating agricultural equipment, repairing the Central Stadium "Markakol", construction of various sports and recreation grounds, major repairs of buildings of municipal institutions, measures are being taken to ensure employment of the population. But it seems that all these ongoing works are unable to stop the influx of people who are leaving for big cities.

In conclusion, I was looking for ways to solve the problem we are facing, and made the following conclusion:

- firstly, the construction of new railways, highways, waterways for the population suffering from the severity of roads;

- secondly, the development of tourism in the border areas, which by the beauty of their nature is in no way inferior to the famous Switzerland. Since the funds from tourism will be replenished by regional and district budgets, and these regions will be able to finance themselves.

- thirdly, it is necessary to increase the sources of production on the lands of Zaisan, where the subsoil is full of gas, and in the Markakol district, where ore is full underground. However, these problems still do not find their solution.

-fourth, residents of border zones in China are paid benefits for living in this region, as well as salary allowances. Perhaps we should also apply this experience.

References

- 1 Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan. On the approval of the Regional Development Program until 2020: approved on June 28, 2014, No. 728.
- 2 Asylbayev K.B. Theories of regional development as a methodological basis for the formation of regional policy of Kazakhstan // Mater. International scientific and practical conference for young scientists "Intellectual leadership: a look into the future" / Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan. - Astana, 2015. - Vol. 1. - pp. 275-281.
- 3 Kazakhstan in numbers / Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan. Committee on Statistics. - Astana, 2015. - 33 p. 78 Decree of the President of the Republic of Kazakhstan. On approval of the Forecast scheme of territorial and spatial development of the country until 2020: approved on July 21, 2011, No.118.
- 4 Special Report: let the village light on the border not go out / / [Elektronnyj resurs].-2020 URL: <http://youtu.be/DPz-R3W2IJo>
- 5 Regions of Kazakhstan in 2015: stat. annual. / Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan. Committee on Statistics. - Astana, 2016– - 456 p.
- 6 Asylbayev K.B. Grouping of regions of Kazakhstan by the method of cluster analysis in order to identify the features of their socio-economic development // Mater.XII International Scientific and practical conference "Wschodnie partnerstwo 2016". - Warsaw, 2016. - No. 2. - pp. 3-15.
- 7 Asylbayev K.B. Assessment of the quality of life in the regions of the Republic of Kazakhstan // Economics and statistics. - Astana, 2016. – 2006. – №4. – Pp. 137- 140. 89 Diagnostics of competitiveness of the regions of the Republic of Kazakhstan. Overview of current and strategic Competitiveness / JSC "Institute of Economic Research"; Center for Regional Development and Competition Research. - Astana. - 2016. - 141 p.
- 8 East Kazakhstan Region Development Program for 2016-2020 / Akimat of East Kazakhstan Region. - Uskaman, 2016– - 172 p.
- 9 Abdrakhmanova A.S. Ekonomikany memlekettik retteu: oku kuraly, - 2008. - B.251
- 10 Myrzaliev B.S. State regulation of the economy: textbook, - Almaty: Nur - Press, 2007. - p. 522
- 11 Brimbetova N.Zh. Socio-economic differentiation of the regions of Kazakhstan and strategic priorities of their development; - Almaty: Institute of Economics of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, 2006. - p. 26
- 12 Burlakov L.N. Modernization of the system of regional and local self-government in the Republic of Kazakhstan: abstract of the dis... Candidate of Economics.Sciences- Almaty, 2006. - p.30
- 13 Zhaleleva R.Z. Priorities for improving the structure of the economy of the regions of Kazakhstan: - Almaty: Institute of Economics, MES RK, 200.- p. 30
- 14 Isaeva M.G., Nurlanova N.K. Methods and practice of assessing the level of sustainability of the development of the regions of Kazakhstan; - Almaty: Institute of Economics of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, 2006. - p.26
- 15 Resolution Of The Government Of The Republic Of Kazakhstan. On approval of the state business support and Development Program" Business Roadmap 2020": approved by the Government of the Republic of Kazakhstan on August 25, 2018, No. 522 // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1500000168>. 25.08.2018.
- 16 agribusiness 2020 program for the development of the agro-industrial complex in the Republic of Kazakhstan for 2013-2020 // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P15000000860>. 13.03.2017 G.
- 17 Export Development and Promotion Program "export 2020". In accordance with the state program of forced industrial - innovative development of the Republic of Kazakhstan for 2010-2014, by the decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated November 29, 2010 1625, the conditions and rules of state support for the export of domestic products to the foreign market through compensation of losses of exporters were approved. // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/1November292010>.
- 18 Resolution Of The Government Of The Republic Of Kazakhstan. On approval of the employment Roadmap 2020: approved on March 31, 2015, No. 162 // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/>. 31.03.2015
- 19 Resolution Of The Government Of The Republic Of Kazakhstan. On approval of the productivity 2020 program: approved on March 14, 2011, No. 254 // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs> 14.03.2011
- 20 Decree Of The President Of The Republic Of Kazakhstan. State program" forced industrial and innovative development " approved on March 19, 2010, No. 958 // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs> 19.03.2010

АУЫЛДЫҚ ЖЕРЛЕРДЕГІ ХАЛЫҚТЫҢ КӨШІ-ҚОН ЖАҒДАЙЫ МЕН МӘСЕЛЕЛЕРІ

Андатпа. Мақалада өңірлік саясат құралдарының кешенін әзірлеу арқылы ауылдық аумақтарды дамытуды мемлекеттік реттеуді жетілдіру, сондай-ақ ауыл экономикасын әртараптандыруды қолдау және ауылдық институттардың, инфрақұрылым объектілерінің қызметін жақсарту тәсілдері негізделген. Ауылдық аумақтарды дамыту жөніндегі саясатты мемлекеттің, ауылдық аумақтардың, ғылымның, бизнестің және азаматтық қоғамның өзара жауапкершілігі саласы ретінде қарау ұсынылады. Ауылдың әлеуметтік дамуын мемлекеттік реттеудің өзі маңызды емес, тек нарықтық қатынастардың қалыптасуының теріс салдарын жеңілдететін шараларға дейін азаяды. Нәтижесінде ауылдың әлеуметтік дамуын мемлекеттік реттеудің мазмұнды негіздерін жүйелі түрде баяндау, оның қазіргі Қазақстан экономикасындағы нарықтық трансформациясының салдарын талдау және жетілдіру бағыттарын анықтау қажеттілігі туындайды [1].

Мақаланың мақсаты-мазмұны мен ерекшеліктерін талдау негізінде ауылдық аумақтардың әлеуметтік дамуын, халықтың көші-қон жағдайын мемлекеттік қолдаумен реттеуді зерттеп, жетілдіру бойынша ұсыну және қазіргі қазақстандық жағдайларда жетілдіру бағыттарын әзірлеу. Сондай-ақ, ауылдың әлеуметтік дамуын мемлекеттік реттеудің мазмұны мен ерекшеліктерін қарастыру; ауылдың әлеуметтік дамуын мемлекеттік реттеудің нысандары мен әдістерін іске асыру құралдарын жіктеу; ауылдың әлеуметтік дамуын мемлекеттік реттеу халықтың көші-қон жағдайын тиімділігінің жағдайын саралап, ұсыныстар жасау, әзірлеу; ауылдық аймақтардың әлеуметтік дамуын мемлекеттік реттеудің нарықтық трансформациясының институционалдық және әлеуметтік-экономикалық салдарларын айқындау.

Негізгі сөздер: ауылдық жерлер, халықтың көші-қоны, халықтың көші-қонын мемлекеттік реттеу, аймақтық саясат, әлеуметтік-экономикалық, әлеуметтік даму, халықтың әл-ауқаты.

ГОСУДАРСТВЕННОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОЙ МЕСТНОСТИ

Аннотация. В статье обоснованы подходы к совершенствованию государственного регулирования развития сельских территорий путем разработки комплекса инструментов региональной политики, а также поддержки диверсификации экономики села и улучшения деятельности сельских институтов, объектов инфраструктуры. Политику по развитию сельских территорий предлагается рассматривать как сферу взаимной ответственности государства, сельских территорий, науки, бизнеса и гражданского общества. Государственное регулирование социального развития села само по себе не имеет значения, а сводится лишь к мерам, смягчающим негативные последствия формирования рыночных отношений. В результате возникает острая необходимость в системном изложении содержательных основ государственного регулирования социального развития села, анализе последствий его рыночной трансформации в современной казахстанской экономике и определении направлений совершенствования.

Цель статьи-предложить методические подходы к оценке эффективности государственного регулирования социального развития сельских территорий на основе анализа его содержания и особенностей и разработать направления совершенствования в современных казахстанских условиях. А также рассмотреть содержание государственного регулирования и особенности социального развития села; классифицировать средства реализации форм и методов государственного регулирования социального развития села; обобщение методики оценки и разработка критериев и индикаторов эффективности государственного регулирования социального развития села; определение институциональных и социально-экономических последствий рыночной трансформации государственного регулирования социального развития сельских территорий.

Ключевые слова: сельская местность, государственное регулирование, региональная политика, социально-экономическое, социальное развитие, инвестиционный проект, благосостояние населения.

Information about the authors:

Nurzhan Zhekanaev - is a master's student of the specialty "State and local administration". LN. Gumilyov Eurasian National University, Nursultan, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: Nurzhan_zhekanaev@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3831-7199>

Makpal Nurkenova - Zhanbyrshinovna-PhD, Acting Associate Professor of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nursultan, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: n.makpal@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2609-0799>

GTAMP 631.15
ӨОЖ 631.16.22

DOI 10.47649/vau.2021.v63.i4.09

Р. Сабинова^{1*} , А. Сапарова¹ , А. Срымова¹ , Н. Алексеев¹ ¹ Х.Досмухамедов атындағы Атырау университеті

Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы

*e-mail: r.sabirova@asu.edu.kz

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУЫНЫҢ ЗИЯТКЕРЛІК ӘЛЕУЕТІ

Аңдатпа. Мақаланың негізгі мақсаты-Қазақстан Республикасы экономикасының инновациялық қызметін қалыптастырудағы ғылым мен зияткерлік әлеуеттің рөлін қарастыру.

Мақалада зерттеу нысаны ретінде Қазақстанның ұлттық экономикасындағы ғылым, техника және өндірістің өзара байланысы талданды.

Зерттеу тұжырымдамасын әзірлеу үшін жүйелі және институционалдық тәсілдер пайдаланылды.

Мақалада әлеуметтік-экономикалық дамудың және қоғамның прогрессивті дамуымен байланысты жаһандық мәселелерді шешудің негізгі факторы болып табылатын қоғамның зияткерлік әлеуетін сақтау мен дамытудың ерекшеліктері мен мәселелері қарастырылады.

Авторлар ұлттық экономикадағы ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстарға жұмсалатын ішкі шығындар іргелі, қолданбалы және тәжірибелік-конструкторлық зерттеулерге жұмсалатын шығындардан қалыптасатынын анықтады. Авторлар өздерінің зертте мақаласында соңғы жылдар бойы республика бойынша ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстар мен зерттеулерге жұмсалатын барлық шығындардың оң өсу серпіні бар екенін нақтылап көрсетті. Жалпы республикалық көрсеткіштермен корреляцияланатын үрдістер мемлекеттік секторда, кәсіпкерлік және сонымен қатар коммерциялық емес секторда да байқалады. Алайда, жоғары білім беру секторында зерттеулік жұмыстарды орындауда тұрақсыздық бар екендігі байқалады.

Ғылыми-зерттеу жұмыстарының түрлері арасында бөлуді теңестіру туралы ұсыныс берілді, бұл жалпы экономиканың дамуына оң әсер етеді.

Негізгі сөздер: ғылым, өндіріс, Қазақстан, шығындар, өнім, зияткерлік әлеует, ауыл шаруашылығы, ғылыми-зерттеу жұмысы.

Кіріспе. Қазіргі әлемде экономикада материалдық құндылықтарға емес, зияткерлік әлеуетке баса назар аударылады. Ұлттың заманауи және тиімді білім беру жүйесін қолдау қабілеті кәсіби дайындық арқылы жұмыс күшінің зияткерлік әлеуетін арттыру болып табылады, бұл елдің бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етудің шешуші факторына айналады.

Зияткерлік әлеуетті сақтау мен дамыту және қоғамның адами капиталын қалыптастыру кез келген өркениетті елдің дамуының негізгі бағыты болып табылады. Бұл әлеуметтік-экономикалық дамудың, белгілі бір қоғамның үдемелі дамуымен байланысты жаһандық проблемаларды шешудің маңызды факторы ретінде қарастырылады. Осыған байланысты көптеген елдерде зияткерлік әлеуеттің өсу проблемасы мемлекеттер саясатының басым бағыттарына жатқызылған.

Қазіргі уақытта Қазақстан экономикалық дамудың индустриялық-инновациялық кезеңіне өтті. Бұл кезең ғылымның қазіргі экономикалық жағдайларға бейімделуімен сипатталады, бұл тиісті нормативтік-құқықтық базамен реттелетін ғылымның дамуын құрылымдық, ұйымдастырушылық, кадрлық, инфрақұрылымдық және қаржылық қолдауда түбегейлі өзгерістерге әкелуі тиіс [1].

Зерттеу мақсаты. Мақаланың негізгі мақсаты Қазақстан Республикасында ауыл шаруашылығының инновациялық қызметін қалыптастырудағы ғылым мен зияткерлік әлеуеттің рөлін қарастыру болып табылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Зерттеу тұжырымдамасын әзірлеу үшін жүйелі және институционалдық тәсілдер пайдаланылды.

Ғылыми-техникалық әлеуетті дамытуды экономиканың дәстүрлі секторларына тән емес ілеспе фактор ретінде қарауға болмайды. Ғылым саласы-экономиканың басқа секторларға ортақ барлық ерекшеліктері, ережелері мен реттеу тетіктері бар бірдей секторы.

Технология қарқынды, орташа және төмен қарқынды бола алмайды. Бұл қарапайым және кеңейтілген өндірісті қамтамасыз ету үшін жеткілікті қарқынды немесе өндірістің қазіргі құрылымдық бөлімшелерінде орын жоқ.

Ауыл шаруашылығының инновациялық қызметін қалыптастырудағы зияткерлік әлеуеттің мәніне қатысты әдеби дереккөздерге шолу түрлер мен бағыттардың алуан түрлілігін көрсетеді. Сондықтан Инновациялық процестерді сәтті басқару үшін инновацияларды жіктеу қажет.

Әдебиеттерді шолу және авторлардың пікірлерін талдау негізінде [1,2,3,4] ауыл шаруашылығында ғылыми-техникалық жетістіктерді пайдалануды кеңейту үшін екі шартты ескеру қажет: біріншіден, шаруашылық жүргізуші субъектілер, ғылыми-зерттеу және тәжірибелік шаруашылықтар арасында тұрақты байланыстардың болуы, өйткені мұндай өзара әрекеттесу, авторлардың пікірінше, ғылымға өндіріс қажеттіліктеріне барабар жауап беруге мүмкіндік береді, ал соңғысы ҒЗТҚЖ нәтижелері туралы ақпаратты тез алады. Екіншіден, өндіргіш күштердің өндірістік қажеттілік пен ғылыми мүмкіндіктерді практикалық дайындықпен үйлестіру мүмкіндігі.

Нәтижелер және оларды талқылау. Әлемдік ғылым мен практиканың дамуымен ереже әзірленді, оған сәйкес экономика мен ғылыми-техникалық прогрестің үздіксіз үдемелі дамуы үшін мынадай заңдылықтарды сақтау қажет: іргелі зерттеулер - қолданбалы зерттеулер – әзірлемелер (тәжірибелік-конструкторлық, технологиялық, конструкторлық) - өндіріс [3].

Бұл ұстаным соншалықты айқын және даусыз. Бұл өндіріспен салыстырғанда ғылымның озық дамуын, дәлірек айтқанда, ғылыми жетістіктер мен техникалық және технологиялық серпіліс негізінде ғана болжайды, сондай-ақ экономикалық тиімділікке қол жеткізу мүмкіндігі есебінен өндірісті дұрыс ұйымдастыру маңызды.

Жеке секторды ғылыми-техникалық әлеуетті дамытуға тартудың тиімсіз тетігі, ҒЗТҚЖ-ға қатысушылардың салыстырмалы түрде төмен белсенділігі Қазақстанның бүкіл ғылыми-техникалық жүйесінде бұрынғысынша әлсіз буын болып табылады, ал жаңа технологиялар мен ғылымды қажетсінетін өнімді әзірлеу және өндіріске енгізу ішкі және сыртқы нарықтарда бәсекелестік артықшылықтарға қол жеткізудің және оларды сақтаудың негізгі факторлары болып табылады.

Мысалы, экономикасы дамыған елдерде (АҚШ, Жапония, Финляндия) өнеркәсіптік кәсіпорындар өзін-өзі өтеу және өзін-өзі қаржыландыру негізінде ҒЗТҚЖ жүргізеді және ҒЗТҚЖ-ға жұмсалатын барлық ұлттық шығыстардың 70%-ын жабады, ал мемлекеттік шығыстар орта есеппен 30% - ды құрайды.

Ғылымды қажетсінетін өнім мен ғылымға жұмсалатын шығыстардың ЖІӨ-нің жалпы көлеміндегі үлесі білімге негізделген экономиканың негізгі көрсеткіштері болып табылады.

Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, дамыған елдерде зерттеулер мен әзірлемелерге арналған шығыстар үнемі өсіп отырады, олардың көпшілігінде ЖІӨ-нің 2,5-3,7% - ына жетеді, бұл ретте осы шығыстардағы мемлекеттің үлесі орта есеппен 25-34% - ды құрайды. Бірінші кезекте бұл Израиль (ЖІӨ-нің 4,86%), Финляндия (4,01%), Швеция (3,75%), Жапония (3,42%) және Корея (3,37%).

Халықаралық сарапшылардың есептеулері бойынша мемлекеттің тұрақты дамуы үшін ғылымды қаржыландыруға ЖІӨ-нің 2-ден 4% - на дейін бөлінуі қажет[4].

Елдің экономикалық қауіпсіздігі көрсеткіштерінің бірі ретінде ЖІӨ-ге қатысты зерттеулер мен әзірлемелерге арналған шығыстардың шекті мәні 2% - ға тең деп есептеледі. Халықаралық академиялық кеңес ұсынған дамушы елдер үшін ғылымға арналған шығыстардың үлесі ЖІӨ-нің 1-1,5%-ын құрайды.

Қазақстан Республикасында соңғы жылдары зерттеулер мен әзірлемелерге жұмсалатын шығындар салыстырмалы бағаларда ұдайы өсіп отырды.

Қазақстанда ҒЗТҚЖ-ға арналған шығыстар көлемінің 2015 жылғы 69 млрд теңгеден 2019 жылы 82 млрд теңгеге дейін тұрақты өсу үрдісі байқалады, бұл ретте зерттеулер мен әзірлемелерге арналған ЖІӨ-дегі ішкі шығыстардың үлесі (немесе ҒЗТҚЖ-ға бөлінген қаражаттың үлесі) 0,12% - ды құрайды.

2019 жылға арналған қаржыландыру көздері бөлінісінде ҒЗТҚЖ-ға ішкі шығыстарды талдау қаржыландырудағы басым үлес ұйымдардың меншікті қаражатына (46% немесе 37,7 млрд теңге) және мемлекеттік бюджет қаражатына (45% немесе 36,7 млрд теңге) келетінін көрсетеді. Басқа қаржыландыру көздерінің, оның ішінде шетелдік қаржыландыру көздерінің үлесі 9% - ды құрайды (1-кесте).

Кесте 1. Қаржыландыру көздері бойынша ҒЗТҚЖ-ға арналған ішкі шығыстардың көлемі

Қаржыландыру көздері	2017 ж.		2018 ж.		2019 ж.	
	миллиард теңге	%	миллиард теңге	%	миллиард теңге	%
Жалпы шығындар	68,9	100	72,2	100	82,3	100
Бюджеттік қаражат	36	52	32,1	44	36,7	45
Ғылыми ұйымдардың меншікті қаражаты	28,2	41	34,3	48	37,7	46
Шетелдік инвестициялар	1,3	2	1,9	3	3,3	4
Банк несиелері	0	0	0,2	0	0,2	0
Қаржыландырудың басқа да көздері	3,4	5	3,7	5	4,4	5

2019 жылға арналған базалық, гранттық және бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру нысандары бөлінісінде ғылымды мемлекеттік бюджеттен қаржыландыруды талдау басым үлес бағдарламалық-нысаналы қаржыландыруға (БНҚ) – тиесілі екенін көрсетеді) - 62% немесе 22467,9 млн теңге. Шығындардың жалпы құрылымында гранттық қаржыландыру (ГҚ) үлесі талданып отырған кезеңде 31%-ға дейін төмендеді [5]. Бақыланатын кезеңде базалық қаржыландыру үлесі республикалық қаржыландыру көлемінің 9% - ынан аспады (2-кесте).

2015 жылдан бастап 2019 жылға дейінгі кезеңде жалпы базалық қаржыландыру негізінен мемлекеттік ұйымдардың ғылыми-техникалық қызметін қолдауға бағытталған. Гранттық қаржыландыру мемлекеттік және жеке ұйымдар арасында біркелкі бөлінді. Бағдарламалық-нысаналы қаржыландырудың жалпы 2 еседен астам ұлғаюымен ол жеке ұйымдарда шоғырландырылды. Шығыстар бойынша ҒЗТҚЖ-ға арналған шығындарды талдау Қазақстанда ғылыми қызметті жоспарлаудың қолданыстағы жүйесі кезінде ҒЗТҚЖ-ға арналған шығындарды ұлғайту есебінен ЖІӨ-нің ғылымды қажетсінуін ұлғайту мүмкіндігі шектелгенін көрсетеді. Сонымен бірге, ғылыми әзірлемелердің негізгі тұтынушысы болып табылатын өндірістік сектор ЖІӨ қалыптастыру көлемі бойынша қызмет көрсету саласынан едәуір төмен.

Кесте 2. Қаржыландыру нысандары бойынша бөлінген зерттеулер мен әзірлемелерге арналған ішкі шығындар

Көрсеткіштер	шығындар көлемі, млн. теңге			шығындар құрылымы, %		
	2017	2018	2019	2017	2018	2019

Барлығы республикалық бюджеттен, оның ішінде	35338,3	31635,5	35966,2	100	100	100
базистік	2720,6	2773,4	2370,5	8	9	7
гранттық	13370,9	11081,7	11127,8	38	35	31
Бағдарламалық-бағдарланған	19246,8	17780,4	22467,9	54	56	62
ҰСБ мәліметтері негізінде						

ҒЗТКЖ шығындарын әр түрлі бағытта басқаруға шектеулі мүмкіндіктер бізді ЖІӨ-дегі олардың үлесін арттырудың басқа нұсқаларын қарастыруға итермелейді. Сонымен, 208 жылы ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізген 2019 ұйым мен 88 университеттен басқа, 630 ғылым және жоғары білім беру ұйымдары зерттеулер мен әзірлемелермен айналыспайды. Бұл ҒЗТКЖ шығындарының үлесін арттыру үшін пайдаланылуы мүмкін резерв.

Жалпы ҒЗТКЖ-ға жұмсалатын шығындар өсудің оң үрдісіне ие. Ұлттық көрсеткіштермен байланысты үрдістер Мемлекеттік, іскерлік және коммерциялық емес секторларда байқалады. Сонымен қатар жоғары білім беру секторында зерттеулер жүргізуде тұрақсыздық байқалады (3-кесте).

Кесте 3-Қызмет секторлары бойынша ҒЗТКЖ-ға арналған ішкі шығыстар млн теңге

	2017	2018	2019
Зерттеулер мен әзірлемелерге арналған ішкі шығындар, барлығы	68884,2	72224,6	82333,1
оның ішінде мемлекеттік сектор	20961,4	22091,9	24290,6
жоғары кәсіби білім беру секторы	13179,5	11515,1	13373,9
Кәсіпкерлік сектор	28665	30998,8	33884,4
коммерциялық емес сектор	6078,2	7618,8	10784,1

Ғылымды қажетсінетін өнімнің әлемдік нарығында көшбасшы елдерде ЖІӨ-нің жалпы көлеміндегі ғылымға арналған шығыстардың үлесі, оның ішінде жеңілдікті салық салу, төмен кедендік баждар, бюджеттік қолдау, инвестицияларды ынталандыру, ғылыми жабдықтар лизингі сияқты экономикалық тетіктерді пайдалану есебінен қатаң бақыланады.

Экономикасы дамыған елдерде ҒЗТКЖ капитал құны: АҚШ - 892, Швеция - 875, Финляндия - 726, Швейцария - 688, Исландия - 613, Германия - 580, Дания - 541, Норвегия - 479, Франция - 478, Ресей - 420 АҚШ долларын құрайды. Зерттеулер мен әзірлемелермен айналысатын бір адамға жұмсалатын шығындар: АҚШ - 123 299, Жапония - 113 886, Германия - 154 234, Ұлыбритания - 146 422 АҚШ долларын құрайды.

Дамыған елдердің тәжірибесі жаңа білімдері немесе шешімдері бар жаңа немесе жетілдірілген технологияларға, өнімдерге, жабдықтарға ЖІӨ өсуінің 70-тен 85%-ға дейін келетінін көрсетеді.

Қазақстанның ЖІӨ-дегі жаңа ғылыми өнімнің үлесі соңғы жылдары 1,1%-дан аспайды, ғылыми өнімдерді өндіру бойынша кәсіпорындардың белсенділігі 2,3%-ды құрайды. Бұл ғылыми-техникалық қызмет елдің экономикалық дамуының негізі болмағанын көрсетеді. Сонымен қатар, жоғары белсенділік Мемлекеттік кәсіпорындардың төмен белсенділігі (0,6%)

кезінде шетел қатысатын (5%) және жеке меншік (3,7%) кәсіпорындарға тән екенін атап өткен жөн.

Осылайша, елде ғылым экономикалық реформалар процесінен шығарылды. Бұл экономикалық және әлеуметтік прогресс факторларын жандандыру және Қазақстанның дамыған елдерден артта қалуын еңсеру үшін аса қажетті ғылыми «артта қалуды» дәйекті құруды қамтамасыз етпеді.

Инновациялық экономиканың маңызды көрсеткіші ғылыми әзірлемелерді жүргізетін ғалымдар мен мамандардың үлесі болып табылады. «Ғылым» рейтингісінде Финляндия (10 мың тұрғынға шаққанда 164 ғалым), Жапония (99), АҚШ (86), Ресей (75) (20) Қазақстанмен салыстырғанда (қорғалған кандидаттық және докторлық диссертациялар санының жалпы өсуі кезінде) жетекші орын алады. Елдің ғылыми-техникалық әлеуеті төмен және негізінен ғылыми-техникалық жетістіктерді пайдалануға бағдарланған.

Ауыл шаруашылығындағы ғылымға деген бүгінгі көзқарасты ауыл шаруашылығы ғылымында жұмыс істейтін ғалымдардың санын, аграрлық сектор үшін ҒЗТҚЖ-ға жұмсалатын ішкі шығыстардың көлемін және т. б. талдай отырып, сандармен білдірген жөн.

2019 жылы ауыл шаруашылығы ғылымын барлық көздерден қаржыландырудың жиынтық көлемі 17,5 млрд теңгені құрады, бұл жалпы өнімнің 0,35% - ын құрады.

Бірақ 2020 жылы ауыл шаруашылығы ғылымына бөлінетін қаражаттың қысқаруы ауыл шаруашылығы өнімдерінің (көрсетілетін қызметтердің) жалпы шығарылымының төмендеуіне әкелмейді, өйткені инфляция мен доллар бағамының нығаюына байланысты өсімдік шаруашылығы мен мал шаруашылығы өнімдерінің құны артады.

Сондай-ақ, ауыл шаруашылығы ғылымына жұмсалатын шығындардың жалпы сомасындағы шығындар элементтерінің үлесіне назар аудару қажет. Мәселен, іргелі зерттеулердің құны 7,2-8,6%, қолданбалы зерттеулер - 83-87, 4%, тәжірибелік-конструкторлық зерттеулер - 5,4-9% шегінде ауытқиды. Тәжірибелік зерттеуге қарағанда қолданбалы зерттеулерге 10 есе көп ақша бөлінетіні байқалады. Ғылыми зерттеулердің осы екі түрі арасында бөлуді теңестіру қажет, бұл жалпы ауыл шаруашылығының дамуына оң әсер етер еді.

Қазақстанның индустриялық-инновациялық даму бағдарламасын табысты іске асырудың кілті қазіргі заманғы тәжірибелік-конструкторлық жобалауды дамытуға, негізгі қорларды, материалдық-техникалық базаны жаңартуға қаражат бөлуге ерекше назар аудару болып табылады, бұл сайып келгенде ауыл шаруашылығы өндірісін ұлғайтуға алып келеді. Ғылыми сипат, орындалатын міндеттердің перспективасы мен дәйектілігін дұрыс анықтай білу, озық тәжірибе негізінде ғылым мен техника жетістіктерін арттыруға бағдарлану, икемділік, өзгермелі жағдайларға тез және дәл ден қою қабілеті - менеджментке қойылатын қазіргі талаптардың мәні болып табылады [6].

Экономиканың нақты секторына инновацияларды енгізу үшін технологияларды үнемі өзгертуге дайын, еңбек ұжымының және жалпы қоғамның мақсаттары мен іс-қимыл бағдарламаларын анықтау үшін жауапкершілікті өз мойнына алуға дайын адамдар көбірек қажет. Әлеуметтік, ғылыми және өнеркәсіптік құрылыспен тиімді айналысуға дайын мұндай мамандар жеткілікті түрде жан-жақты ойлауы керек, әлеуметтік-техникалық жүйелер элементтерінің өзара әрекеттесу ерекшеліктерін, оларды басқару процестерін, осы жүйелердегі адамдардың рөлі мен орнын жүйелі түрде көре білуі керек және сәйкесінше өзінің кәсіби қызметін шығармашылық негізде құра білуі керек, ешқашан қоршаған шындықтың жалпы көрінісін жоғалтпайды[7,8].

Шетелдік университеттерде қолданылатын инновациялық педагогикалық технологияларды талдау тәсілдердің алуан түрлілігіне қарамастан, негізінен студенттер бірінші курстан бастап командада жұмыс істеген кезде проблемалық-бағдарланған және жобалық-ұйымдастырылған оқыту әдістерін қолдану әдетке айналғанын көрсетеді[9].

Отандық жоғары оқу орындарының тәжірибесінде студенттерді зерттеу және жобалау қызметімен таныстыру, әдетте, жоғары курстардан басталады. Сонымен қатар,

оқытушылардың жетекшілігімен студенттердің жеке зерттеу және жобалық жұмысы көп жағдайда студенттердің ұжымдық жұмысында басым болады. Семинар-тренингтер, жазғы тақырыптық мектептер, халықаралық жобалар және т.б. сияқты арнайы іс-шаралар сирек қолданылады. Шетелдік тәжірибе инновациялық педагогикалық технологияларды пайдалану есебінен жоғары оқу орындары түлектерінің кәсіби және әмбебап құзыреттерін қалыптастыру бойынша білім беру қызметін жандандыруға мүмкіндік береді, осы тәжірибені қазақстандық жоғары оқу орындарында пайдалану орынды [10].

Соңғы жылдары мемлекет ғылымды және ғылыми-техникалық саланы басқаруды жетілдіруге көңіл аудара бастады.

2011 жылдың басында Қазақстан Республикасының Президенті 2020 жылға дейінгі «100 қазақстандық инновация» жалпыұлттық жобасын әзірлеу және іске асыру идеясын ұсынды.

Президент мынадай мәселелерге назар аударды:

- Республикада ғылымды қаржыландыруды күшейту, ғылымды қаржыландыру көлемін 2014 жылы елдің ЖІӨ-нің 1% - ына дейін ұлғайту;

- Жеке бизнес тарапынан қазақстандық ғылымға инвестициялар ағынын қамтамасыз ету;

- Ғылыми зерттеулерді коммерцияландырудың тиімді жүйесі қажет [8].

Ғылыми нәтижелерді беру қарқынының төмендігінің негізгі себебі білімді тарату, технологияларды беру және коммерцияландыру жөніндегі ұйымдардың болмауы болып табылады.

Екінші проблема-ғылымды қаржыландырудағы елеулі теңгерімсіздік: барлық қаражаттың 90% - дан астамы зерттеулерге, 10%-дан азы эксперименттік және тәжірибелік - конструкторлық жұмыстарға және 0% - коммерцияландыруға бөлінеді. Әлемдік тәжірибеде осы үш блокқа шамамен бірдей қаржыландыру көлемі тиесілі – әрқайсысы 30-35%.

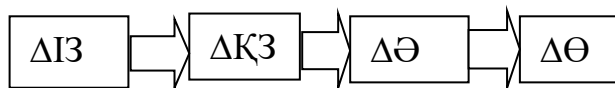
Біз барлық мемлекеттік бағдарламалардың, соның ішінде «Ауыл-ел бесігі» бағдарламасының мүмкіндіктерін 32 ауылды дамыту үшін пайдалануды ұсынамыз, бұл ауылдардың жас ғалымдар үшін тартымдылығын арттырады.

- жеке бизнес тарапынан қазақстандық ғылымға инвестициялар ағынын қамтамасыз ету;

- ғылыми зерттеулерді коммерцияландырудың тиімді жүйесін құру [8].

Ауыл шаруашылығын және бүкіл агроөнеркәсіптік кешенді дамытудың маңызды стратегиялық бағыттары ғылыми-техникалық жетістіктер негізінде өндірісті тұрақты жаңартуға мүмкіндік беретін ғылыми-зерттеу прогресі мен инновациялық процестер болып табылады.

Әлемдік ғылым мен практиканың дамуы ереже жасады, оған сәйкес экономика мен ғылыми-техникалық прогрестің үздіксіз үдемелі дамуы үшін келесі заңдылықтарды сақтау қажет:

Сурет 1-Әлемдік ғылым мен практиканың дамуы

Онда:

ІЗ-бұл іргелі зерттеулер;

ҚЗ-қолданбалы зерттеулер;

Ө-әзірлеу (тәжірибелік-конструкторлық, технологиялық, жобалық);

Ө-өндіріс [11].

Бұл ұстаным соншалықты айқын және даусыз. Бұл өндіріспен салыстырғанда, дәлірек айтқанда, тек ғылыми жетістіктер мен техникалық-технологиялық серпіліс негізінде ғылымның озық дамуын болжайды, ал өндірісті дұрыс ұйымдастыру да маңызды, экономикалық тиімділікке қол жеткізуге болады.

Бүгінге шейін жер шаруашылығымен қатар ауыл шаруашылығын дамытудың негізгі құралы оны индустрияландыру болып келді. Мұның нәтижесі не болды және қазіргі аграрлық ғылымдағы жағдайды қалай бағалаймыз, оны академик М.К. Сүлейменов өзінің сұхбатында берген болатын: Ауыл шаруашылығы ғылымын еш жерде жақсы көре бермейді, ол сол Канаданың өзінде де солай. Неліктен екендігін айтайын. Фермерлер үшін шешім қабылдау өлшемдер мен нәтиже алған ғалым үшін өлшемдер бірдей емес. Біздің ғалымдар бұл салыстыруларды таза түрде жүргізеді, ең жақсы нұсқаны табады. Бірақ үлкен аумаққа көшкенде қарама-қарсы әсер алуға болады» [12].

В. П. Томилов те агрономиялық ғылым туралы осы тұрғыдан қарастырады [13].

Ресейлік ғалымдар зияткерлік ресурстарды ауылшаруашылық ғылымының көптеген маңызды бағыты деп санайды, егер ауыл шаруашылығы ғылымына көңіл аудармаса ғылыми мектептердің жойылуына, ғылыми кадрлардың жаңа буынын даярлау сапасының төмендеуіне әкеледі [14].

Осыны ескере отырып, зияткерлік ресурстарды, ең алдымен, ғылымның неғұрлым басым салаларында сақтау үшін барлық мүмкіндіктерді барынша пайдалану қажет. Бұл ел экономикасының инновациялық дамуын қамтамасыз етеді. Бүгінгі таңда Қазақстан экономикасының өсуі инновациялар есебінен төмен көрсеткіш, ал әлемде ол 60 пайызды құрайды.

Сондықтан ғылымды қолдау және дамыту, ғылыми зерттеулердің сапасын арттыру қажет. Жастарды зерттеу жұмыстарына, мемлекет қаржыландыратын жобаларға тарту қажет.

Университет ғылымында үлкен резервтер бар. Алайда, ұзақ уақыт бойы университеттерде өздері немесе мемлекет қаржыландыратын ғылыми жобалар болған жоқ.

Біздің еліміз білім мен зияткерлікке негізделген инновациялық экономиканы қалыптастыру жолына түсті.

Бірақ жаңа білім мен жаңа идеялар үлкен қиындықпен жасалады. Ол үшін жоғары білікті және білімді адамдар қажет. Оларды университеттер мен ғылыми-зерттеу институттарында дайындау керек. Бұл ресурстарды бөлудің ең тиімді әдісі. Сонымен қатар, бір реттік білім, жоғары білім туралы диплом енді адамның табысқа жетуінің басты шарты емес. Бұл пандемия кезінде айқын болды.

Елдің ұлттық экономикасына қойылатын міндеттер мен талаптарды ескере отырып, біз кәсіптік білімінің және жаңа білім негізінде экономика салаларын дамытудың перспективаларын анықтайтын маңызды, тағдырлы шешімдер қабылдаудың шешуші кезеңінде тұрмыз.

Қорытынды.

Проблемаларды талдау Қазақстанда зияткерлік әлеуеттің дамуына кедергі келтіретін негізгі факторларды анықтауға мүмкіндік береді.

Ғылым саласының ұйымдық құрылымында шешімдер қабылдау, жеке сектордың ресурстары мен әлеуетін пайдалану жүйесі жоқ. Мемлекеттік бюджет есебінен жүзеге асырылатын зерттеу бағдарламаларының көптеген әкімшілерінің болуы елде жүргізілетін зерттеулерді бірыңғай басқару және үйлестіру туралы Заңмен бекітілген норманы іске асыруды қиындатады.

Елде бар зияткерлік әлеует ашылуы және дамуы тиіс. Америка Құрама Штаттарында жыл сайын жанды инновациялық жобаларды жүзеге асыратын 50-70 мың компания құрылады. Швецияда шағын бизнестің 70 пайызы инновацияны дамытады және алға жылжытады. Егер Қазақстанда тіркелген 800 мың заңды тұлғаның 70 пайызы ғылым мен өндірістің тоғысында жұмыс істейтін болса, біз шын мәнінде бәсекеге қабілетті ел боламыз.

Осылайша, Қазақстандағы негізгі проблема зияткерлік әлеуетті дамыту, пайдалану және енгізу арқылы басқарудың барабар жүйесінің жоқтығы болып табылады. Жаңа - ақпараттық-зияткерлік өндіріске көшу және ғалымдардың ғылыми еңбектерінің нәтижелерін коммерцияландыру қажет. Бұл жағдайда білім экономикасын қалыптастыруға және жаһандық ортада елдің бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етуге болады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Заворотин Е.Ф., Акимбекова Г.У., Сердобинцев Д.В. Механизм инновационно-инвестиционного развития в агропромышленном комплексе регионов //Проблемы агрорынка. -2017.-№4.- С.19-29
- 2 Сабирова Р.К., Мусаева А.А., Утепкалиева К.М. Анализ результатов науки и техники в сельском хозяйстве Казахстана// Ученые записки Крымского инженерного-педагогического университета.- 2017.-№4(58).- С.77-81
- 3 Несипбеков Е.Н., Аппакова Г.Н. Теоретико-методологические подходы к исследованию интеллектуального потенциала страны//Экономика: стратегия и практика. -2017.-№4(44).- С.124-130
- 4 Nurgabylov, M.N., Baymagambetova, Z.A., Nassyrova, A.M., Kuangalieva, T.K., Akimova, B.Zh., 2019. Basis for technological innovation in the economic development of agriculture. News of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan, 4(326), pp.176 – 180, <https://doi.org/10.32014/2019.2224-5294.153>
- 5 Национальный отчет науки. – Нұр-Сұлтан, Алматы, -238 б.
- 6 Регионы Казахстана. Комитет статистики Министерства национальной экономики Республики Казахстан. Астана: 30 с.
http://stat.gov.kz/faces/wcnav_externalId/publicationsCompilations?_afLoop=9713740891393549#%40%3F_afLoop%3D9713740891393549%26_adf.ctrl-state%3D19favud3d_54
- 7 Таспеннова Г.А., Смаилова Ж.П., Мешков В.Р. Социально-экономические показатели качества жизни населения Республики Казахстана//Вестник Национальной Академии Наук Республики Казахстан. -2018.- №2.- С.94-99
- 8 Мусабалина Д.С., Киреева А.А. Оценка уровня инновационного развития регионов Казахстана и возможности их дальнейшей кластеризации// Экономика: стратегия и практика.- 2019.- № 1 (14).-С. 149-161
- 9 Әбділда Н., Кемел М. Қазақстанның білім беру жүйесінде адами капиталдың рөлі// Экономика және статистика. 2019.- №3.- Б.184-189
- 10 Әубәкірова Ж.Ә., Бейсенбаев Ж.Т., Бейсенбаева М.Ж. ҚР-ғы жоғары білім беру жүйесінің бәсекеге қабілеттілігін арттыру мәселелері//”Туран” Университетінің Жаршысы. – 2018.-№ 3(79).-Б.214-220
- 11 Мырзалиев Б.С. Государственное регулирование модернизации сельскохозяйственного производства Казахстана // Проблемы агрорынка. – Алматы, 2008. – №1. – С.18-21.
- 12 Сулейменов М. К. Как нам обустроить аграрный сектор// Аграрный сектор. - Астана, 2010.- №1 (3). - С. 11.
- 13 Томилов В.П. Наука и хлебное поле//Аграрный сектор.- Астана, 2010. -№1 (3).-С. 46.
- 14 Парахин Н.В. Интеллектуальный потенциал – как ресурс развития АПК//Вестник Орел ГАУ-2007.-№6.- С.15-18.

ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ
КАЗАХСТАНА

Аннотация. Основная цель статьи заключается в том, чтобы рассмотреть роль науки и интеллектуального потенциала в формировании инновационной деятельности экономики Республики Казахстан.

В статье объектом исследования выбрана взаимосвязь науки, техники и производства в национальной экономике Казахстана. Для разработки концепции исследования использованы системный и институциональный подходы. В статье рассматриваются особенности и проблемы сохранения и развития интеллектуального потенциала общества, которые являются основным фактором социально-экономического развития и решения глобальных проблем, связанных с прогрессивным развитием общества.

Авторами определено, что внутренние затраты на научно-исследовательские и опытно-конструкторские работы в экономике складываются из затрат на фундаментальные, прикладные и опытно-конструкторские исследования. Авторами выявлено, что затраты на научно-исследовательские и опытно-конструкторские работы в последние годы имеют положительную динамику роста. Тенденции, коррелирующие с общереспубликанскими показателями наблюдаются в государственном, предпринимательском и некоммерческом секторах. В то же время в секторе высшего образования наблюдается нестабильность в выполнении исследований.

Дано предложение уравнивать распределение между видами научно-исследовательских работ, что положительным образом скажется на развитии экономики в целом.

Ключевые слова: наука, производство, Казахстан, расходы, продукция, интеллектуальный потенциал, сельское хозяйство, научно-исследовательская работа.

INTELLECTUAL POTENTIAL OF INNOVATIVE DEVELOPMENT OF KAZAKHSTAN

Abstract. The main purpose of the article is to consider the role of science and intellectual potential in the formation of innovation activity of the economy of the Republic of Kazakhstan.

In the article, the object of research is the relationship of science, technology and production in the national economy of Kazakhstan.

Systematic and institutional approaches were used to develop the research concept.

The article discusses the features and problems of preserving and developing the intellectual potential of society, which are the main factor of socio-economic development and solving global problems related to the progressive development of society.

The authors determined that the internal costs of research and development work in the economy consist of the costs of fundamental, applied and development research. The authors have revealed that the costs of research and development work in recent years have a positive growth trend. Trends correlating with national indicators are observed in the public, business and non-profit sectors. At the same time, in the higher education sector, there is instability in the implementation of research.

The proposal is given to equalize the distribution between the types of research work, which will have a positive impact on the development of the economy as a whole.

Key words: science, production, Kazakhstan, expenses, products, intellectual potential, agriculture, research work

References

- 1 Zavorotin E.F., Akimbekova G.U., Sedobintsev D.V. *Mehanizm innovacionno-investicionnogo razvitiya v agropromyshlennom komplekse regionov* [Mechanism of innovative and investment development in the agro-industrial complex of regions] // *Problemy agrorynka*. - 2017. - №4. - S.19-29 [in Russian]
- 2 Sabirova R.K., Musaeva A.A., Utepkaliev K.M. *Analiz rezul'tatov nauki i tehniki v sel'skom hozjajstve Kazahstana* [Analysis of the results of science and technology in agriculture in Kazakhstan] // *Uchenye zapiski Krymskogo inzhenernogo – pedagogicheskogo universiteta*. - 2017. - №4(58). - S.77-81 [in Russian]
- 3 Nesipbekov Ye.N., Appakova G.N. *Teoretiko-metodologicheskie podhody k issledovaniju intellektual'nogo potentsiala strany* [Theoretical and methodological approaches to the study of the intellectual potential of the country] // *Jekonomika: strategija i praktika*. - 2017. - №4 (44). - S.124-130 [in Russian]
- 4 Nurgabylov, M.N., Baymagambetova, Z.A., Nassyrova, A.M., Kuangalieva, T.K., Akimova, B.Zh., 2019. Basis for technological innovation in the economic development of agriculture. *News of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan*, 4(326), pp.176–180, <https://doi.org/10.32014/2019.2224-5294.153>
5. National Report on Science. - Nur-Sultan; Almaty, 2020 – 238 p.
- 6 Regiony Kazahstana. Komitet statistiki Ministerstva nacional'noj jekonomiki Respubliki Kazahstan. [Regions of Kazakhstan (2018). Statistics Committee of the Ministry of national economy of the Republic of Kazakhstan] Astana:30s. http://stat.gov.kz/faces/wcnav_externalId/publications/Compilations?_afLoop=9713740891393549#%40%3F_afLoop%3D9713740891393549%26_adf.ctrl-state%3Dl9favud3d_54 [in Russian]
- 7 Taspenova G. A., Smailova Zh.P., Meshkov V. R. *Social'no-jekonomicheskie pokazateli kachestva zhizni naselenija Respubliki Kazahstana* [Socio-economic indicators of the quality of life of the population of the Republic of Kazakhstan] // *Vestnik Nacional'noj Akademii Nauk Respubliki Kazahstan*. - 2018. - №2(372). - S.99 – 105 [in Russian]
- 8 Mussabalina D. S., Kireyeva A.A. *Ocenka urovnja innovacionnogo razvitiya regionov Kazahstana i vozmozhnosti ih dal'nejshej klasterizacii* [Assessment of the level of innovative development of Kazakhstan's regions and the possibility of their further clustering] // *Jekonomika: strategija i praktika*. - 2019. - №1(14). - S.149-161 [in Russian]
- 9 Abdilda N., Kemel M. *Kazahstannyn bilim beru zhyjesinde adami kapitaldyn roli* [The role of human capital in Kazakhstan's education system] // *Jekonomika zhəne statistika*. - 2019. - №3. - S.184-189 [in Kazakh]
- 10 Əubəkirova Zh.Ə., Bejsenbaev Zh.T., Bejsenbaeva M.Zh. *KR-n zhogary bilim beru zhujesinin bəsekege kabilettiligin arttyru maseleleri* [Problems of increasing the competitiveness of the higher education system in Kazakhstan] // “*Turan*» *Universitetinin Zharshysy*. - 2018. - №3(79). - S.214-220 [in Kazakh]
- 11 Myrzaliev B.S. *Gosudarstvennoe regulirovanie modernizacii sel'skohozjajstvennogo proizvodstva Kazahstana* // *Problemy agrorynka*. – Almaty, 2008. – №1. – S.18-21. [in Russian]
- 12 Sulejmenov M. K. *Kak nam obustroit' agrarnyj sektor* // *Agrarnyj sektor*. - Astana, 2010. - №1 (3). - C. 11. [in Russian]
- 13 Tomilov V.P. *Nauka i hleboe pole* // *Agrarnyj sektor*. - Astana, 2010. - №1 (3). - C. 46.14 Parahin N.V. *Intellektual'nyj potentsial – kak resurs razvitiya APK* // *Vestnik Orel GAU*. - 2007. - №6. - S.15-18. [in Russian]
- 14 Parahin N.V. *Intellektual'nyj potentsial – kak resurs razvitiya APK* // *Vestnik Orel GAU*. - 2007. - №6. - S.15-18. [in Russian]

Information about the authors:

Rysty Sabirova – candidate of economics sciences, associate professor, Kh. Dosmukhamedov Atyrau university, 1 Student Avenue, Atyrau, Kazakhstan, e-mail: r.sabirova@asu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-9947-6564>

Asylai Saparova - master's student of the Department of Economics, Kh. Dosmukhamedov Atyrau university, 1 Student Avenue, Atyrau, Kazakhstan, e-mail: aska_08-98@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4350-6840>

Aigul Srymova - master's student of the Department of Economics, Kh. Dosmukhamedov Atyrau university, 1 Student Avenue, Atyrau, Kazakhstan, e-mail: a.srymova@asu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-8483-1367>

Nurzhan Alekseev- master's student of the Department of Economics, Kh. Dosmukhamedov Atyrau university, 1 Student Avenue, Atyrau, Kazakhstan, e-mail: n.alekseev@asu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-9966-7272>

IRSTI 10.27
UDC 347.1

DOI 10.47649/vau.2021.v63.i4.10

I.A. Mankovsky ¹

¹Minsk branch of the Russian university of economics named after G.V. Plekhanov
Moscow, 220070, Russian Federation
e-mail.ru: mia-65@tut.by

LEGAL REGULATION ENSURING NATIONAL SECURITY AS NECESSARY ARRANGEMENTS FOR THE INTRODUCTION OF CRYPTOCURRENCIES

Abstract. The article analyzes the use of cryptocurrency in the economic turnover, which acts as a means of payment and accumulation, recognized at the legislative level by a number of states, including those entering the WTO; explores the possibilities of using cryptocurrency in the territories of states that are members of the WTO or other international organizations of economic integration, but did not legalize the possibility of introducing cryptocurrency into the national economy; Based on the analysis of the established advantages and possible negative qualities of the cryptocurrency, the directions of improving the legislation are proposed with the aim of minimizing the risks of public administration in the case of the introduction of the cryptocurrency into civil circulation as a means of payment and accumulation.

One of the main threats of the usage of innovative financial assets on the state territory are attributed to the decentralization of the release of cryptocurrency, the mining of cryptocurrency is currently carried out by solving a mathematical algorithm by almost any subject of law located, who has access to the Internet. In the article described the legal regulation of regional economic integration, the creation of a single economic space and the legal conditions of free, within the EAEU, movement of goods, works, services and financial resources, the legislation of the member states governing economic relations, which should be unified, which will allow business entities to freely carry out economic activities throughout the EAEU on equal terms, independent of the country of registration and the country of the place of economic activity.

The compliance of cryptocurrency turnover with prudential regulation of banking, a set of legal measures should be developed to minimize the risks of banking in the context of using cryptocurrency as a means of payment.

Key words: cryptocurrency, comparative law, currency law, effective legal framework, civil turnover, threat to national security.

Introduction. The modern world order, as noted above, is based, firstly, on the active development of new technologies, because of the development of which new objects are introduced into economic turnover that are not known to civil law as a system of law regulating economic relations [1, pp. 21-28] and, secondly, on intensively developing integration processes, which was also noted in our studies [2, pp. 111-118]. A spectacular example of new technologies are innovative financial assets called cryptocurrency, the use of which requires detailed legal regulation, including within the framework of integration processes [3, p. 6-10], as an example of which it is necessary to cite the international organization for Regional Economic integration “Eurasian Economic Union” (hereinafter referred to as the EAEU), created on January 1, 2015, the state’s parties of which are the Republic of Armenia, the Republic of Belarus, the Republic of Kazakhstan, the Kyrgyz Republic and the Russian Federation.

Both the development of new technologies, their introduction into the economy, and integration processes are subject to detailed regulatory environment and, in the economic sphere, primarily by the norms of the Civil Code [4, p. 5-9].

The effectiveness of civil law regulation, the stability of the direction of development of public relations regulated by the norms of the Civil Code, which should perform the functions of the main national normative legal act that creates the legal fundamentals for economic activity on the state territory, depends on the place that the Code occupies in the hierarchical system of normative legal acts of the state, which was the subject of our research [5, pp. 163-169]. Thus, by virtue of their place in the hierarchical system of normative legal acts of Armenia, Kazakhstan, Kyrgyzstan and Russia,

the Civil Codes of these states occupy the position of an “economic constitution”, i.e., a normative legal act having the highest legal force after the constitution in the system of civil legislation of these states, which guarantees the stability of legal regulation of economic relations. Unlike the Civil Codes of the EAEU member states, the Civil Code of Belarus occupies a subordinate place in relation to the acts of the Head of State [6, pp. 61-64] and cannot claim the role of an “economic constitution”, which reduces the level of stability of public relations regulated by the Civil Code of Belarus and, in the light of participation in the EAEU, the investment opportunities of the Republic of Belarus, primarily for economic entities of Armenia, Kazakhstan, Kyrgyzstan and Russia.

At the same time, in the context of the development of regional economic integration, the creation of a single economic space and legal conditions for the free movement of goods, works, services and financial resources within the EAEU, the legislation of the participating states regulating economic relations must be unified [7, pp. 121-123], which will allow business entities to freely carry out economic activities throughout the entire territory of the EAEU on equal terms, regardless of the country of registration and the country of the place of economic activity. The proposed approach will comply with the principle of free movement of goods, services and financial resources, enshrined in the Civil Codes of Armenia, Kazakhstan, Kyrgyzstan and Russia.

Currently, the popularity of cryptocurrencies as a means of payment and accumulation is growing despite its high volatility. So, for example, on 26.05.2012, the exchange rate of Bitcoin, the most popular cryptocurrency, to the US \$ was \$5.15 per 1 Bitcoin. At the peak of its popularity on 17.12.2017 one Bitcoin was worth \$19,083.6, on 31.12.2019 one Bitcoin was \$7,166.15, and on 02.02.2020 it was \$9,422.3 [8]. At the same time, i.e., with significant volatility of the cryptocurrency, interest in it as a means of settlement is growing due to certain qualities inherent in cryptocurrencies that are absent from the classical currencies of the world. The states that have legalized cryptocurrency as a means of payment are Australia, Vanuatu, Marshall Islands, New Zealand, Papua New Guinea, Samoa, Japan, Tunisia, South Africa, Germany, Italy, Argentina, Brazil, Venezuela, Colombia, Bahamas, Canada, Mexico, USA [9], which is due to several positive qualities that cryptocurrency has as a means of settlement. Thus, cryptocurrency is information about digital codes recorded in digital wallets, access to which is closed with a personal access key, i.e., in fact, an innovative financial asset is created, stored, and transferred between legal entities through computer technologies, which give the cryptocurrency innovative qualities that make it popular in economic turnover, as noted above. These qualities, in relation to the existing state of affairs, include, first of all, the high speed of making payments through the use of the worldwide computer network Internet and the absence of intermediaries (banks or non-bank credit and financial organizations) between the creditor and the debtor, which unprecedentedly reduces the settlement procedure. The use of a worldwide computer network in the calculations in cryptocurrency gives it another innovative feature – the possibility of unhindered and at any convenient time, regardless of the “banking day”, transactions to any point in the world where there is access to the worldwide computer network Internet. At the same time, that is, in the presence of the above innovative qualities of cryptocurrencies that allow transactions to be carried out without borders and, in fact, instantly regardless of the location of the creditor and debtor, no commission is charged for the transfer of cryptocurrencies due to the absence of the same intermediaries, which reduces the costs of economic entities and either reduces the cost of products, or, while maintaining the cost, increases the profit of the manufacturer.

The positive qualities of cryptocurrencies in general and Bitcoin, in particular, should also include the inability of blocking (freezing) funds, for example, on the initiative of tax authorities or on the basis of a court decision, which is possible in the case of using a bank account opened in a non-cash national or foreign currency, cancellation of payments made, as well as the impossibility (technical complexity) of counterfeiting Bitcoin created using modern (innovative) Blockchain technology.

In addition, cryptocurrency has such a quality as the decentralization of the issue – the possibility of its generation (creation, receipt, mining) is provided to any entity anywhere in the world with access to the worldwide computer network Internet, with the appropriate hardware and software,

as well as the anonymity of the owners of digital wallets and, accordingly, transactions carried out by them.

It should also be stated that Bitcoin, Ethereum, Ripples, Litecoin and other cryptocurrencies provide functions and capabilities that destroy the system of traditional settlements denominated in foreign currency, mainly in US dollars" [10, p. 277]. This reduces the dependence of the world economy, the possibility of the emergence (or even simulation) of another global financial crisis on the US dollar, currently recognized as the world reserve currency.

At the same time, in the presence of a number of undoubtedly positive qualities of innovative financial assets, their characteristics such as decentralization of issue, anonymity of owners of digital wallets and, accordingly, transactions, entail a number of negative consequences for public administration, and the high volatility of cryptocurrencies acts as a risk factor for any subjects when using cryptocurrencies as a means of accumulation and settlements, which was the subject of our research [11; 12, pp. 93-102]. In particular, "the presence of a currency that is not controlled by state structures can lead to an imbalance, instability, an uncontrolled currency can be used to make connections outside the legal economy" [13, p. 155]. The anonymity of the owners of digital wallets and transactions makes cryptocurrency, as a means of settlement, attractive, first, for the shadow economy, which uses the anonymity of payments in cryptocurrency within the framework of criminal supplies of prohibited items and substances, criminal services provided.

"The free dissemination of information about electronic currency determines the active use of cryptocurrencies in drug trafficking, weapons, forged documents and other criminal activities. These facts, as well as the possibility of uncontrolled cross-border transfer of funds and their subsequent cashing, serve as prerequisites for a high risk of potential involvement of cryptocurrencies in schemes aimed at the legalization (laundering) of proceeds from crime and the financing of terrorism" [14].

As one of the most striking examples of illegal trading using cryptocurrencies as a means of payment, it is advisable to cite the history of the "illegal online store Silk Road, which operated in 2011-2013. The platform, which was called the underground eBay, used bitcoins for settlements between sellers and buyers. The volume of sales through Silk Road was estimated at \$14 ~ 15 million per year, and by the time the site was closed, and its founder was arrested, the total volume of transactions amounted to 9.5 million bitcoins" [15].

Materials and methods of research. Thus, it should be stated that the use of cryptocurrencies, which is undoubtedly an innovative financial asset gaining popularity in the world of economics, along with the positive has negative sides, which, in our opinion, are currently reduced primarily to the fact that:

- the state has no control over persons who create cryptocurrencies and (or) are owners of digital wallets containing information about the number of digital codes belonging to the wallet owner due to the anonymity of participants in the distributed register of digital transactions;
- a miner (a person who receives cryptocurrency by solving mathematical algorithms) has a real possibility of exchanging the created digital codes for national or foreign currency, i.e., generating income unrelated to the production of a socially useful product, which can be qualified as the issue of money, the exclusive right of which currently owned by the state;
- a person with a cryptocurrency has the possibility of anonymous (not controlled by the state) exchange of digital codes for objects of economic activity prohibited from civil circulation on the state territory.

The above-mentioned main negative aspects of the introduction of cryptocurrencies into civil and, accordingly, economic circulation on the state territory can prevent the state, as a system of political management of society, from performing the functions assigned to it, including such as ensuring law and order, economic, taxation and financial control and, as a consequence, social support of the population.

The specified list of the main negative aspects of the use of cryptocurrencies indicates the need for detailed legal regulation of the processes of creating (mining) cryptocurrencies, creating (acquiring) electronic wallets for storing digital codes created or obtained as a result of participation

in transactions, as well as the use of cryptocurrencies as a means of payment when making payments for transferred products (goods, works, services). Moreover, due to the wide variety of cryptocurrencies in the world, it is advisable to recognize the decision at the legislative level of the question of which specific cryptocurrencies (one, two, etc.) will be allowed for circulation on the state territory. In particular, “according to the current list investing.com, as of March 15TH (2018 – **author's note**), there are 1,658 cryptocurrencies. On Monday, March 13TH, there were 1,638 of them and less than 1,600 just a couple of weeks ago.” [16].

Results and their discussion. Results and their discussion. From the above, it obviously follows the need to introduce a set of legal measures aimed at preventing (minimizing) the negative consequences (risks) of introducing cryptocurrencies into civil circulation, which, first of all, must be carried out as part of the modernization of the civil law system [17, pp. 109-140; 18, p. 39-47], taking into account the participation of the Republic of Belarus in the EAEU and the related need to unify the civil and economic legislation of Belarus with the civil and economic (entrepreneurial) legislation of other member states [18, pp. 180-182; 20, pp. 115-134], which is especially relevant in the conditions of digitalization of the national economies of the EAEU member states.

Thus, as part of the creation of an effective civil law basis for the introduction of cryptocurrency into civil and, accordingly, economic circulation, we have proposed a set of legal measures aimed at legislative consolidation:

- personification of entities entitled to carry out activities to create the digital codes;
- registration of digital wallets containing information about the number of digital codes stored in them and the personal access key to the digital wallet;
- for entities of private ownership of the registration (declarative) procedure for the implementation of activities to create digital codes;
- for entities of the state form of ownership of the permissive procedure for carrying out activities for registering digital wallets, creating digital codes and participation in economic relations using cryptocurrency.

The set of high priority legal arrangements proposed for implementation will create legal conditions:

- protection of business entities in the public sector of the economy through the introduction of a permissive procedure for their participation in economic relations using cryptocurrency;
- personification of economic relations entities that are owners of digital wallets designed to store records of their digital codes belonging to them, which makes transparent the procedure for using cryptocurrencies as a means of payment and allows you to create conditions for preventing the use of cryptocurrencies for the financing of terrorism, the acquisition of narcotic drugs and other objects prohibited for circulation.

Based on the fact that the set of proposed high priority measures is subject to implementation in the civil law system, it should be stated that in the context of the development of the digital economy and the need to unify the civil legislation of the EAEU member states, it is advisable to use a formal, rather than the most common in modern civil law, material concept of legal relations, which is justified in our research, to address the issue of including innovative digital financial assets (cryptocurrencies) in the civil law system.

The proposed changes in civil legislation will allow introducing cryptocurrency into civil and, as a result, economic circulation, which, however, is associated with the possibility of developing threats to the national security of the state that has allowed the use of cryptocurrency on its territory, and requires additional legal mediation, including within the framework of administrative, criminal, banking legislation.

Thus, on November 9TH, 2010, the Concept of National Security of the Republic of Belarus was approved by the Decree of the President of the Republic of Belarus No. 575 “On Approval of the Concept of National Security of the Republic of Belarus” (hereinafter referred to as the – The Concept), state bodies and other organizations were ordered to follow the provisions of the Concept in their practical activities.

In the Russian Federation, the Concept of National Security was approved by Decree of the President of the Russian Federation on December 17TH, 1997 no. 1300, and its new version – by Decree of the President of the Russian Federation no. 24 of January 10TH, 2000. In the Republic of Kazakhstan, the Law of the Republic of Kazakhstan dated January 6TH, 2012 no. 527-IV “On the National Security of the Republic of Kazakhstan” is in force. The National Security Concept of the Kyrgyz Republic was approved by Decree of the President of the Kyrgyz Republic dated June 9TH, 2012 no. 120 and is based on the Law of the Kyrgyz Republic dated February 26TH, 2003 no. 44 “On National Security”. In the Republic of Armenia on January 26TH, 2007, at the meeting of the National Security Council under the President of the Republic of Armenia, the “National Security Strategy of the Republic of Armenia” was approved.

Thus, each of the EAEU member states has its own concept of national security, the content of which, in the light of the development of the common economic space within the EAEU, also requires analysis for unification at least in the section of economic security. At the same time, the need to unify approaches to the national security of states – The EAEU members, primarily in the economic security section is due, firstly, to the development of economic relations within the single economic (including customs) space, which implies the free movement of products and financial resources within the entire economic space, secondly, to the intensive development of economic relations in the territories of the states bordering the EAEU, using cryptocurrency as a means of payment, acting as an innovative financial asset and, thirdly, the desire of each of the states – The EAEU members are ready for integration into the global economic space. As a consequence of integration processes, the possibility of cryptocurrency penetration into the state economy becomes inevitable and, consequently, the emergence of threats to national security due to legal uncertainty in the sphere of application of innovative financial assets in civil and, accordingly, economic turnover.

In particular, such EAEU member states as Russia, Armenia, Kazakhstan and the Kyrgyz Republic are members of the World Trade Organization and, consequently, participants in the processes of globalization, as the main aspects of which the International Monetary Fund named trade, capital flows and investments [19, pp. 8-12]. Consequently, the development of the cryptocurrency market within the WTO will inevitably affect the economic security of WTO members Russia, Armenia, Kazakhstan and Kyrgyzstan, which cannot, in the future, not affect the economic security of Belarus, which is not a WTO member, but is part of the EAEU.

One of the main threats to the use of innovative financial assets on the state territory should include the decentralization of the issuance of cryptocurrencies, mining (creation) which is currently carried out by solving a mathematical algorithm by almost any legal entity located on the state territory, possessing the necessary hardware and software and access to the global computer network Internet. At the same time, if there is an official ban on the exchange of digital codes for national and foreign currency, as well as their exchange for products in free civil circulation, there are no threats to national security and, first of all, economic security. In the absence of a legally established ban on the commission of these economic transactions, any holder of digital codes has a legally secured opportunity to exchange digital codes for any currency available on the state territory and manufactured products due to the fact that these relations are economic, regulated by the norms of the Civil Code [20, p. 20-23], allowing, by virtue of the applied method of civil law regulation, the development of any economic relations not provided for by the norms of the Civil Code, but not contradicting them.

Therefore, in the absence of a direct ban on the use of cryptocurrencies as a means of payment on the state territory, its mining should be equated to the issue of money, which at all times was the exclusive right of the state controlling the money supply on the state territory. In the case of the existing state of the cryptocurrency, i.e., the anonymity of the owners of digital wallets and the transactions they make, the mining process, i.e., in fact, the issue of means of payment is uncontrolled, which leads to an uncontrolled increase in the “money supply” on the state territory, which can cause significant harm to the economic security of the state.

At the same time, in the light of the actively developing processes of globalization, the

participation of the Republic of Belarus in the EAEU, and the rest of the EAEU member states in the WTO, prohibitive measures cannot be considered effective, which implies the need to create legal mechanisms through which the mining and movement of cryptocurrencies on state territory will be controlled by the state.

Conclusion.

When developing an appropriate set of legal norms, it is necessary to take into account the fact that cryptocurrency as such is already included in economic processes on the territory of the Republic of Belarus, and newly adopted regulatory legal acts, including amendments to existing ones, obey the established rules of action in time and, as a rule, apply to relations that arose after the entry into force of newly adopted regulatory legal acts, which corresponds to the norms of Article 104 of the Constitution of the Republic of Belarus of 1994 and was the subject of our research.

Further improvement of the legislation of the Republic of Belarus to create safe conditions for the national economy for the introduction of cryptocurrency into civil circulation should be carried out in the following areas.

1. Based on the analysis of the compliance of cryptocurrency turnover with prudential regulation of banking activities, a set of legal measures should be developed aimed at protecting (minimizing) the risks of banking activities in the conditions of using cryptocurrency as a means of payment.

2. It is also necessary to determine the possible threats to the economic security of the Republic of Belarus as a result of the legalization of the civil circulation of cryptocurrency on the state territory, the level of negative impact of the circulation of “cryptocurrency” on the financial system of the state and its national security due to the anonymity and financial insecurity of “cryptocurrency”.

3. Based on the conducted research, it is necessary to develop a set of legal measures aimed at countering illegal encroachments in the sphere of cryptocurrency circulation, as well as countering the development of the shadow economy using cryptocurrency as a means of payment, in order to ensure comprehensive protection of financial institutions of the Republic of Belarus and its economic security.

The implementation of the proposed priority legal measures will create the appropriate legal conditions for:

- protection (risk minimization) of banking activities in the conditions of using cryptocurrency as a means of payment;

- effective counteraction to illegal encroachments in the sphere of circulation of cryptocurrencies and the development of the shadow economy using cryptocurrencies as a means of payment;

- strengthening the controlling function of the state in the field of cryptocurrency turnover by virtue of:

- consolidation of the obligation of personification of participants of the crypto market through the introduction of mandatory registration of digital wallets;

- accounting of the facts of the creation (mining) of cryptocurrencies and its turnover by business entities;

- including the facts of the creation and turnover of cryptocurrencies in the system of taxation objects;

- establishing the obligation of digital wallet owners to provide access keys to digital wallets to regulatory authorities in cases established by law.

Further implementation of the proposed legal measures should be aimed at creating legal guarantees for the security of the use of cryptocurrency, which has high volatility and is the object of illegal encroachments by:

- compulsory insurance of the risks of owners of digital wallets associated with possible unauthorized access to digital codes contained in digital wallets and their “theft”;

- establishing a ban on the placement of digital codes in the banking sector of the economy as deposits;

– establishing the obligation of periodic reporting of entities to the National Bank of the Republic of Belarus (authorized banks) on the number of digital codes created, which will allow controlling the “money supply” on the state territory;

– granting the National Bank of the Republic of Belarus the right to introduce a reasonable ban on the creation of digital codes (of certain types) on the state territory in case their number exceeds the requirements of the financial security of the Republic of Belarus.

Among other things, the introduction of cryptocurrencies into wide civil circulation as a means of payment and accumulation can contribute to:

– intensification of trade turnover both on the territory of the Republic of Belarus and within the international economic space due to the absence of intermediaries in making payments in cryptocurrency, respectively, their acceleration and reduction in price;

– acceleration of the inclusion of the national economy into the world economic space due to following global economic trends, which makes the national economy more open to the world economic community and, accordingly, more attractive for external investment.

The Life of law: legal theory, legal tradition and legal reality.

References

1 Mankovsky I.A. The paradigm of civil law regulation of economic relations in the light of international integration within the EAEU: the current state and prospects for development // Innovations in education, science and economics: from private (Russian practice) to general (world experience): coll. mat. internat. scien. pract. conf. Arkhangelsk, March 22-23, 2018 / PEI HE “Institute of Management”. Arkhangelsk: Management Institute, 2018. p. 21-28.

2 Mankovsky I.A. Civil Law of the Eurasian Economic Union: current state and directions of unification / I.A. Mankovsky // The Life of law: legal theory, legal tradition and legal reality: mat. IV internat. scien.- pract. conf., Krasnodar, June 8, 2019 / Kuban State University. Krasnodar: Kuban State University, 2019. p. 111-118.

3 Mankovsky I.A. Ordinary laws as a legal means of regulating economic relations in the conditions of participation in the Eurasian Economic Union // Intellectual capital and innovative development of the economy, jurisprudence, education: coll. mat. internat. scien. pract. conf. Arkhangelsk, March 21-22, 2019, / PEI HE “Institute of Management”. Arkhangelsk: PEI HE “Institute of Management”. Arkhangelsk, 2019. p. 6-10.

4 Mankovsky I.A.. Civil law in the context of digitalization of the economy: a retrospective analysis and the current state // Digital economy – the economy of the future: historical background, legal basis, and economic effect: col. mat. internat. scien. pract. conf., Minsk, February 28, 2019 / Minsk branch of Plekhanov Russian University of Economics. Minsk: StroyMediaProject, 2019. p. 5-9.

5 Mankovsky I.A. The Civil Code as the basis of legal regulation of economic relations in the XXI century // Modern problems of law and management: coll. rep. 6TH internat. scien. pract., Tula / In-tut of the law and management of the MPA. Tula: Papyrus, 2016. p. 163-169.

6 Mankovsky I.A. Edicts and decrees of the President of the Republic of Belarus as a legal means of operative regulation of property relations // Justice of Belarus. 2012. no. 9. p. 61-64.

7 Mankovsky I.A. Modernization of civil law as one of the necessary conditions for the development of an innovative economy // Society, law, personality. Methodological and applied problems: genesis, present and future: col. mat. internat. scien. pract. conf., Minsk, November 23-24, 2017 – Issue Six / International. un-ty “MITSO”. Minsk: International. un-ty “MITSO”, 2017. p. 121-123.

8 Bitcoin exchange rate chart for the entire history [Electronic resource] // MYFIN.BY. Access mode: <https://myfin.by/crypto-rates/chart-bitcoin>. Access date: 03.02.2020.

9 Satoshi's box. What is happening with cryptocurrencies in the world [Electronic resource] // RBC.RU. Access mode: <https://www.rbc.ru/crypto/news/>. Access date: 24.02.2020.

10 Shchegoleva N.G., Malsagova R.G. Cryptocurrencies as a vector of digitalization of the world monetary system: risks and trends // Public Administration. Electronic bulletin. 2019. No. 74. p. 273-296.

11 Mankovsky I.A. Cryptocurrency as a means of payment and accumulation: the legal basis for applying in the conditions of digitalization of the economy // Minsk: BSTU, 2019.

12 Mankovsky I.A., Vabishchevich S.S. Cryptocurrency as an object of civil rights and economic interests: the current state of the problem // Crimean Academic Bulletin. 2020. No. 13. p. 93-102.

13 Trinova E.I. Cryptocurrency: a tool of shadow schemes or a monetary system of a free society? // Bulletin of the Samara State University. 2014. no. 6 (117). p. 151-158.

14 The legal regime of cryptocurrencies [Electronic resource] // Wikipedia. Access mode: <https://ru.wikipedia.org/wiki>. – Access date: 24.02.2020.

15 The reverse side of cryptocurrency [ELECTRONIC RESOURCE] / ZARTSYN AND PARTNERS // Access mode: <http://zarlaw.ru/lifehacks/articles/obratnaya-storona-kriptovalyuty>. Access date: 04.02.2020.

16 How many cryptocurrencies are there? [ELECTRONIC RESOURCE]/ CRYPTOMAFIA // Access mode: <https://cryptomafia.net/skolko-sushhestvuet-kriptovalyut>. Access date: 07.02.2020.

17 Mankovsky I.A. Some aspects of the formation of the civil law system in modern conditions of economic development // Actual problems of civil law. 2014. no. 1 (4). p. 109-140.

18 Mankovsky I.A. Laws of the Republic of Belarus as a source of civil law norms in terms of participation in the Eurasian Economic Union // Modern innovative technologies and problems of sustainable development in a digital economy: coll. art. XIII internat. scien. pract. conf., Minsk, May 24, 2019 / Minsk Branch of Plekhanov Russian University of Economics"; editorial board: A.B. Eliseyev, I.A. Mankovsky. (main ed.) [and others]. Minsk: Color-grad, 2019. С. 180-182.

19 Vabishchevich S.S., I.A. Mankovsky. Legislation of the Republic of Belarus on entrepreneurial activity: a retrospective analysis of development // Scientific dialogue. 2015. no. 8 (44). p. 115-134

20 Brovko N.A., Borbugulov M.U. The Kyrgyz Republic in the WTO: Business and personnel training // Bulletin of the Siberian Institute of Business and Information Technologies. 2016. no. 4 (20). p. 8-12.

КРИПТОВАЛЮТАНЫ ЕНГІЗУДІҢ ҚАЖЕТТІ ШАРТЫ РЕТІНДЕ ҰЛТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТІ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ

Аңдатпа. Мақалада бірқатар мемлекеттерде, соның ішінде Дүниежүзілік сауда ұйымы құрамына кіретін мемлекеттердің, заңнамалық деңгейде танылған төлем және жинақтау құралы ретінде әрекет ететін экономикалық айналымда криптовалютадың қолданылуына талдау жасалады; ұлттық экономикаға криптовалюта енгізудің заңдастырылмаған мүмкіндігі енгізу мәселесі, Дүниежүзілік сауда ұйымына немесе экономикалық интеграцияның басқа халықаралық ұйымдарына кіретін мемлекеттердің аумағында криптовалюта қолдану мүмкіндіктері зерттелуде; криптовалютадың белгіленген артықшылықтары мен ықтимал теріс қасиеттерін талдау негізінде төлем және жинақтау құралы ретінде азаматтық айналымға криптовалюта енгізу жағдайында мемлекеттік басқару тәуекелдерін азайту мақсатында заңнаманы жетілдіру бағыттары ұсынылады.

Инновациялық қаржы активтерін мемлекеттік аумақта қолданудың негізгі қауіптерінің бірі қазіргі уақытта мемлекеттік аумақта орналасқан, қажетті аппараттық-бағдарламалық құралдары бар және ғаламдық компьютерлік желіге, Интернетке, қол жетімді кез-келген құқық субъектісі математикалық алгоритмді шешу арқылы жүзеге асырылатын криптовалюта шығаруды орталықсыздандыруды қамтуы керек.

Мақалада өңірлік экономикалық интеграцияны құқықтық реттеу, Бірыңғай экономикалық кеңістікті және еркін құқықтық жағдайларды құру жағдайында, Еуразиялық экономикалық одағы шеңберінде тауарлардың, жұмыстардың, көрсетілетін қызметтердің және қаржы қаражатының қозғалысы қатысушы мемлекеттердің экономикалық қатынастарды реттейтін заңнамасын біріздендіру мәселесі жан-жақты талданады және шаруашылық жүргізуші субъектілерге Еуразиялық экономикалық одағының бүкіл аумағында экономикалық қызметті тіркеу еліне және экономикалық қызметті жүзеге асыру орны еліне тәуелді еместен шарттарында еркін жүзеге асыруға мүмкіндік беретіндігі баяндалады.

Криптовалюта айналымының банк қызметін пруденциалдық реттеуге сәйкестігін талдау негізінде криптовалюта төлем құралы ретінде пайдалану контекстінде банк қызметінің тәуекелдерін қорғау бойынша құқықтық шаралар кешенін әзірлеу қажеттігі ұсынылады.

Негізгі сөздер: криптовалюта, салыстырмалы құқықтану, валюталық құқық, тиімді құқықтық негіз, азаматтық айналым, ұлттық қауіпсіздікке төнген қауіп.

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ОБЕСПЕЧЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ КАК НЕОБХОДИМОЕ УСЛОВИЕ ВВЕДЕНИЯ КРИПТОВАЛЮТЫ

Аннотация. В статье проводится анализ применения в экономическом обороте криптовалюты, выступающей в качестве средства платежа и накопления, признанного на законодательном уровне рядом государств, в том числе входящих в ВТО; исследуются возможности применения криптовалюты на территориях государств, входящих в ВТО или другие международные организации экономической интеграции, но не легализовавших возможность введения криптовалюты в национальную экономику; на основе анализа установленных преимуществ и возможных негативных качеств криптовалюты предлагаются направления совершенствования законодательства с целью минимизации рисков государственного управления в случае введения криптовалюты в гражданский оборот в качестве средства платежа и накопления. Статья посвящена вопросам правового регулирования региональной экономической интеграции, создания Единого экономического пространства и свободных правовых условий, реализации товаров, работ в рамках Евразийского экономического союза, подробно анализируется вопрос унификации законодательства государств-участников о движении услуг

и финансовых средств, регулирующих экономические отношения, и излагается возможность хозяйствующим субъектам свободно осуществлять экономическую деятельность на всей территории Евразийского экономического союза на условиях, не зависящих от страны регистрации и страны места осуществления экономической деятельности.

Предлагается необходимость разработки комплекса правовых мер по защите рисков банковской деятельности в контексте использования криптовалюты в качестве платежного средства на основе анализа соответствия оборота криптовалюты пруденциальному регулированию банковской деятельности.

Ключевые слова: криптовалюта, сравнительное правоведения, валютное право, эффективная правовая основа, гражданский оборот, угроза национальной безопасности.

Information about author:

Igor Mankovsky - Candidate of Legal Sciences, Assistant Professor, Deputy Director of the Minsk branch of the PRUE. Address: Plekhanov Russian University of Economics, Minsk Branch, 40 Radial st., 220070, Minsk, Republic of Belarus, e-mail: Mankovskiy.IA@rea.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3953-9575>

GTAMP 10.85.51
ЭОЖ 343.98.065

DOI 10.47649/vau.2021.v63.i4.11

Е.Н. Бегалиев¹

¹Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының жанындағы
Құқық қорғау органдары академиясы
Нұр-Сұлтан қ., 021804, Қазақстан Республикасы
e-mail: ernar-begaliyev@mail.ru

ЛАЗЕРЛІК ТАҢБАЛАУДЫҢ МАТЕРИАЛДЫҚ ОБЪЕКТІЛЕРІН ҚЫЛМЫСТЫҢ ЖЕКЕЛЕГЕН ТҮРЛЕРІНЕ (ТОПТАРЫНА) ҚОЛДАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Андатпа. Автор лазерлік таңбалау әдісін қолдану практикасын әлемдік тәжірибе негізінде келтіріледі. Лазерлерді көптеген материалдарды өңдегенде пайдаланады: бетон, айна, темір және т.б. Лазерлік таңбалау процесі кезінде, материал лазер сәулесі түскен сәтте қызатыны сонша, әсер ету уақытына қарай оның түсі өзгереді және контраст пайда болады немесе ол жоқ болып кетеді не болмаса күйдіріледі. Пайда болған лазерлік таңба тұрақты болады және қажалуға төзімді болады. Лазермен кесуді қолданылғанда, белгіленген мөлшерлер бойынша жоғары дәлдікте кесіледі. Мақалада автор лазерлік таңбалауды қолданудың әртүрлі аялары (қауіпсіздік; қару-жарак; мультимедиялық логистика; көлік; фармация және т. б.) қаралды. Зерттелген әдістердің күшті және әлсіз жақтары қамтитын SWOT – талдау жасалған. Құқықтану және өзге де салалар ғалымдарының аталған тақырыпқа қатысты айтылған ғылыми пікірлері кешенді ұсынылған. Бұл мақаланың шешуші кілті – автордың лазерлік таңбалау әдісін енгізу технологиясын жедел, тергеу және сараптамалық тәжірибелерге енгізу туралы тұжырымдары иен ұсыныстары болып табылады. Криминалистикалық тұрғыдан алғанда, лазерлік таңбалаудың бірегейлігі, лазерлік таңбалауды жетілдіру жалған өндірілетін өнімдерден қорғаныш ретінде пайдалануға болатындығы мақалада баяндалады.

Негізгі сөздер: лазер; таңбалау; жағу; перфорациялау; спектр; техника; трасология.

Кіріспе

Қылмыстарды тергеп-тексеру кезінде құқық қорғау органдарының алдында тұрған мәселелердің бірі – жедел-іздістіру іс-шаралары барысында табылған заттарды тексеру. Әдетте, заттардың тиесілігі белгіленеді: ұсталғандардың айғақтарын тексеру, тиісті іс шкафтарымен салыстыру және іздеуде жүрген заттар мен заттарды бұқаралық ақпарат құралдарының көмегімен жеке белгілері бойынша (түгендеу және жеке нөмірлер) есепке алу. Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, объектіні тексеру ықтималдығын арттыру үшін бірқатар алдын-алу шаралары қажет деп қорытынды жасауға болады. Мұндай алдын алу шарасы ретінде объектілерді алдын ала қорғау таңбалауы қызмет ете алады. Қылмыстың жекелеген түрлерін (топтарын) ашудың, тергеудің және алдын алудың техникалық және криминалистикалық міндеттерінің кешенін шешуге мүмкіндік беретін заманауи технологияларды әзірлеу және енгізу мәселелері (материалдық объектілердің иелерін анықтау; жалғандық пен ұрлықтан қорғау функциялары; сот - сараптамалық есеп және т.б.) жоғары ғылыми және практикалық қызығушылық тудырады. Бұлар, біздің ойымызша, лазерлік таңбалау әдісін қамтиды. Қолданылатын таңбалау келесі негізгі талаптарға сай болуы керек: объектіні тексеруге және сәйкестендіруге мүмкіндік беруі, ұзақ қызмет ету мерзімі болуы, жақсы анықтау мүмкіндігі, агрессивті орта мен абразивті әсерлерге төзімді болуы және криминалистикалық сәйкестендіру мүмкіндігін қамтамасыз етуі керек.

Этимологиялық тұрғыдан таңбалау өте мағыналы және көлемді термин. «Таңбалау (фр. marquer – белгілеу) – материалдың орналасқан жерін сәйкестендіруге, ал кейбір жағдайларда бақылауға мүмкіндік беретін сигналдық белгілерді (инвентарлық нөмірлер; таңбалар; штрих-кодтар; бар -кодтар; RFID – белгілер және т.б.) қолдану процесі. Таңбалау материалдық объектілерді (қару-жарак, антиквариат, бұйымдар және т.б.), сондай-ақ олардың иелерін анықтау құралы ретінде қызмет етеді». [1, 79-80 бб.]. Бөлшектерді, дайын бұйымдарды және

тораптарды таңбалау қазіргі өнеркәсіптік өндірістегі маңызды процестердің бірі болып табылады. Ол болмаған жағдайда өнімді анықтау, өнім сапасы мен көлемін бақылау қиын, ал кей жағдайда мүмкін болмай қалады. Сонымен қатар, таңбалау өнімді өндірушіге өз брендин ілгерілету үшін қажет, ал тұтынушы үшін - белгілі бір сапаның кепілі және өнімнің қасиеттері мен параметрлерінің қысқаша сипаттамасы ретінде.

Материалдық объектілерді таңбалау әдістерінің алуан түрлілігінің ішінде сәйкестендіру белгілері мен кескіндерін лазерлік қолдану заманауи, дәл және тиімді технологиялардың бірі ретінде ерекшеленуі керек. М.В. Коновалованың пікірінше, бұл технология «тұтыну өнімдерін қолдан жасаудан қорғауға, атап айтқанда, орауыш пен этикеткаларды фальсификациядан қорғау әдістерін әзірлеуге ...әлеуметтік функцияны орындауға, полимерлі қаптамаларға, мысалы, Брайль шрифіндегі дәрі-дәрмектерге, таңбалауға арналған» [2,4 б.]. Лазерлік таңбалау – перспективалы және қарқынды дамып келе жатқан технологиялық процесс. Электроника мен бағдарламалық өнімдердегі прогресс қосымша графикалық және технологиялық мүмкіндіктердің арқасында дәстүрлі әдістермен салыстырғанда оның бәсекеге қабілеттілігін айтарлықтай арттырады.

Лазерлік таңбалауды басқа есепке алу және өнім сапасын бақылау әдістерінен сапалы түрде ерекшелендіретін маңызды көрсеткіш - оны кез-келген дерлік із қалдыратын беттерге (акрил, ағаш, тас, былғары, резеңке, шыны және т.б.) қолдану мүмкіндігі. Лазерлік таңбалау процесінің мәні лазер сәулесінің әсерінен таңбаланған материалдың бетін өзгерту болып табылады. Жергілікті қыздыру, балку және ішінара булану салдарынан оның оптикалық, химиялық немесе геометриялық қасиеттерінің өзгеруі таңбаланған өнімге минималды термомеханикалық әсер ететін лазерлік таңбалаудың жоғары дәрежесіне әкеледі. Бұл қасиет лазерлік таңбалауды технологиялық салада қолданудың әмбебап сипатын береді. И.А.Бакулиннің пікірімен келісу керек, ол «лазерлік таңбалау бірқатар белгілері бойынша дәстүрлі әдістермен жақсы салыстырылады. Біріншіден, өнімге механикалық әсер дерлік жоқ. Екіншіден, лазерлік таңбалаудың жанаспайтын табиғаты бұл процесті өндірістің әртүрлі түрлерінде жүзеге асыруды салыстырмалы түрде жеңілдетеді. Сонымен қатар, ол қоршаған ортаға зиянсыздығымен, белгілердің сыртқы әсерлерге жоғары төзімділігімен және оңай қайта конфигурациялануымен ерекшеленеді, бұл сайып келгенде, бұл таңбалау түрін көп жағдайда қолайлы етеді» [3, 3 б.].

Негізгі жіктеуіш, біздің ойымызша, зерттелетін популяцияға қатысты, лазерлік таңбалауды қолданудың субъективті критерийі болып табылады, мұнда келесі сорттарды ажырату қажет:

- өндірістік лазерлік таңбалау (материалдық объектіні жасау кезінде қолданылады);
- корпоративтік лазерлік таңбалау (материалдық объектінің өнімнің нақты иесіне тиесілілігін көрсетеді).

Бұл әдісті қолданудың әлемдік тәжірибесін жинақтай отырып, өмірдің өндірістік және әлеуметтік салаларында лазерлік таңбалауды қолданудың жеткілікті кең аумақтары анықталды. Олардың ішінде:

- а) көлік құралдары мен өндірістік жабдықтардың бірліктері;
- б) қару-жарақ пен оқ-дәрілер;
- в) зергерлік бұйымдар;
- г) медициналық мақсаттағы бұйымдар;
- д) сандық аудио/бейне ақпарат құралдары.

Қазақстан Республикасында бүгінгі таңда ЕАЭО-ға мүше мемлекеттердің көлік құралдарының қозғалысы, жеңіл, жүк көліктері мен арнайы көлік түрлерін тіркеу және тіркеу тәртібі мәселесі айтарлықтай өткір тұр. Бұл қиындықтар, басқалармен қатар, ұйымдастырушылық - процессуалдық мәселелерге қатысты ортақ бірыңғай тәсілдердің болмауына (мысалы, Қазақстан Республикасында шанақтың, шассидің және қозғалтқыш нөмірлерінің сәйкестігі жойылды), сонымен қатар, техникалық қолдау көрсетуге қатысты бірыңғай сәйкес белгілерді қолдану процесстерімен байланысты болып отыр. Мысалы, Ресей

Федерациясында «іштен жанатын қозғалтқыштарды таңбалаудың да өзіндік ерекшеліктері бар. Ең алдымен, өңделген бетке мұндай таңбалауды қолдануға рұқсат етіледі, ал бетінде технологиялық процеске байланысты өңдеу іздері болуы керек. Тікелей қозғалтқышта келесі таңба болуы керек:

- өндірушінің тауар белгісі;
- өнім индексі (автокөлік құралдарының қозғалтқыштары үшін);
- өнімнің сериялық өндірістік нөмірі» [4, 100 б.].

Осы саладағы тиімді қызметті қамтамасыз етудің бірыңғай стандарттарының болмауы қазақстандық көлік нарығында автомобильдер - «егіздер» деп аталатын көлік құралдарының жаппай пайда болуына әкелді, бұл аталған көлік құралдарының заңды шығу тегі үлкен күмән тудырады. Жоғарыда аталған мәселені шешудің жолы, VIN-кодтарын зерделеумен қатар, көліктер мен техникаларды өндірумен және құрастырумен айналысатын ЕАЭО мемлекеттерінде көлік құралдарының корпусына, шассиіне және қозғалтқышына бірыңғай стандарт бойынша лазерлік таңбалауды қолданудың заманауи технологиясын енгізу болуы мүмкін. «Металл бұйымдарын лазерлік таңбалау – машина бөлшектері мен тораптары – өнім туралы ақпаратты оның бүкіл өмірлік циклі бойы сақтау үшін пайдаланылуы мүмкін. Мұндай таңбалау берік және жоғары ажыратымдылыққа ие болады» [5, 3 б.].

Атыс қаруын, жарылғыш заттарды және оқ-дәрілерді таңбалаудың стратегиялық маңызы бар. Бұл материалдық объектілерді таңбалаудың ұзақ мерзімді тәжірибесі диагностикалық және сәйкестендіру мәселелерін шешуге мүмкіндік береді. Қазіргі уақытта атыс қаруын жарамсыз патрондардағы іздер мен атыс оқтары бойынша анықтау үшін өндіріс немесе пайдалану кезінде алынған қару белгілері қолданылады. Алайда, қаруды өндіру процесін жетілдіру, атап айтқанда, бөлшектердің бетін өңдеудің тазалығын арттыру, олардан қалған іздердің жеке белгілерінің көрсетілмеуі салдарынан өзінің идентификациялық мәнін жоғалтуына әкеледі. Дегенмен, белгілі әдіс айтарлықтай кемшіліктерге ие. Оны жеке сәйкестендіру үшін пайдаланылған патрондар да, сәйкестендірілетін қару үлгісі де болған кезде ғана пайдалануға болады. Одан әрі қолданылған қаруды анықтау мүмкіндігін анықтау мақсатында атылған оқтардағы іздерге салыстырмалы зерттеу жүргізіледі. Заманауи лазерлік жүйелердің технологиялық мүмкіндіктері таңбалау операциясын орындау кезінде оқтың кіретін жерінде де, аузында да ұңғының ішкі бетіне таңбалау белгілерін қолдануға мүмкіндік береді.

Қазіргі жағдайда, әсіресе ұлтаралық қақтығыстардың, саяси экстремизмнің және қылмыстық құқық бұзушылықтардың өсуіне байланысты бұл шарт, әдетте, орындалмайды. Белгілі әдістің кемшіліктері оның күрделілігіне, білікті мамандардың салыстырмалы зерттеулерінің қажеттілігіне, гильзалар коллекцияларына және олармен байланысты жабдықтарға жатқызылуы мүмкін. Бұл жағдайлар сараптама процесін объективті түрде қиындатады, оны жүзеге асыру мерзімін арттырады. Атылған оқтардағы іздер бойынша атыс қаруын анықтау сот-баллистиканың ең күрделі міндеттерінің бірі болып табылады. Атылған оқтың ізі бойынша көпбұрышты винтовкамен қаруды анықтау мәселесін шешудің перспективалы бағыттарының бірі ұңғыма бетіне жасырын белгілерді қою болып табылады. Криминалистикалық әдебиетте бұл мәселе кейде негізінен теориялық пайымдау деңгейінде көтеріледі. Сондықтан, бұл жұмыстың мақсаты оқпанның ішкі бетіне лазерлік таңбалауды қолданудың іргелі мүмкіндігін және оқпанды жекелендіретін лазерлік таңбалау іздері негізінде қаруды сәйкестендірудің тиімділігін эксперименталды зерттеу болды. Дегенмен, эксперименталды зерттеулер сонымен қатар алғашқы сегізден онға дейін түсіру кезінде лазерлік таңбалау арқылы пайда болған іздерде күшті вариация бар екенін көрсетті. Қаруды одан әрі қолдану кезінде атылған оқтардағы таңбалардың іздері баяу өзгереді. Дегенмен, қорғаныс өнеркәсібінің берік тәжірибесіне қарамастан, қару-жарақ пен оқ-дәрілерді таңбалау саласындағы қызметке байланысты ғалымдар мен практиктер арасында бірқатар пікірталас тудыратын ережелер бар. Сонымен, Н.Ю. Горячеваның пікірінше, “атыс қаруын таңбалау және кодтау мәселелеріне мемлекет тарапынан да, криминалист ғалымдар тарапынан да көңіл

аударылу аз. Қазіргі уақытта атыс қаруын таңбалаудың әртүрлі әдістері ұсынылады және қолданылады. Ұсынылған әдістердің кемшіліктері сол, таңбалау қарудың із қалдырылмайтын бөліктеріне немесе із қалдыратын бөліктеріне жасалады, бірақ оны жағудың шектеулі кеңістікке ие, соның нәтижесінде аз ғана қарулар партиясын кодтауға болады» [6, 17-18 б.]. Осыған сүйене отырып, қарастырылатын материалдық объектілердің жиынтығына таңбалауды дұрыс қолданбау жалпы қару мен патрондардың айналымын есепке алу мен бақылауға теріс әсер етеді деген қорытындыға келеміз. «Бағалы металдар және асыл тастар туралы» Ресей Федерациясының заңына сәйкес асыл тастардан (бриллианттар, изумрудтар, лағылдар, сапфирлер және т.б.) жасалған зергерлік бұйымдарды міндетті түрде таңбалау жобасын прогрессивті бағыт ретінде көреміз. «Табиғи алмаздардағы сызықтарды жазудың зерттелген режимдерін гауһар тастарды көлемді таңбалауда қолдануға болады» [7,8 б.]. Тіркеу функцияларын жүзеге асырумен қатар, лазерлік таңбалау із қабылдау объектісіне қатысты маркетингтік ақпаратты (зауыттың логотипі – өндіруші түсті) беруге, сондай-ақ басқа да қысқаша ақпаратты (өнім салмағы, үлгі және т.б.) таңбалап салуға мүмкіндік береді.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Лазерлік таңбалауды қолданудың салыстырмалы жоғары құнын ескере отырып, бұл технология, әдетте, бірнеше рет пайдалануға арналған материалдық объектілерге қатысты қолданылады. Дәл осы себепті арзан / бір рет қолданылатын күнделікті заттарға (тұтыну тауарлары, дәрі-дәрмектер және т.б.) лазерлік таңбалауды қолдану мүлдем орынсыз болып көрінеді. Жоғарыда аталған материалдық объектілер үшін балама таңбалау әдістері қолданылады (штрих-кодтау; RFID). Ерекшеліктері медицинаға арналған өнімдер, сонымен қатар жоғары құнды әрекет етуі тар спектрлі дәрілік препараттар болып табылады. Жоғарыда аталған материалдық объектілерді лазерлік таңбалаудың қазіргі тәжірибесін заманауи шынайы және әбден қолайлы деп санаймыз. Біз аудиовизуалды ақпарат объектілеріне лазерлік таңбалауды қолдану процесін өте ерекше деп есептейміз. Сандық деректердің виртуалды шарықтау дәуірінде шынайы материалдық объектіні анықтаудың, аудио және бейне материалдардың жалған бұрмалануын (монтажын) анықтаудың тиімді әдістері қажет. Сонымен, М.В.Колесников “бейне жазу кадрларына аутентификация коды (АС) бар деректер блогын енгізу процедурасын өте дұрыс ұсынды. Белгіленген бейнежазбаның түпнұсқалығын бейнежазбаның кадрларынан алынған АҚ стандартпен салыстыру арқылы растауға болады. Түпнұсқалықты растауға арналған таңбалау жасырын және имитацияға төзімді болуы керек. Бұл жерде жасырындық деп бейне кадрларды визуалды бақылау кезінде таңбалаудан туындаған бұрмалаулардың байқалмауы болып табылады. Таңбалау құпиясын қамтамасыз ету үшін стеганография әдістерін қолданған жөн. Стеганография әдістерін қолдану арқылы АҚ енгізу процедурасы бағдарламалық немесе аппараттық құралдарда жүзеге асырылуы мүмкін. Енгізу процедурасының аппараттық орындалуы таңбалау имитациясына үлкен беріктікті қамтамасыз етеді» [8,1 б.]. Біз қарастырып отырған технология жалған аудиовизуалды ақпаратты көрсету фактілерін барынша азайтуға мүмкіндік береді, сонымен қатар контрафактілік аудио және бейне өнімдердің мультимедиялық кеңістікке енуіне жол бермейді деп сенеміз.

Жоғарыда аталған салалардан басқа, лазерлік таңбалау халық тұтынатын тауарлардың белгілі бір түрлерін/топтарын, жоғары құнды азық-түлік өнімдерін, мәдениет және кескіндеме туындыларын, көп мақсатты құрылғылар мен құрылымдардың бөлшектерін және т.б. өндірісте сәтті қолданылуы мүмкін. Осыған байланысты Д.С.Кольчанов «әртүрлі мақсаттағы кәдесыйлар мен өнеркәсіп өнімдерін лазерлік таңбалауда белсенді түрде қолданылады» деп атап өтті [9, 47 б.]. Мазмұн жағынан лазерлік таңбалау, егер оны қолдану материалдық объектінің құрылымы мен функционалдық қасиеттерін бұзбаса, практикалық болып табылады. Таңбалаудың мәтіні және/немесе суреті жеке тұлғаның жеке ақпаратын беретін жағдайларда, осы ақпараттың субъект құрылымында болуы оның кейіннен иеліктен шығарылуына кері әсер етуі мүмкін. Сондықтан, материалдық объектінің жалпы белгілеріне сәйкес келетін жеке таңбалау деректерін қолдану ең дұрыс әдіс болып табылады. Мысалы, бөлшектердің белгілі бір көлікке тиесілі екенін көрсететін айна мен көзілдірік бетіне лазерлік

таңбалау арқылы цифрлық белгілерді қолдану. Бұл шара, біздің ойымызша, көлік құралдарының жекелеген элементтерін ұрлаудың алдын алуға тиімді әсер етеді. Лазерлік микроөңдеу [10], лазерлік технологиялық жабдықтар [11], лазерлік қондырғылар [12] және құрылымдық материалдарды лазерлік өңдеу [13] мәселелеріне арналған әлемдік тәжірибені жалпылау, сондай-ақ арнайы ғылыми зерттелген әдебиеттерді талдау жүргізу жолымен лазерлік таңбалау әдісін қолдану арқылы күшті және әлсіз жақтарын көрсету қажет.

Белгілі таңбалау әдістерінің барлық алуан түрінен лазерлік өңдеуді ажыратуға болады, оларды қолдану перспективалары дәстүрлі брендтеу әдістерімен салыстырғанда бірқатар артықшылықтарға байланысты, ол жұқа қабырғалы және нәзік бөлшектерді, сондай-ақ құрамдас бөліктер мен құрастырылған бұйымдарды өңдеуге мүмкіндік беретін бұйымға механикалық әсердің болмауы. Қазіргі уақытта соққы басындағы, рефлектордағы және патрон тоқтағышындағы тұрақты кодты лазерлік өңдеудің белгілі мысалдары бар. Бұл жағдайда лазерлік әсер ету аймағында болатын негізгі процестер булану және балқу болып табылады. Жүргізілген зерттеулер, тұтастай алғанда, қаруды сәйкестендіру үшін жасырын лазерлік таңбалауды қолдану дұрыстығын көрсетті. Дегенмен, таңбалау қанағаттандыруға тиіс анықталған төрт сот-медициналық қағидаттардың ішінде ең әлсіз жері оның атудан атысқа дейінгі тұрақтылығы болып табылады. Жүргізілген зерттеулерді ұңғыманың ішкі бетіне лазерлік таңбалауды қолдану сияқты күрделі мәселені шешудің алғашқы қадамы ретінде қарастыруға болады. Атыс кезінде пайда болатын оқтардағы іздерді зерттеу және қаруды анықтау бойынша бұрын жарияланған барлық дерлік жұмыстар дәстүрлі винтовка түрлерімен - тікбұрышты немесе трапеция тәрізді оқпандарға қатысты. Дәл осындай мылтық ату үшін оқтарда қалыптасқан іздердің классификациясы және қаруды анықтау принциптерінің өзі әзірленді. Сондықтан бұл бағыттағы жұмысты, ең алдымен, таңбалау белгілерін лазерлік тұндыру кезінде пайда болатын бөртпенің тозуға төзімділігін арттыру бағытында жалғастыру қажет.

Нәтижелер және оларды талқылау. Сонымен, қарастырылып жатқан технологияның негізгі артықшылықтары, біздің ойымызша, мыналар:

- а) материалдық объектіге орналастырылған ақпаратты, сондай-ақ ұзақ мерзімді операциялық қасиеттерді қабылдаудың жоғары деңгейі;
- б) із қабылдау бетін зақымдамай (теспей) таңбалау мүмкіндігі;
- в) мәтіндерді/суреттерді түрлі түсті етіп беру мүмкіндігі;
- г) қабылданатын объектілерге лазерлік таңбалауды жасырын қолдану мүмкіндігі;
- д) таңбаланған материалдық объектілерді зерттеуде бай сараптамалық тәжірибенің болуы.

Көрсетілген артықшылықтармен қатар қарастырылып отырған технология түрін пайдаланушылар кездесетін белгілі бір кемшіліктер бар, олар мыналарды қамтиды:

- а) арнайы өндірістік құрал-жабдықтардың, соның ішінде шығыс материалдарының (жапсырмалар, таңбалар, коллареткалар, этикеткалар, белгілер және т.б.) жоғары құны;
- б) оқитын құрылғылармен және бағдарламалық құрылғылардың қалпына келтіру мүмкіндіктерінің болмауы;
- в) жекелендірілген ақпаратпен лазерлік таңбалауды қолдану процесі конвейерді біріктіру әдісін қоспағанда, қолмен жүзеге асырылады. Лазерлік таңбалау тек бояу қабатында ғана емес, сонымен қатар корпус металының бетінде де белгілердің пайда болуына әкелетінін атап өту маңызды. Металлдағы бояу қабатын алып тастаған кезде жергілікті балқу көрінеді, бұл күшті лазерлік сәулеленудің әсеріне тән. Сонымен қатар, құрылғыда белгілі бір өндірушінің өндіріс технологиясымен анықталатын бірқатар мүмкіндіктер бар: пішіні, өлшемі, түсі, таңбалауы, голографиялық суреттері, штрих-кодтары, материалы, арнайы қорғаныс құрылымдық элементтері мен бөлшектері және т.б. сәйкестендіру белгілерінің саны.

Қорытынды.

Келесі қорытындылар мен ұсыныстарды тұжырымдаймыз. Арнайы функцияларды іске асырудың (сәйкестендіру; аутентификация; криминалистикалық есепке алу және т.б.) бірегей мүмкіндіктерін ескере отырып, лазерлік таңбалау әдісін қолдана отырып, біз стандарттауға материалдың жекелеген түрлерін өндірудің технологиялық құжаттарын (ГОСТ) енгізу қажет деп санаймыз. Экономикалық контрабанда, ұрлық, алаяқтық әрекеттер, құжаттарды қолдан жасау және басқа да құқық бұзушылықтарға қарсы тұру мүддесінде материалдық объектілердің шығу көзін анықтау мақсатында лазерлік таңбалау әдісін белсендірек қолдану қажет. Олар материалдық объектілерді қолдан жасаудан қорғау технологиясының тәуелсіз сорттарының бірі ретінде лазерлік таңбалауды қолдану процесі абсолютті орынды және ғылыми негізделген деп санайды. Біз қылмыстардың жекелеген түрлерін анықтау, ашу, тергеу және алдын алу үшін лазерлік таңбалау әдісін басымдықпен қолданудың жаңа бағыттарын іздеу маңызды деп санаймыз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Бегалиев Е. Н. Криминалисттің қазіргі түсіндірме сөздігі. – Алматы: “Лантар Трейд», 2019. -241 б.
- 2 Коновалова М. В. Разработка процесса и модернизация оборудования для маркировки изделий из полимерных термоусадочных материалов: дис. канд. тех. наук: 05.02.13. – М., 2018. -149 с.
- 3 Бакулин И.А. Импульсно – периодический СО₂ - лазер с широкоапертурным однородным пучком излучения: автореф. дис. канд. физ.- мат. наук: 01.04.21. – Самара, 2003. -14 с.
- 4 Суворов А. С. Көлік құралдарының сәйкестендіру номерлерін жалған жасау немесе жою үшін қылмыстық жауапкершілік.: заң ғылым. канд. дис.: 12.00.08. – Краснодар, 2014. -186 б.
- 5 Ганзуленко О. Ю. Обоснование параметров лазерной маркировки деталей машин и агрегатов для их идентификации и учета: автореф. дис. канд. тех. наук: 05.02.13. – М., 2017. -19 с.
- 6 Горяева Н. Ю. Особенности криминалистического исследования гражданского и служебного нарезного оружия и следов его применения: автореф. канд. юрид. наук: 12.00.09. – Челябинск, 2010. -29с.
- 7 Селезнев Л. В. Филаментация ультракоротких лазерных импульсов в сходящихся пучках: автореф. дис. докт. физ.- мат. наук: 01.04.21. – М., 2018. -43с.
- 8 Колесников М.В. Оптические методы и устройства для скрытой маркировки регистрируемых изображений: автореф. дис. канд. тех. наук: 05.11.07. – М., 2017. -18с.
- 9 Колчанов Д. С. Тот баспайтын болаттан жасалған ұнтақтарды тандамалы лазерлік балқыту арқылы өнімді өсірудің техникасы мен технологиясын жасау: тех. ғылым. канд. дисс: 05.02.07. – М., 2018. -138б.
- 10 Редька Д.Н. Лазерная микрообработка тонкопленочных солнечных модулей: дис. канд. тех. наук: 05.27.06. – Санкт-Петербург, 2016. -128с.
- 11 Обухов А.И. Разработка метода обеспечения гибкости систем ЧПУ лазерного технологического оборудования на основе их модульной организации архитектуры: автореф. дис. канд. тех. наук: 05.13.06. – М., 2011. -27с.
- 12 Гилязов М. Р. Технологиялық қондырғы беттік лазерлік өңдеу бұйымдарды кеңейтілген жұмыс өрісі: автореф. дис. ғыл. канд. техникалық ғылымдар: 05.11.07. – Казань, 2018. -19 б.
- 13 Агеев Э. И., Вейко В. П., Горный С. Г., Одинцова Г. В., Петров А. А. Лабораторный практикум по лазерным микротехнологиям. Часть I. Лазерная обработка конструкционных материалов. Учебное пособие. – СПб: Университет ИТМО, 2017. – 79 с.

**ВОПРОСЫ ПРИМЕНЕНИЯ МАТЕРИАЛЬНЫХ ОБЪЕКТОВ ЛАЗЕРНОЙ
МАРКИРОВКИ К ОТДЕЛЬНЫМ ВИДАМ (ГРУППАМ) ПРЕСТУПЛЕНИЙ**

Аннотация. Автором приводится анализ практики применения метода лазерной маркировки на основе мирового опыта. Лазеры используются при обработке многих материалов: бетона, зеркал, железа и др. В процессе лазерной маркировки материал настолько сильно нагревается под воздействием лазерного луча, что его цвет со временем меняется, а контраст появляется или исчезает или выгорает. Полученная лазерная метка стабильна и устойчива к истиранию. При использовании лазерной резки он вырезается до заданных размеров с высокой точностью. Рассмотрены различные сферы использования лазерной маркировки (безопасность; вооружение; логистика мультимедиа; транспорт; фармацевтика и т.п.). Проведен SWOT – анализ, включающий в себя сильные и слабые стороны исследуемого метода. Предлагаются различные точки зрения ученых, специализирующихся на юриспруденции, а также иных науках по данной проблематике. Ключевым моментом данной статьи являются выводы и предложения автора касательно внедрения в оперативную, следственную и экспертную практику

условий применения технологии лазерной маркировки. При этом лазерная обработка непрерывно совершенствуется и в ряде случаев она является основной технологией.

Ключевые слова: лазер; маркировка; нанесение; перфорирование; спектр; техника; трасология.

ISSUES OF APPLICATION OF MATERIAL OBJECTS OF LASER MARKING TO CERTAIN TYPES (GROUPS) OF CRIMES

Abstract. The author provides an analysis of the practice of applying the method of laser marking based on international experience. Lasers are used in the processing of many materials: concrete, mirrors, iron, etc. In the process of laser marking, the material heats up so much under the influence of a laser beam that its color changes over time, and the contrast appears or disappears or burns out. The resulting laser mark is stable and resistant to abrasion. When using laser cutting, it is cut to the specified dimensions with high precision. Considered various areas of the use of laser marking (security; weapons; logistics; multimedia; transport; pharmacy etc.). SWOT analysis was carried out that included the strengths and weaknesses of the method under study. Different points of view are offered to scholars specializing in jurisprudence, as well as other sciences on this subject. The key point of this article is the conclusions and suggestions of the author regarding the introduction into operational, investigative and expert practice of the conditions of application of laser marking technology.

Key words: laser; marking; application; perforation; spectrum; equipment; trasology.

References

- 1 Begaliev E. N. Kriminalistñ qazırgı tüsındırme sözdıgı. – Almaty: “Lantar Treid», 2019. -241 b.
- 2 Konovalova M. V. Razrabotka processa i modernizacija oborudovaniya dlja markirovki izdelij iz polimernyh termousadochnyh materialov: dis. kand. teh. nauk: 05.02.13. – M., 2018. -149 s.
- 3 Bakulin I.A. Impul'sno – periodicheskij SO2 - lazer s shirokoaperturnym odnorodnym puchkom izlucheniya: avtoref. dis. kand. fiz.- mat. nauk: 01.04.21. – Samara, 2003. -14 s.
- 4 Suvorov A. S. Kölik quraldarynyñ säikestendiru nomerlerinjalğan jasau nemese joıu üşin qylmystyq jauapkerşilik.: zañ ğylym. kand. dis.: 12.00.08. – Krasnodar, 2014. -186 b.
- 5 Ganzulenko O. Ju. Obosnovanie parametrov lazernoj markirovki detalej mashin i agregatov dlja ih identifikacii i ucheta: avtoref. dis. kand. teh. nauk: 05.02.13. – M., 2017. -19 s.
- 6 Gorjaeva N. Ju. Osobennosti kriminalisticheskogo issledovaniya grazhdanskogo i sluzhebnogo nareznogo oruzhiya i sledov ego primeneniya: avtoref. kand. jurid. nauk: 12.00.09. – Cheljabinsk, 2010. -29s.
- 7 Seleznev L. V. Filamentacija ul'trakorotkih lazernyh impul'sov v shodjashhihsja puchkah: avtoref. dis. dokt. fiz.- mat. nauk: 01.04.21. – M., 2018. -43s.
- 8 Kolesnikov M.V. Opticheskie metody i ustrojstva dlja skrytoj markirovki registriruemyh izobrazhenij: avtoref. dis. kand. teh. nauk: 05.11.07. – M., 2017. -18s.
- 9 Kolchanov D. S. Tot baspaityn bolattan jasalğan üntaqtardy tañdamaly lazerlik balqytu arqyly önımdı ösirüdiñ tehnıkasy men tehnologiasyn jasau: teh. ğylym. kand. diss: 05.02.07. – M., 2018. -138b.
- 10 Red'ka D.N. Lazernaja mikroobrabotka tonkoplenochnyh solnechnyh modulej: dis. kand. teh. nauk: 05.27.06. – Sankt-Peterburg, 2016. -128s.
- 11 Obuhov A.I. Razrabotka metoda obespecheniya gibkosti sistem ChPU lazernogo tehnologicheskogo oborudovaniya na osnove ih modul'noj organizacii arhitektury: avtoref. dis. kand. teh. nauk: 05.13.06. – M., 2011. -27s.
- 12 Giläzov M. R. Tehnologialyq qondyrğy bettik lazerlik öñdeu büiymdardy keñeıtılgen jümys örisi: avtoref. dis. ğyl. kand. tehnikalyq ğylymdar: 05.11.07. – Kazän, 2018. -19 b.
- 13 Ageev Je. I., Vejko V. P., Gornyj S. G., Odincova G. V., Petrov A. A. Laboratornyj praktikum po lazernym mikrotehnologijam. Chast' I. Lazernaja obrabotka konstrukcionnyh materialov. Uchebnoe posobie. – SPb: Universitet ITMO, 2017. – 79 s.

Information about the author:

Yernar Begaliyev - Professor at the Department of Special Legal Courses of Academy of Law Enforcement Agencies under the General Prosecutor's Office of the Republic of Kazakhstan, Doctor of Laws, Professor, Honorary Worker of Education in the Republic of Kazakhstan. 021804, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan, e-mail: ernar-begaliev@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6659-8576>

МРНТИ 10.15.35
УДК 341.231.7

DOI 10.47649/vau.2021.v63.i4.12

У.Х. Идресова ^{1*} , Ж.И. Ердешова ¹ , Д.У. Айтмуханова ¹ ¹Атырауский университет имени Х.Досмухамедова
г. Атырау, 060011, Республика Казахстан
*e-mail: u.idressova@asu.edu.kz

ВОПРОСЫ ГАРМОНИЗАЦИИ НАЦИОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА И РЕЛИГИОЗНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РК: ПРОБЛЕМЫ И ТЕОРИЯ

Аннотация. В статье рассказывается о вопросах правового регулирования религиозной деятельности и влиянии на общественные отношения внутри государства.

Религиозная атрибутика или религиозные символы являются частью реализации самой религии. Поэтому соблюдение норм и требований религий является важным для верующих людей. Казахстан является одной из стран, которая практикует свободу вероисповедания. Поэтому важно правильно регулировать взаимоотношения индивидов и общества в рамках свободы вероисповедания и определить место государства при регулировании вопросов религии.

Целью статьи является нахождение баланса между государством и гражданским обществом, следуя примерам более успешных в этой области государств и внедрения данной практики в Казахстане с учетом национальных особенностей. Деятельность, цели страны по установлению гармонизационных связей между лидерами мировых и традиционных религий характеризуются как один из шагов, направленных на религиозное Содружество. Политика государства в сфере религии преследует цели сохранения межрелигиозного согласия, пропаганды взаимной религиозной терпимости в обществе. Религиозная политика Казахстана - залог межконфессионального согласия, стабильности религиозной ситуации. В статье рассказывается о состоянии правового регулирования религиозных отношений и принципах правовых норм для регулирования деятельности религиозного управления государства.

Ключевые слова: религиозные права граждан, религиозные объединения, государственное управление, религиозные конфессии, религиозные информационные материалы.

Введение. За 30 лет независимости Республика Казахстан сформировалась как суверенное государство, принятое мировым сообществом, имеющее опыт успешного продвижения религиозного и конфессионального диалога и согласия. На территории страны на протяжении веков проживали представители различных этносов и конфессий, взаимно обогащались культурными ценностями проживанием друг друга. Казахстан сформировал платформу политической, правовой и социально-экономической среды, комфортные для совершенствования культуры и традиционных духовных ценностей разных национальностей, проживающих на территории Казахстана [1].

По мнению ученых, исследующих историческое развитие религиозной ситуации в Казахстане, пришли к выводу, что ислам, с одной стороны, показал свою жизнеспособность в казахской культуре, с другой стороны, он не имел достаточно важной политической роли в жизни нашей страны. По их мнению, по сравнению с обществами, где широко распространена исламская религия, ислам в казахской степи не превратился в целостную систему, которая в силу образа жизни местного населения всесторонне регулирует все сферы общественной жизни.

Одним словом, можно сказать, что степная демократия смогла приспособить к себе роль и функции ислама в общественных отношениях. Несомненно, что Ханская система, стоявшая у истоков казахского государства в целом, обращалась к мусульманским правовым нормам. Это видно и по тому, что нормы законодательства основаны на шариате в законодательном кодексе Тауке-хана «Жеті Жарғы» [2].

Конечно, исторические периоды в составе последующей Российской империи и в советском строе привели к некоторому разрыву религиозной традиции в казахском обществе и значительному размыванию национальной и религиозной идентичности, которая

формировалась веками. С этой точки зрения можно сказать, что государственно – религиозные отношения в современном казахском обществе составляют симбиоз светских позиций традиционного периода, советского времени и современности.

Следует отметить, что западные ученые, изучающие государственно – религиозные отношения, отмечают, что на формирование взаимоотношений государства и религиозных организаций и их развитие в определенном направлении оказывают влияние и другие факторы, например, тенденция участия граждан в развитии этой сферы также занимает важное место. Очевидно, что такие взгляды возникли под влиянием демократических институтов и ценностей в современном мире.

Законодательно скоординированная работа религиозных объединений в стране является основополагающим принципом становления страны в качестве современного правового государства, и государство являясь гарантом стабильности и равноправия всех зарегистрированных религиозных объединений. При этом следует отметить, что действующий закон, регулирующий религиозную сферу страны, в преамбуле отражает историческую роль ислама ханафитского направления и православного христианства в развитии народной культуры и духовной жизни, уважает другие религии, совместимые с духовным наследием народа Казахстана. Такая позиция организации отношений между государством и религией в полной мере соответствует цели установления в стране культурного и мировоззренческого многообразия и плюрализма.

Материалы и методы исследования. Одной из сложных категорий современных социально-гуманитарных наук, в том числе юриспруденции и религиоведения, является светскость. Принцип светскости является одним из главных принципов формирования и функционирования большинства современных стран как правовых государств. Тем не менее, секуляризм-понятие всесторонне не вполне детерминированное.

Неопределенность содержательного смысла данного понятия приводит к различным дискуссиям. Важное значение в рассматриваемом нами вопросе имеет соотношение «светского» и «религиозного». Как отмечает российский исследователь И. В. Понкин, термин секуляризм в большей степени используется применительно к соотношению государства и религиозных объединений. Общественные и научные дискуссии о светском характере государства, светском содержании государственного и муниципального образования свидетельствуют о наличии противоположных взглядов [4]. Некоторые утверждают, что светское государство отделено от религии, соответственно государственная служба и образование свободны от религиозных символов и содержания. Другие расценивают секуляризм как обеспечение конституционных прав граждан, в том числе религиозных свобод. Такое многообразие в трактовке светского характера государства свидетельствует о том, что внешняя определенность понятия светскости в конечном счете столь сложна. Мы предполагаем, что секуляризм является сложным понятием, и его можно рассматривать в нескольких аспектах.

Представители религиозных объединений принимают активное участие в работе Ассамблеи народа Казахстана, консультативно-совещательных органов на республиканском и местном уровнях. Приверженность народа страны ценностям добра и мира, позитивные диалоги конфессий и культур, взвешенная государственная политика в религиозной сфере, а также традиции единения представителей различных религий, укоренившиеся в глубинах истории для укрепления стабильности казахстанского общества, по-прежнему оказывают положительное влияние на внутреннюю обстановку в стране. Известно, что тем самым мы сохраняем стабильность нашей страны. Внутренняя и внешняя политика Казахстана является демонстрацией для всего мира, что религия играет важную роль в сохранении стабильности и согласия внутри страны, укреплении общенационального единства универсальных общечеловеческих ценностей, что различные религии и конфессии могут сосуществовать и гармонично развиваться на основе полного взаимопонимания и уважения.

Согласно законодательству «О некоммерческих организациях» в стране под определением понятия религиозного объединения понимается добровольное объединение граждан, объединившихся в установленном законодательными актами порядке на основе общности своих интересов для удовлетворения духовных потребностей [3]. Участники (члены) религиозного объединения не сохраняют прав на переданное ими этой организации имущество, в том числе на членские взносы. Они не отвечают по обязанностям религиозного объединения, а религиозное объединение не отвечает по обязанностям своих членов. Особенности правового положения религиозного объединения регулируются действующим законодательством, такими как, ЗРК «О национальной безопасности Республики Казахстан» от 6 января 2012 года, ЗРК «О борьбе с терроризмом» от 13 июля 1999 года, ЗРК «О религиозной деятельности и религиозных объединениях».

Очевидно, что Казахстан, как полиэтническое и многоконфессиональное независимое государство, лидирует в формировании своеобразной модели и порядка взаимоотношений между государством и религиозными объединениями. Тем не менее, учитывая и религиозные взгляды молодежи в современном обществе, нельзя забывать, что пути усиления религиозного воспитания все еще необходимо укреплять и держать под постоянным контролем государства.

Абсолютное большинство жителей Казахстана считают себя мусульманами и не препятствуют свободной реализации других религиозных верований. Об этом свидетельствует увеличение числа немусульманских религиозных объединений. С момента обретения независимости количество православных, католических, протестантских общин увеличилось в несколько раз.

Комплексный подход к реализации государственной политики в сфере религии является одним из принципов внутренней политики Казахстана, которые имеет многообразные формы проявления, в том числе, в системе правоохранительных, специальных органов и ВС РК, в средствах массовой информации, в системах образования и здравоохранения, культуры и спорта [1].

В настоящее время одной из важнейших проблем в сфере религиозных отношений является широкое внедрение принципов толерантности в практику общественной жизни. Толерантность означает способность и готовность воспринимать другого без сопротивления в английском языке, а во французском-уважение свободы другого, его стиля мышления, поведения, политических и религиозных взглядов. Толерантность используется в восточных странах в смысле милосердия к другому, прощения, сострадания

Реализация государственной политики в религиозной жизни общества сегодня является важным способом формирования четкой гражданской позиции населения в непризнании различных деструктивных, в том числе псевдорелигиозных идей.

Деятельность центральных государственных и местных исполнительных органов требует постоянного развития и совершенствования работы в реализации задач по профилактике и противодействию религиозному экстремизму [5].

Результаты и их обсуждение. Современное общество-требует проведения надлежащей, четкой разъяснительной и превентивной работы с групп населения, не способных противостоять распространению деструктивных религиозных идей в целях искоренения радикальных проявлений.

Цель и основные направления противодействия экстремизму и норм определяются целым рядом специального законодательства.

Одним из факторов усиленного обеспечения мер безопасности является возможность присутствия в стране сторонников радикальных и незарегистрированных религиозных течений, а также террористических и экстремистских организаций, запрещенных по решению суда на территории Казахстана. На практике имеют место случаи обострения конфликта членов радикальных религиозных течений с официальными представителями духовенства, а потому последним необходимо вести мероприятия просветительного и разъяснительного

характера в системе образования. Как известно, информация, поступающая через социальные сети, способствуют формированию религиозного мировоззрения молодого поколения [6].

Растет риск распространения онлайн-проповедей в социальных сетях лиц, проповедующих религию экстремистского толка. До сих пор имеют место факты распространения религиозной литературы за пределами стационарных помещений, установленных для этой цели [9].

Запрет на ношение религиозной атрибутики, в частности хиджаба имеет негативные последствия, особенно для стран, где преобладающее большинство населения являются мусульманами. Казахстан в этом случае находится в противоречивой ситуации. Хотя и в республике по разным оценкам проживают более 75 процентов мусульман, не все из них являются практикующими верующими. Это связано со степной культурой, которая относительно позднее приняла ислам с рудиментами шаманизма и тенгрианства. К относительной пассивной религиозности также способствовала почти 70 летняя коммунистическая власть. После обретения независимости коренной народ страны начал возвращаться к своим религиозным корням, что отразилось в количестве мечетей и в общем количестве людей, практикующих ислам. Однако, после обретения независимости в Казахстан также пришли различные экстремистские организации и течение не согласные с позицией муфтията страны, которые смогли найти последователей используя слабую религиозную просвещенность населения.

Таким образом в республике сформировалось общество с неоднородным отношением к религии среди этого так называемого преобладающего большинства. Атрибутика в данном случае является основой разногласия среди общества, так как она находится у всех на виду, особенно в отношении женщин в исламе. Как мы уже отмечали выше, государство пытается регламентировать ношение атрибутики, оно это связывает со светскостью строя. Однако, запреты ношения религиозной атрибутики не только противоречит гражданским правам, но также способствует маргинализации и дальнейшей радикализации активно практикующих ислам.

Невозможность свободно практиковать свою религию в общественных местах не будет давать возможность получать образование или полноценное образование, тем самым это ущемляет экономические возможности граждан делая их менее конкурентоспособными на рынке труда. Нужно принять во внимание тот факт, что среди практикующих ислам довольно большое количество людей из сельской местности, которые пытаются найти более благоприятные финансовые условия в областных центрах и других крупных городах.

Регламентирование и административное давление на местах негативно сказывается на восприятии этих людей в обществе этого слоя населения. Сокращение возможности получения лучшей работы не дает большой выбор времяпрепровождения для детей этого слоя общества. Это создает хорошую почву для десоциализации этой молодежи, что в будущем может повлечь радикализацию огромного пласта незанятого молодого населения.

Заключение. Усилению внимания к межконфессиональным религиозным отношениям приданы функции и полномочия в области взаимодействия с религиозными объединениями, обеспечения прав граждан на свободу вероисповедания, а также взаимного сотрудничества между государством и гражданским сектором.

Одной из основных задач является проведение политики, отвечающей ценностям и интересам светского общества и направлению развития, обеспечивающей защиту не только материальных, но и духовных богатств общества при сохранении исторического и культурного наследия страны.

В своей деятельности Управление по делам религий руководствуется тем, что религия играет важную роль в развитии общества, в том числе в сохранении стабильности казахстанского общества. Еще одним важным направлением в реализации этой задачи является то, что в истории нашей страны наша область является самым конфессиональным регионом. Кроме того, регистрация и перерегистрация лиц, осуществляющих миссионерскую

деятельность в управлении; Выдача решения о согласовании размещения помещений для проведения религиозных мероприятий за пределами культовых зданий (сооружений); на него возложены обязанности по выдаче решения об утверждении расположения специальных стационарных помещений для распространения религиозной литературы и иных информационных материалов религиозного содержания, предметов религиозного назначения.

Большое внимание уделяется информационно-разъяснительной работе по повышению правовой и политической культуры граждан, направленной на защиту принципов свободы совести. Одной из главных задач является сохранение и недопущение под влиянием организаций, нарушающих нравственный облик жителей региона, верующих, использующих религию и чувства верующих, наносящих вред нравственности, здоровью и безопасности, правам и свободам человека.

Для ограничения распространения в сети Интернет материалов, пропагандирующих религиозный экстремизм, организуется мониторинг интернет-ресурсов светского и религиозного характера. Очень важно, чтобы данные, которые будут доступны молодежи, формировались в правильном потоке. Перед регистрацией какого-либо интернет-приложения необходимо использовать программы, которые просеивают информацию, соответствующую году рождения пользователя контактного номера. Государство обязано как поддерживать, так и защищать свободу вероисповедания, но должны быть созданы условия, чтобы государственное устройство не подвергалось опасности. В случае угрозы Конституционный интерес будет приоритетным. Государственные органы должны содержать вопросы, которые управления в религиозной сфере решили правильными.

В целях развития государственно – конфессионального и межконфессионального сотрудничества при акиматах административно-территориальных единиц продолжает работу Совет по связям с религиозными объединениями. На его заседаниях проводится обсуждение актуальных проблем, требующих принятия совместных рекомендаций и решения в религиозной сфере.

В обществе также сложилось мнение, что возникновение религиозных конфликтов определяется низким показателем социального положения. Семейное воспитание также имеет большое значение для формирования религиозных взглядов, не зависящих от материального положения человека. Отношения в семье также являются одной из причин возникновения некоторых конфликтов между ребенком и родителями. Одной из причин является несправедливость, проявляющаяся как в праве, так и на практике со стороны отношений в обществе и со стороны органов власти.

Формирование взглядов в таком обществе также формируется посредством данных, распространяемых через интернет. Поэтому любые распространяемые сведения, в извещениях должны быть загружены только те факты, на которые основаны или на которых имеются ссылки на фактически вступившие в силу судебные акты. Данные, на которые он распространяется, должны быть загружены только с разрешения специализированных учреждений. Условия, способствующие возникновению межнациональных конфликтов, должны быть исчерпаны корнями и охватываться компетенцией государственных органов посредством контрольных и надзорных мер.

Создание напряженной общественной социальной среды и предложение оружия как движущей силы также является подрывом безопасности государства. Он преследуется правовой нормой как в административном, так и в уголовном отношении. Должны быть предприняты меры по включению в школьную программу, закрепленную за молодежным сознанием через структуру, наделенную специальными государственными компетенциями, с акцентом на позиции традиционного исламского направления и определением правильного и неправильного направления религиозных представлений в развивающееся сознание.

Роль направления цифровизации в процессе общественного развития в воспитании молодежи становится инструментом воспитания подрастающего поколения. Подростковый

возраст проявляется в воспитании психологической среды, направленной на воспитателей, учителей школ и негативных ситуаций религиозной направленности.

В настоящее время не созданы такие условия, чтобы женщина в семейном положении и ребенок, занимаясь воспитанием полноценной семьи, становилась опорой для такой молодежи. Прежде чем, говорить о месте семьи в воспитании будущих поколений, следует также поставить вопрос о месте женщины в обществе. То есть, формирование религиозного мировоззрения в надлежащих условиях также должно способствовать правовому и экономическому развитию государства, а не препятствовать его развитию.

Частой проблемой является получение молодых людей религиозного образования за рубежом, чаще всего, в странах мусульманского мира обучающиеся примыкают к деструктивным религиозным течениям и по возвращению на территорию своей страны ведут экстремистскую проповедническую деятельность. Проблема возвращения в страну казахстанцев, уехавших учиться в сомнительные религиозные учебные заведения зарубежных стран, остается актуальной.

Конституционный строй государства исключает присутствие канонов любой религии в вопросах законотворчества, создании и функционировании органов государственной власти, этике должностных лиц. Между государством и религией устанавливаются особые отношения, при этом ни одна религия не признается государственной или обязательной, а государственная политика не строится по предписанию какого-либо религиозного учения, оно вытекает из конкретных интересов обеспечения жизнедеятельности и безопасности граждан, общества и государства в целом [7].

Граждане страны вправе самостоятельно и без принуждения определять свое отношение к религии либо жить без привязки себя к какой-либо вере, не прибегая к религиозным институтам [8]. Государственные органы и государственные служащие от имени государства не могут в какой-либо форме принуждать граждан придерживаться или не придерживаться определенной религии, но имеют большое влияние на установление взаимного уважения и согласия между гражданами, исповедующими религию и не исповедующими религию, а также На наш взгляд не существует единого рецепта для решения разногласий связанных с религиозной атрибутикой. Однако, важно отметить, что религиозная напряжённость в мире возрастает. Это проявляется в росте популярности правых и крайне правых партий в мире. После экономического кризиса 2008-09 годов экономики многих стран не смогли вернуться к прежнему уровню роста. Уровень миграции из Африки и стран ближнего востока очень велик. Уровень неравенства растет во всех странах. Эти факторы негативно сказываются на религиозной терпимости в обществе многих развитых и развивающихся стран. Такая тенденция крайне опасна и может иметь деструктивные последствия, поэтому государства должны следовать конституции и правовым нормам.

Также становится очевидным, что страны, где гражданское общество находится на высоком уровне, будут в более выигрышном положении, а страны с ограниченными свободами и явной вертикалью власти могут ожидать социальные потрясения. В данном контексте Казахстан видится страной в переходном периоде, где не установлены окончательные рамки регулирования религиозной атрибутики. Выбор страны и ее граждан по этому вопросу, по нашему мнению, будет играть важную роль в становлении государственности республики и ее дальнейшего развития.

Список литературы

- 1 Об утверждении Комплексного плана по реализации государственной политики в религиозной сфере Республики Казахстан на 2021–2023 годы. Постановление Правительства Республики Казахстан от 31 декабря 2020 года № 953. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1700000500>. (Дата обращения 01.03.2022 г.); Нуруллаев А.А. Ислам и национализм\\ Религия и национализм. М.,- 2000. С.256
- 2 Ж.О. Артыкбаев «Жеті Жарғы» - Мемлекет және құқық ескерткіші/ изд. Жеті Жарғы. Алматы, 2012 год.

3 Закон РК «О некоммерческих организациях» от 16.2001 года № 142-II. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1021519

4 Понкин И.В. Светскость государства. – М. 2004, 10 б.

5 Религиозный радикализм и экстремизм: Идеология, практика и опыт противодействия. Д.Б. Абулкасова, А.Ж. Аменов, К.М. Науанова, М.С. Саркулова, Т.Т. Шайхиев, О.В. Юров. Атырау, 2016 – 230 стр.

6 Иванов В.А., Трофимов Я.Ф. Религии в Казахстане. Алматы, 2003

7 Ахметов М.А. О некоторых факторах возникновения и эскалации терроризма в современном мире //Саясат – Police. -2012. -№9/10.-С.59-62

8 Религия и общество. Хрестоматия по социологии религия/ Сост. В.И.Гараджа, Е.Д. Руткович.- М, 1996. – 775 С.

ҚР-ДА ҰЛТТЫҚ ЗАҢНАМАЛАР МЕН ДІНИ ҚЫЗМЕТТЕРДІҢ ҮЙЛЕСІМДІЛІК МӘСЕЛЕЛЕРІ: ТЕОРИЯ ЖӘНЕ ӨЗЕКТІЛІК

Аңдатпа. Мақалада діни қызметтің құқықтық реттелуі және оған көпұлттылықтың сенім нанымға деген әсері және олардың қоғамдық қатынастарға әсер етуі туралы баяндалған. Еліміздің Конституциясына сәйкес тілі мен дінге көзқарасына қарамастан барлық азаматтардың заң алдында теңдік қағидаттарына және әрбір азаматтың жеке наным-сеніміне құрметпен қарауға негізделген мемлекеттік-конфессиялық қатынастардың зайырлы моделі орын алды. Жалпы қабылданған әлемдік нормаларға сәйкес мемлекет азаматтарының құқықтары мен қоғамдық қауіпсіздіктің қорғалуын қамтамасыз ету мақсатында діни ұйымдардың қызметін реттеуге және бақылауға мүмкіндік алды. Қазақстанның мемлекеттік саясаты азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын құрметтеуге негізделген қағидаттарды басшылыққа алады. Сонымен бірге, елдегі қалыптасқан мемлекеттік-конфессиялық қатынастар барлық конфессиялар мен діни топтардың тең құқықтығын қамтамасыз етуге бағытталған. Еліміздің әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының арасындағы үндестіру байланыстарын орнықтыру бағытындағы істері, мақсаттары діни достастыққа бағытталған қадамдардың бірі ретінде сипатталады. Дін аясындағы мемлекеттің саясаты дінаралық келісімді сақтау, қоғамдағы өзара діни төзімділікті насихаттау мақсаттарын көздейді. Қазақстанның дін аясындағы саясаты – конфессияаралық келісімнің, діни ахуалдың тұрақтылығының кепілі. Мақалада діни қатынастардың құқықтық реттелу жағдайы және мемлекеттің діни басқармасының қызметін реттеу үшін құқықтық нормалар қағидалары туралы баяндалады.

Негізгі сөздер: азаматтардың діни құқықтары, діни бірлестіктер, мемлекеттік басқару, діни конфессиялар, діни ақпараттық материалдар.

ISSUES OF HARMONIZATION OF NATIONAL LEGISLATION AND RELIGIOUS ACTIVITY IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN: PROBLEMS AND THEORY

Abstract. The article describes the legal regulation of religious activity and the influence of multi-nationality on beliefs and their impact on public relations. In accordance with the Constitution of the country, there was a secular model of state-confessional relations based on the principles of equality of all citizens before the law and respect for the personal beliefs of each citizen, regardless of language and attitude to religion. In accordance with generally accepted international norms, the State has been given the opportunity to regulate and control the activities of religious organizations in order to ensure the protection of citizens' rights and public safety. The state policy of Kazakhstan is guided by the basic principles of respect for the rights and freedoms of citizens. At the same time, the existing state-confessional relations in the country are aimed at ensuring equality of all faiths and religious groups. The activities and goals of the country to establish organizational ties between the leaders of world and traditional religions are characterized as one of the steps aimed at religious Community. The State's policy in the sphere of religion pursues the goals of preserving interreligious harmony, promoting mutual religious tolerance in society. Kazakhstan's religious policy is a guarantee of interfaith harmony and stability of the religious situation. The article describes the state of legal regulation of religious relations and the principles of legal norms for regulating the activities of the religious administration of the state.

Key words: religious rights of citizens, religious associations, public administration, religious confessions, religious information materials.

References

1 Ob utverzhdenii Kompleksnogo plana po realizacii gosudarstvennoj politiki v religioznoj sfere Respubliki Kazahstan na 2021–2023 gody. Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 31 dekabrya 2020 goda № 953. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1700000500>. (Data obrashheniya 01.03.2022 g.); Nurullaev A.A. Islam i nacionalizm // Religija i nacionalizm. M., - 2000. S.256

2 Zh.O. Artykbaev «Zhety Zharry» - Memleket zhәне құқық eskertkishi/ izd. Zhety Zhargy. Almaty, 2012 god.

- 3 Zakon RK «O nekommercheskih organizacijah» ot 16.2001 goda № 142-II. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1021519
- 4 Ponkin I.V. Svetskost' gosudarstva. – M. 2004, 10 b.
- 5 Religioznyj radikalizm i jekstremizm: Ideologija, praktika i opyt protivodejstvija. D.B. Abulkasova, A.Zh. Amenov, K.M. Nauanova, M.S. Sarkulova, T.T. Shajhiev, O.V. Jurov. Atyrau, 2016 – 230 str.
- 6 Ivanov V.A., Trofimov Ja.F. Religii v Kazahstane. Almaty, 2003
- 7 Ahmetov M.A. O nekotoryh faktorah vozniknovenija i jeskalacii terrorizma v sovremennom mire \Sajasat – Police. -2012. -№9/10.-S.59-62
- 8 Religija i obshhestvo. Hrestomatija po sociologii religija/ Sost. V.I.Garadzha, E.D. Rutkovich.- M, 1996. – 775 S.

Information about the authors:

Uzduk Idressova - Candidate of history sciences, jurist, Law teacher Kh. Dosmukhamedov Atyrau university, 1 Student Avenue, Atyrau, Kazakhstan, e-mail: u.idressova@asu.edu.kz <https://orcid.org/0000-0002-9396-660X>

Zhangulim Yerdeshova - Jurist, Law teacher Kh. Dosmukhamedov Atyrau university, 1 Student Avenue, Atyrau, Kazakhstan, e-mail: zh.yerdeshova@asu.edu.kz // <https://orcid.org/0000-0001-5044-7781>

Didar Aitmukhanova - Master of law, Law teacher Kh. Dosmukhamedov Atyrau university, 1 Student Avenue, Atyrau, Kazakhstan, e-mail: d.aitmukhanova@asu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-7387-0379>

**ТРЕБОВАНИЯ К НАУЧНЫМ СТАТЬЯМ,
ПУБЛИКУЕМЫМ В
НАУЧНОМ ЖУРНАЛЕ "ВЕСТНИК
АТЫРАУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ
Х.ДОСМУХАМЕДОВА"**

**Вестник
Атырауского
университета
имени
Х.Досмухамедова**

***УДК, МРНТИ**

***Ф.И.О. автора(-ов), ORCID iD** *Инициалы и фамилия авторов (первый автор текста, затем соавторы и научные руководители);*

***Место работы автора(-ов)** *Наименование учреждения, город, индекс, страна;*

***Электронная почта (обязательно);**

***Название статьи** * *должно быть максимально кратким, информативным, без сокращений;*

***Аннотация (не менее 150 слов) на 3-х языках (русский, казахский, английский): не менее 150 слов.** *(Содержание: Цель исследований. Что сделано. Что обнаружено. Чем важны результаты, область применения, есть ли аналоги в мире);*

***Ключевые слова на 3-х языках – 5-6** *одиночных слов, не более двух-трёх словосочетаний;*

Полный текст статьи (Введение, основная часть и заключение)

Список литературы должен быть оформлен согласно ГОСТ 7.1-2003.

***Сведения об авторе(-ах) на английском языке.** Указываются полные сведения об авторе(-ах): Ф.И.О. полностью, учёная степень и звание, должность, полное название организации, полный рабочий или домашний адрес (с указанием почтового индекса), e-mail, номер рабочего, домашнего или мобильного телефона, ORCID iD.

Все статьи проходят через *двойное слепое рецензирование*

Отв. за выпуск,
редактор
Г. Кайырғалиева
Технический редактор,
компьютерная верстка
С. Батырғалиева

Подписано в печать
29.12.2021
Формат 60х84/8
Усл.-печ. л. 25,75
Тираж 300 экз.
Заказ 1
Цена договорная

Издательство
Атырауского
университета
имени Х.Досмухамедова

060011, г. Атырау,
пр. Студенческий, 1
**Отпечатано
в типографии
издательства**

